

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 5 Sayı: 12

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Volume: 5 Issue: 12

**Bakı – Baku
2023**

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Gülnar QƏMBƏROVA, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. Gulnar GAMBAROVA, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Nigar VALIYEVƏ, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vüsalə AĞABƏYLİ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aləmdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vusala AGABAYLI, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HAJIYEVƏ, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Nailə VƏLİXANLI, Tarix muzeyi / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvar ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Naila VALIKHANLI, The museum of History / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIQOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/6-9>

Məmməd Əliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mamed@mail.ru
Nərmin Novruzova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nerminorucova34@gmail.com

NAXÇIVANDA MUZEYŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Xülasə

Azərbaycanda muzey işinin maraqlı tarixçəsi var. Azərbaycanada muzey işinə diqqət və qayğı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevi bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onun elmə, mədəniyyətə böyük ürəklə qayğı göstərməsi idi. Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq respublikamızda müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması, fəaliyyət göstərən muzeylərin zənginləşdirilməsi dediklərimizin əyani ifadəsidir.

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanada muzey işinin təşkili və idarə olunmasından, dövlət qayğısından bəhs edilir.

Açar sözlər: muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət

Mammad Aliyev
Nakhchivan State University
PhD in history
mamed@mail.ru
Narmin Novruzova
Nakhchivan State University
nerminorucova34@gmail.com

The role of nationwide leader Heydar Aliyev in the development of museology in Nakhchivan

Abstract

Museum work in Azerbaijan has an interesting history. Care and attention to the museum work in Azerbaijan occupies a special place in the activities of our national leader Heydar Aliyev. One of the aspects that characterized Heydar Aliyev as a personality was his caring for science and culture with a big heart. Starting from the 1970s, the establishment of museums of various profiles in our republic, the enrichment of the operating museums is a visual expression of what we are saying.

The article talks about the organization and management of the museum work in Azerbaijan and the state concern after the coming to power of the Great Leader Heydar Aliyev.

Keywords: museum, fund, exposition, exhibits, collection, wealth

Giriş

Hər bir xalq öz mədəni mirası ilə fəxr etdiyi kimi bizim də öyünəcəyimiz çoxlu sayda maddi-mənəvi dəyərlərimiz mövcuddur. Bunlardan biri də muzeylərimizdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanada muzeylərin yaranması və inkişafı tarixi baxımından mürəkkəb problemlərlə qarşılaşmış, lakin bədrəməmişdir. Hal-hazırda da yaşamaq üçün mücadilə aparmaqdadır. Arxiv sənədlərinə göz gəzdirərkən məlum olur ki, muzeylərin yaranmasının cəmiyyətimiz və xalqımız üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Azərbaycanada muzey işinin özülü qoyulduğu zamandan başlayaraq muzeyin yaranması və fəaliyyətinə o qədərdə diqqət

yetirilməmişdir. Biz tarixi ardıcılığı izləyərkən Azərbaycanda muzey işinin maraqlı tarixi olduğunu görürük. Azərbaycanda muzey işinə qayğı və diqqət ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fəaliyyətində xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevi bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onun elm mədəniyyətinə geniş ürəklə qayğı göstərmək idi. 1970-ci illərdən başlayaraq respublikamızda müxtəlif profilli muzeylərin yaradılması, fəaliyyət göstərən muzeylərin zənginləşdirilməsi dediklərimizin əyani ifadəsidir.

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanda muzey işinin təşkili və idarə olunması haqqında işlərdən və dövlət qayğısından söhbət gədir.

Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri

Dünya mədəniyyətinin inkişafında digər elmlərlə yanaşı böyük əhəmiyyəti olan “Muzeyşünaslıq” elminin də ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərin mənbəyində daha da inkişafına böyük təsiri vardır. Hər bir xalqın müxtəlif tarixi zamanlarda mədəniyyətlərinin şəxsi toplanmalar və muzeylər vasitəsilə qorunması, öyrənilməsi, bərpası, gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesləri “Muzeyşünaslıq” vasitəsilə daha da geniş tədqiq edilərək həmin sahənin inkişafına təkan verir. Muzeyşünaslıq üçün əsas mənbə muzeylərdir.

“Muzeyşünaslıqda da milli muzey fəaliyyətimizin özünə məxsus təsir gücü dünya sənətsünaslığına məlumdur, Azərbaycanda, zəngin tarixi muzeylər mövcuddur” (Ağayev, Əmirxanov, Əlizadə, 2002: 439).

Hamımıza çox gözəl məlumdur ki, Ulu Öndərimiz hakimiyyətdə olduğu bütün illər ərzində respublikamız sürətli inkişafa nail olmuşdur. Bütün sahələrdəki dinamik inkişaf muzeyşünaslıqda da özünü göstərmiş və artıq 1974-cü ildən başlayaraq muzeylərimiz sürətlə inkişafa başlamışdır. Bu danılmaz faktdır ki, əgər 1969-cu ildə Azərbaycanda cəmi 38 muzey fəaliyyətdə olmuşsa, 1988-ci ildə artıq onların sayı 120-yə çatmışdır. Onu da qeyd edim ki, faktlar sübut edir ki, 1983-cü ildən 1988-ci ilə qədərki dövrdə Ulu Öndərimiz SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsində Moskvada fəaliyyət göstərərək digər sahələrlə yanaşı muzeylərin muzeyşünaslığın inkişaf tempini də həmişə nəzarətdə saxlamış, 5 il ərzində 30 muzey yaradılmış, yüksək şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

1991-ci ilin oktyabrından Azərbaycanda müstəqillik elan olunduqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi muzey fəaliyyətində də yeni müstəqil mexanizm strategiyası işi həyata keçirilməyə başladı. 1992-ci ildə Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (İCOM) Azərbaycan Milli komitəsi təsis edildi.

Hazırda Azərbaycanda muzey quruculuğunda gedən sürətli inkişaf prosesi muzeyşünaslığın da inkişafında mühüm mərhələdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qədim və ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da Ulu Öndərimizin bir başa iştirakı, diqqəti və qayğısı sayəsində muzeyşünaslıq həm bir elm oalrağı, həm də bir mədəni irsin qoruyucusu və təbliğatçısı kimi inkişaf etmişdir.

“Naxçıvanda muzeylərin yaranması və inkişafı məzmun forma, təşkilati-metodik əlamətlərinə görə tarixən dörd mərhələyə ayrılır” (Kəngərli, İsmayılova, 2009: 85).

Birinci mərhələ 1896-1968, ikinci mərhələ 1969-1991, üçüncü mərhələ 1992-2003, dördüncü mərhələ 2003-2022-ci illəri əhatə edir. Naxçıvan muzeyşünaslığının nəzəri və təcrübə məsələlərinin tədqiqi baxımından həmin mərhələlərin hər birinin özünə məxsus rolu və əhəmiyyəti vardır.

“XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qədim tarixiliyin mövcudluğu, geniş mədəni-maarifçilik təcrübəsinin mövcudluğu, tarixi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi, maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin əhali kütləsi arasında geniş marağı oyatması, onların xaricə daşınmasının qarşısının alınmasının vacibliyi kimi amillər nəticəsində Muxtar Respublikada muzeylər yaradılmağa başladı”.

Biz muzeyşünaslıq elmini təhlil edərkən onun ikinci və üçüncü mərhələsinin sırf Ulu Öndər Heydər Əliyevin əməlləri ilə bağlı olduğunu dördüncü mərhələsinin Heydər Əliyev ideyalarının hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən gerçəkləşdirildiyini görürük.

Xarakterik haldır ki, Azərbaycanda da muzeyçilik onun sələfi olan kolleksiyaçılıq ənənələri əsasında ilk dəfə Naxçıvanda yaranmışdır. “Görkəmli yazıçı və publisist olan Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) hələ XIX əsrin sonlarında Naxçıvandakı Nəhrəm kəndində kəndliləri, təəssüfkeş Naxçıvan ziyalılarının, müəllimlərin və şagirdlərin köməyi ilə ilk muzeyi yaratmışdır (Rəhimov, 2002: 54).

Hazırda bu ilk qeyri-rəsmi muzeyin bir davamçısı olan Cəlil Məmmədquluzadənin xatirə muzeyi Babək rayonu Nəhrəm kəndində fəaliyyət göstərir. Muzey 1989-cu ildə yaradılmışdır. Burada Cəlil Məmmədquluzadənin Nəhrəmdəki müəllimlik fəaliyyəti, onun ilk muzeyimizi qurmaq sahəsindəki cəhdləri maraqlı eksponatlar vasitəsilə əyani surətdə canlandırılır.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətinin hər iki dövründə xalqımızın milli dəyərlərinə, tariximizə və tarixi şəxsiyyətlərinə göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsində onların adlarını daşıyan muzeylərimizin sayı durmadan artmışdır. Bu gün Azərbaycanda muzeylərin sayı 200-dən artıqdır. Ulu Öndərimiz 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişi zamanı Azərbaycanda cəmi 38 muzey fəaliyyət göstərirdi. 1988-ci ildə artıq muzeylərin sayı 120-yə çatmışdır.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında 30-dan artıq muzey fəaliyyət göstərir ki, bunlarında əksəriyyəti Heydər Əliyev siyasi xətti nəticəsində yaranmışdır.

Naxçıvanda yeni dövrdə ən erkən muzeyçilik təcrübəsi tarixini işıqlandıran Söbhi Kəngərlinin araşdırmaları ciddi maraq doğurur. Tədqiqatçı “Muzey elm və mədəniyyət toplusudur” adlı məqaləsində yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda muzeyşünaslıq işinin tarixi XIX əsrin ortalarına qədər gəlib çatır. Qocaman ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadə Naxçıvanda muzey təşkili və işi haqqındakı fikirləri çox maraqlıdır. Onun dediyinə görə Naxçıvanda ilk muzey-ölkəşünaslıq muzeyi böyük yazıçımız Mirzə Cəlil tərəfindən Nəhrəm kəndində təşkil edilmişdir. Həmçinin o qeyd edir ki, Naxçıvan şəhərində yaşamış Balabəy adlı şəxs öz evində xüsusi otaqlarda bədii sənətkarlıq nümunələri toplamışdı. Dövrün görkəmli ziyalı olan Balabəy ilk dəfə olaraq şəxsi ev muzeyi (evdə yaradılmış muzey mənasında) təşkil etmişdi (Qurbanova, Əlizadə, 2011: 271).

Nəticə

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin istər hakimiyyətinin birinci dövründə istərsə də ikinci dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında muzeylərə dövlət qayğısı artmış, muzeylərin sayı 2-dən 19-a çatmışdır. Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında nəinki muzeylərin sayı artmış, eyni zamanda bütövlüklə muzey fəaliyyətində elmi-metodiki, təşkilati baxımdan da tərəqqi prosesi baş vermişdir. Eyni zamanda muzeylərin maddi-texniki bazası yaxşılaşdırılmış, eksponatların sayı artırılmışdır. Azərbaycanımızın yaradıcı memarı Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi təşəbbüsü, yaradıcı əməli fəaliyyəti və azərbaycançılıq ideologiyası bu gündə bizim üçün bir mayaqdır. Onun bütün əməlləri və arzuları siyasi varisi və qətiyyətli davamçısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən çox uğurla davam həyata keçirilir. Azərbaycanda muzey və muzeyşünaslıq elminin inkişafı, ayrı-ayrı profilli muzeylərin yaradılması, muzeylərdə aparılan bərpa və yenidənqurma işləri müasir texnologiyalarda istifadə və sairə tədbirləri bu günün tələblərinə çevrilərək uğurla davam etdirilir. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında bütün normalara və qaydalara cavab verən 30-dan artıq muzey tamaşaçılarına xidmət göstərir. Bu gün muzeylərdə çalışan kadrların böyük əksəriyyəti ixtisaslı ali təhsilli mütəxəssislərdən ibarətdir.

Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında muzey quruculuğunda gedən sürətli inkişaf prosesi respublikamızda muzeylər şəbəkəsinin artmasına və muzeyşünaslığın inkişaf mərhələsində mühüm amilə çevrilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, R., Əmirxanov, S., Əlizadə, A. (2002). "Muzeyşünaslıq". Dərslik. Bakı, 439 s.
2. Kəngərli, S., İsmayılova, X. (2009). "Muzeydə Naxçıvan Teatrının Fondu". Naxçıvan, 85 s.
3. Rəhimov, N. (2002). "Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Tarix Muzeyi". Naxçıvan: "Əcəmi" nəşriyyatı, 54 s.
4. Qurbanova, E., Əlizadə, A. (2011). "Muzeylərdə Elmi-Tədqiqat işinin təşkili və metodikası". Bakı: "Təknur", 271 s.
5. Əmirxanov, S. (2012). "Muzeyşünaslıq". Bakı Biznes Universiteti, 112 s.
6. Novruzova, N. (2022). "Müasir muzeylər üçün əsas tələblər" muallim.edu.az
7. Qurbanova, E., Əlizadə, A. (2011). "Muzeylərdə elmi-tədqiqat işinin təşkili və metodikası". Bakı: Təknur.
8. Paşayev, T. (2002). "Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi" Bakı.

Göndərilib: 01.10.2023

Qəbul edilib: 06.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/10-17>

Əliyər Orucov

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyası
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
UOT 316.33
ORCID ID: 0009-0002-7998-207X
orucov.aliyar@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN BƏRPASI CƏNUBİ QAFQAZDA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR YARADIR

Xülasə

Keçmiş Sovetlər birliyinin dağılması ərəfəsində cənubi Qafqaz regionuna yönəlik baxışlar yeni münaqişə ocaqlarının yaranması ilə müşahidə olundu. Bu münaqişə postsovet məkanında ən qanlı münaqişələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür. Münaqişənin əsas səbəbinin Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın ərazi iddiası, hərbi təcavüzü və erməni separatizmi olduğu nəzərə çatdırılır. Məqalə Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin tarixi kökləri, səbəbləri, bölgəyə təsir edən xarici və daxili amillərin sosial-siyasi aspektdən araşdırılmasına həsr olunub. Məqələdə Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücuma keçməsi, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və 44 günlük vətən müharibəsinin Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni geosiyasi reallıq araşdırılaraq tədqiq olunub. Ermənistanın ərazi iddiası və hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan bu münaqişə böyük maddi və insani tələfətlərə, bədbəxtliklərə səbəb olmuşdur. Münaqişə zamanı bir milyondan artıq azərbaycanlı öz yaşayış yerlərini tərk edib qaçqına və məcburi köçkünlərə çevrilmişdir. İşğal dövründə Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talayaraq məhv edib, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələrini dağıdıb və bölgəyə ağır ekoloji ziyan vurub.

Açar sözlər: münaqişə, Cənubi Qafqaz, Qafqaz Albaniyası, Azərbaycan, Ermənistan, Minsk qrupu, Lissabon sammiti, Madrid prinsipi, regional təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, vətən müharibəsi, ərazi bütövlüyü

Aliyar Orucov

Academy of the Ministry of Emergency Situations
PhD in philosophy
UOT 316.33
ORCID ID: 0009-0002-7998-207X
orucov.aliyar@mail.ru

The restoration of Azerbaijan's territorial integrity creates new geoseological realities in the South Caucasus

Abstract

On the eve of the collapse of the former Soviet union, views on the South Caucasus region were observed with the emergence of new conflict centers. This conflict has been written down in history as one of the bloodiest conflicts in the post-Soviet space. The main reason for the conflict is Armenia's territorial claim, military aggression and Armenian separatism against the Republic of Azerbaijan is pointed out. The article is devoted to the investigation of the historical roots and causes of the Azerbaijan-Armenia conflict, external and internal factors affecting the region from the socio-political aspect. In response to Armenia's provocations, Victorious Azerbaijani Army launched a counter-attack, restored its territorial integrity, and the new geopolitical reality created by the 44-day patriotic war in the South Caucasus was studied and investigated in the article. This conflict, which arose as a result of Armenia's territorial claim and military aggression, has caused

great material and human losses and misfortunes. During the conflict, more than one million Azerbaijani left their places of residence and became refugees and internally displaced persons. During the occupation, Armenia looted and destroyed the national and cultural heritage of Azerbaijan, destroyed cities and other settlements, and caused severe ecological damage to the region.

Keywords: *conflict, South Caucasus, Caucasian Albania, Azerbaijan, Armenia, Minsk Group, Summit Lisbon, Madrid Principles, regional security, national security, patriotic war, territorial integrity*

Giriş

Cənubi Qafqaz bir geosiyasi region olaraq daim Rusiya Federasiyası, Türkiyə, İran, eləcə də Avropanın aparıcı dövlətləri və super güc olan ABŞ-ın maraq dairəsində olmuşdur. Qeyd edək ki, RF, ABŞ və Avropa İttifaqı Cənubi Qafqazda öz təsir dairələrini genişləndirməkdə daim rəqabətdədirlər. Hazırda Çin dövləti də Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməkdədir. Bütün bunlar Cənubi Qafqazın həm regional, həm də beynəlxalq müstəvidə hansı əhəmiyyət kəsb etdiyinin bilavasitə göstəricisidir. Xatırladaq ki, SSRİ dağılmaq ərəfəsindəyken regiona yönəlmiş baxışlar yeni münaqişə ocaqlarının yaradılmasıyla müşahidə olundu. Şübhəsiz, ilk öncə bütün bunlar Ermənistanın və onun beynəlxalq havadarlarının dəstəyilə Azərbaycan ərazilərinə haqsız iddialarıyla başladı. 1980-ci illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları, terror əməlləri ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnib. SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 7 iyul 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün məqsədyönlü hərəkətə keçiblər. “Nəticədə ilk mərhələdə tamamilə aradan qaldırılması mümkün olan münaqişə tədricən böyüyərək, iki xalqın tammiqyaslı qarşıdurmasına, geniş müharibəyə çevrildi” (Orucov, 2012: 204-205). Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub, onun nəticələri milyonlarla azərbaycanlının taleyinə ciddi təsir göstərib. Odur ki, ermənilərin Qafqaz regionuna yerləşdirilməsi və erməni dövlətinin Cənubi Qafqaz regionunda necə təşəkkül tapması tarixinə ekskurs etməyimiz yerinə düşərdi.

Ermənilərin (hayların) Azərbaycan torpaqlarına məskunlaşdırıldıqları XIX əsrdən başlayaraq iddia etdikləri ərazilərimizdən biri (indi Ermənistan Respublikası adlanan qərbi Azərbaycan əraziləri kimi) Dağlıq Qarabağdır. XIX əsrdə baş vermiş Rus-Osmanlı, Rus-İran müharibələrində qalib gələn çar Rusiyası cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün İran və Osmanlı imperiyalarından buraya xeyli sayda erməni əhalisi köçürtdü. Çar Rusiyasının əsas məqsədi bu ərazilərdə xristian bufer zonanın yaradılması idi. Cənubi Qafqaza köç edən ermənilər əsasən Azərbaycanın qərb torpaqlarında (hazırda Ermənistan Respublikası) və Dağlıq Qarabağ ərazilərində yerləşdirildi. Azərbaycan ərazilərinə köç edən erməniləri çar hökuməti əsasən yerli müsəlman bəylərə məxsus torpaqlarda yerləşdirirdi. Gəlmə ermənilər dini bağlılığa görə Dağlıq Qarabağda yaşayan müsəlman azərbaycanlılarla deyil, xristian albanlarla daha yaxın ünsiyyətdə oldular. Zaman keçdikcə xristian albanlar erməniləşdirilmiş-qriqoryanlaşdırılmışdır.

Ermənistandakı ermənilər Qarabağda yaşayan xristian albanları “aşağılayır, onları “şurtvats” (dönmə) adlandırırlar. Onları “ikinci növ insanlar hesab edirlər.

“Qarabağ Azərbaycanın və Qafqaz Albaniyasının, onun xristianlıq tarixinin ayrılmaz hissəsidir” (Qurbanov, 2017: 339).

ABŞ tədqiqatçısı O.Aışdatın fikrincə, münaqişənin tarixi köklərini çar hakimiyyətinin öz müstəmləkəçilik siyasətini on illərlə manipulyasiya etməsində axtarmaq lazımdır. Çar hökuməti nəzarət vasitəsi kimi zorakılıqdan istifadə edirdi. “Azərbaycanlılar status-kvonu Rusiyanın, ermənilər isə azərbaycanlıların hesabına dəyişdirməyə cəhd edirdilər” (Audrey, 1992: 43).

Digər ABŞ tədqiqatçısı T.Svyatxovski doğru olaraq qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazda “xalqlar arasında birmənalı olaraq ermənilərə üstünlük verilirdi” (Swietochowski, 1995: 37).

Qeyd edək ki, müsəlman azərbaycanlılarla xristian albanlar eyni soykökə malikdirlər. VII əsrdə ərəb xilafətinin əhalisi əsasən xristian olan şimali Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi ilə bu ərazilərdə islam dininin sürətlə yayılmasına səbəb oldu. Bu dövrdə xristian albanların əksəriyyəti islam dinini qəbul etsə də, digər hissəsi isə ərəblərə cizyə (can) vergisi verməklə xristian olaraq qaldılar. “Qarabağ xristianları bioloji baxımdan azərbaycanlılara və Qafqaz Albaniyasının digər xalqlarına (udinlərə-Ə.O) daha yaxındırlar. Lakin təqribən iki yüz il ərzində ayrı-ayrı siyasi mərkəzlərin və dövlətlərin susqunluğu, razılığı və yardımı ilə müxtəlif xalqlara, ölkələrə və mədəniyyətlərə aid olan irs erməni xalqının və erməni (qriqoryan) kilsəsinin adına yazılmışdır. Bu tarixi ədalətsizlik qanlı millətlərarası münaqişələrə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin baş verməsinə səbəb olmuşdur” (5). Xristian albanlarla yanaşı qıpçaq xristian türklərinin də elmi-mədəni irsi erməniləşdirilmiş və erməni (qriqoryan) kilsəsi tərəfindən mənimsənilmişdir. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda yerləşən Matenadaranda (Mesrop Maştots adına İrəvan Əlyazmalar və Sənədlərin qorunma və tədris mərkəzi) saxlanılan qədim albanlara və qıpçaq türklərinə aid tarixin qaranlıq səhifələrində gizlədilən, təhrif edilən qədim əlyazmaların tədqiqatçı alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Qafqaz Albaniyasında mövcud olan Alban katolikosluğu Rus çarı I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanına əsasən Rusiya Senatının 10 aprel 1836-cı il tarixli Əsasnaməsinə görə Erməni Qriqoryan kilsəsinin idarəçiliyinə verilmişdir. 2003-cü ildə isə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi Alban Udi xristian icmasını qeydiyyat almışdır.

“1945, 1965 və 1977-ci illərdə Ermənistandakı və bütün dünya erməniləri Moskvaya Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına birləşdirilməsini tələb edən məktublar, petisiyalar göndərirdilər. Onlar heç vaxt problemin həlli üçün Bakıya müraciət etməmişlər” (Vaal, 2005: 36).

Ermənistanın başqa qonşularına deyil, məhz Azərbaycana hərbi təcavüz etməsinin müəyyən səbəbləri vardır. Ş.Quliyev bunun tarixi köklərini göstərərək azərbaycanlıların ermənilərin tarixi düşmənləri olmadıqlarını, onların farslara daha çox nifrət etdiklərini bildirir. 1915-ci ildən sonra ermənilərin yaddaşlarında türklərlə bağlı zorakılıqlar, bədbəxtliklər həkk olunmuş, Moskvanın və bəzi qərb dairələrinin təsiri ilə onlar türklərə əsassız genosid və ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. 1988-ci ildə Ermənistan müstəqil deyildi, Türkiyə NATO-nun üzvü və güclü dövlət olduğu üçün onunla vuruşa bilməzdi. Ermənilər bu dövrdə İttifaqdaxili, erməni tarixinin qara qüvvələrinin simvolu olan nisbətən zəif dövlətlə mübarizə apara bilirdi. “Nəzəri olaraq bu gürcülər də ola bilirdi. Həmin illərdə onlar Gürcüstanda ermənilərin toplum yaşadıkları ərazi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu ərazilər müəyyən şəraitdə Qarabağ kimi münaqişə mənbəyi ola bilirdi. Lakin Azərbaycanla münaqişə daha təbii hesab olunurdu. Birincisi, etnik olaraq azərbaycanlılar türklərə yaxın (kök etibarlı ilə türk idilər), onlarla müttəfiq idilər. Onları beynəlxalq ictimaiyyətə 1915-ci ildə erməniləri kütləvi şəkildə məhv etmiş türklər kimi təqdim etmək olardı. İkincisi, erməni poliemihasının predmeti olan Qarabağa XX əsrin 20-ci illərində Moskva status vermişdi. Bir daha qeyd edək ki, Gürcüstanda toplum olaraq yaşayan azərbaycanlılara, ermənilərə və eləcə də Ermənistanda toplum şəklinde yaşayan azərbaycanlılara belə status verilməmişdi. Ermənilər (məhz status verilməməsi üçün) azərbaycanlıları dədə-baba torpaqlarından- Qərbi Azərbaycandan (indi Ermənistan adlanan ərazidən və eyni zamanda Dağlıq Qarabağdan - Ə.O) qovaraq etnik təmizləməyə məruz qoydular. Üçüncüsü, Azərbaycanla mübarizədə ermənilər SSRİ-dəki və bütün dünyadakı nüfuzlu qüvvələrin köməyinə arxalanırdılar” (Kuliyev, 2008: 130).

Ermənistan beynəlxalq hüquqa zidd, qeyri-qanuni olaraq işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına xarici ölkələrdən gətirdiyi erməni terrorçu ailələrini məskunlaşdırmışdı. İşğalçı Ermənistan rəhbərləri Qarabağ klanının nümayəndələri, əlləri dinc azərbaycanlıların qanına batmış, Xocalı cəlladları, cinayətkar R.Köçəryan, S.Sarkisyan tərəfindən Dünya Erməni Terror Təşkilatlarının dəstəyi ilə Livan, İraq və Suriyadan gətirilən erməni və kürd “kənüllülərdən” ibarət batalyonlar dinc azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətlər törətdilər.

Azərbaycan ərazilərinin işğalında Ermənistan SSR-dən gəlmiş silahlı quldur dəstələri, sonralar isə Ermənistan silahlı qüvvələri, “Artsax ordusu”, Rusiya könüllüləri və Rusiyanın 366-cı alayın hərbi döyüşçüləri və texnikası, eləcə də aşağıda adları çəkilən trans-milli erməni terror təşkilatları yaxından iştirak etmişlər: “ “Tiqran mets” - 380 terrorçu; “Sasunlu David” - 400 terrorçu; “Vrejaruner” - 200 terrorçu; “Andranik Zoravar” - 400 terrorçu; “Daşnaksakanner” - 200 terrorçu; “Aydat” - 200 terrorçu; “Nart” - 300 terrorçu; “Muş” - 300 terrorçu ; “Aşot Erkat” - 250 terrorçu; “Malatiya-Sebastiya” - 200 terrorçu; “Parapans martikner” - 300 terrorçu; “Razdan dəstəsi” - 200 terrorçu; “Qara panter” - 150 terrorçu; “Kobra” - 400 terrorçu” (Kuzneçov, 2015: 184-185).

Beləliklə, torpaqlarımızın işğalında minlərlə xüsusi döyüş hazırlığına malik terrorçular, quldur dəstələri və erməni hərbiçiləri fəal iştirak etmişlər.

Ermənilər məqsədyönlü siyasət sayəsində “Türklərsiz Ermənistan”, “işğal edilən Qarabağ” və “Qarabağ ətrafındakı ərazilərin işğalı”na müvəffəq oldu” (Yılmaz, 2006: 6).

Azərbaycan tərəfi müxtəlif dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər keçirərək münaqişəni beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll etməyə cəhd etdi.

“Avropa Şurası, Avropa Birliyi, ATƏT, İOT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı 4 qətnamə qəbul etmiş BMT (822, 853, 874, 884) problemin həllində ərazi toxunulmazlığı prinsipini önə çəkmişdir. Son illər (44 günlük Vətən müharibəsinə qədər-Ə.O) danışıqlar prosesi yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında aparılırdı. Lakin hər dəfə Ermənistan rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi münaqişənin sülh yolu ilə həllinə ciddi maneə törədirdi. Münaqişənin həlli yalnız beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə hörmətlə yanaşma, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsinin, ATƏT-in qərarlarının, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatların qətnamələrinin həyata keçirilməsinə əsaslanmalı idi. Lakin Ermənistan münaqişənin mümkün qədər tezliklə uzunmüddətli həllinə nail olmaq məqsədi ilə vicdanla danışıqlar aparmaq əvəzinə, gözlənilməz nəticələri ala biləcək münaqişənin eskalasiyasına üstünlük verirdi. Ermənistan daimi olaraq atəşkəs rejimini pozur, işğal olunmuş ərazilərdə hərbi təlimlər keçirir, işğal edilmiş şəhər və kəndlərimizin tarixi adlarını dəyişməyə cəhd göstərirdi. Ermənistan qeyri-qanuni olaraq mülki şəxslərini işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirir, vəziyyəti və sülh prosesini mənasız etməyə çalışırdı” (Əskərov, 2011: 187).

Münaqişənin tənzimlənməsi üçün Ermənistanın və separatçı erməni liderlərinin qeyri-konstruktiv siyasətləri nəticəsində BMT-nin, ATƏT-in Minsk qrupunun, dünya liderlərinin ikili standartları, Azərbaycan rəhbərlərinin söyləri nəticə vermədi. Ermənistan rəhbərləri ilə yanaşı “Qarabağ hərəkatının liderləri də qeyri-konstruktiv, kompromissiz mövqe tutaraq respublika hakimiyyətinin (Azərbaycan hakimiyyətinin - Ə.O) əhalini maraqlandıran praktiki olaraq bütün sosial-iqtisadi, etnomədəni, kadr və digər məsələləri ardıcıl həll etmək yolu ilə vəziyyəti normallaşdırma cəhdlərini inkar etdilər. Onlar birtərəfli ultimativ tələblər irəli sürərək münaqişənin dinc yolla həlli üçün yer qoymadılar” (Daşdamirov, 2001:51).

Beynəlxalq təşkilatlar Ermənistandan işğal etdiyi ərazilərdən erməni qoşunlarının qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdiyi halda həmsədr ölkələrdən heç biri bunu Ermənistandan tələb etmədi. “Bu reallıqdır, unudulmaz faktıdır! Və belə həqiqətlərin fonunda atəşkəsdən ağızdolusu danışmaq baş aldatmaqdır, Ermənistanı qorumaqdan başqa bir şey deyildir” (Dağlıq Qarabağ və böyük dövlətlərin xarici siyasəti., 2018: 192). Göründüyü kimi, Minsk qrupunun həmsədrləri təcavüzə məruz qalan Azərbaycanı hərbi yoldan çəkəndirməklə işğalçı Ermənistanı müdafiə etmişlər.

2016-cı ilin aprel ayında tarixə dörd günlük müharibə kimi düşən aprel döyüşlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri işğal olunmuş ərazilərimizin bir hissəsini və bəzi strateji yüksəklikləri düşmən qüvvələrindən təmizlədi. Bu hadisə Silahlı Qüvvələrimizin döyüş əzminin yüksəlməsində və Azərbaycan diplomatiyasının uğurlarının artmasında mühüm rol oynadı. Aprel döyüşlərindən sonra münaqişənin həll olunması ilə bağlı 16 may 2016- cı ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada ABŞ, Fransa və Rusiyanın təşkilatçılığı ilə keçirilən Ermənistan-Azərbaycan danışıqlarında əlverişli siyasi-hüquqi şərait yaransa da təəssüflər olsun ki, öz müsbət bəhrəsini verməmişdir. 18 fevral 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Almaniyaya Federativ

Respublikasında keçirilən Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Avrasiyada əməkdaşlıq və problemlər məsələlərinə həsr olunan panel-müzakirədə iştirak etmişdir. Həmin tədbirdə çıxış edən Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə toxunaraq demişdir: “Rusiya, sizin də bildiyiniz kimi, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransa ilə yanaşı, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biridir. Qrupun mandatı münaqişənin həll olunmasına kömək etməkdir. Ümid edirik ki, ATƏT-in Minsk qrupu, onun həmsədrləri bu gün ilə müqayisədə daha da fəal olacaqlar. Əlbəttə ki, Azərbaycan cari vəziyyətlə razılaşa bilməz. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qətnamələri 20 ildən də artıq müddətdən əvvəl qəbul olunmuşdur və onlar kağız üzərində qalmaqdadır. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan bu üç ölkə, eyni zamanda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür. Bu isə o deməkdir ki, bu qətnamələr onların iştirakı ilə qəbul olunmuşdur. Onlar bu qətnamələrin qəbul olunmasına etiraz etməyiblər. Lakin qətnamələr icra olunmayıb və dünyanın bu aparıcı ölkələri işğal olunmuş ərazilərdən geri çəkilmək üçün təcavüzkar Ermənistanı kifayət qədər təzyiq göstərə bilmirlər” (13).

Cinayətkar, əli qanlı “Qarabağ klanı” R.Köçəryan və S.Sarkisyan münaqişənin həllini qəsdən uzatdılar. Baş nazir N.Paşinyanın “Qarabağ Ermənistanı” şüarı ilə və “Madrid prinsipləri”ndən imtina etməklə danışıqlara son qoyuldu. Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücuma keçməsi və öz ərazi bütövlüyünü 44 gün ərzində bərpa etməsi Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıq yaratdı:

- Azərbaycan münaqişənin həllinə dair bütün qərarları və qətnamələri özü həll etdi. Münaqişənin həllindən çox uzadılmasında, dondurulmasında maraqlı olan bütün regional və beynəlxalq qurumlara zərbə vuruldu. Ermənilərin yüz illərlə öz xəstə şüurlarında yaratdıqları ərazi iddiası konsepsiyası, “Böyük Ermənistan” xülyası darmadağın oldu;

- Erməni lobbisinin təsiri altında olan bəzi qüvvələr Azərbaycana qarşı böhtan kampaniyalarına başladı. Bəzi Avropa ölkələrinin- Fransa, Niderland, Lüksemburq və s. “demokratik” dövlətlərin parlamentləri mövcud olmayan “DQR”ın müstəqilliyini tanıdıqlarını bəyan etdilər;

- Minsk qrupunun həmsədrliyi təsisatı (o cümlədən ABŞ və Fransa) nizamlaşdırma prosesində “oyundan kənar vəziyyətə” düşdü;

- Fransa prezidenti E.Makron özündən əvvəlki liderlərinin- J.J.Şirak və N.Sarkozinin ermənipərəst mövqeyini daha güclü şəkildə davam etdirdi. Azərbaycan prezidenti cənab İ.Əliyev ona öz sərt reaksiyasını bildirdi. Fransanın xarici işlər nazirliyi Fransa senatının qərarı ilə razılaşmadığını, qərarın dövlət siyasəti ilə eynilik təşkil etmədiyini rəsmən bəyan etdi və Fransanın Azərbaycanla normal münasibətləri inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bildirdi;

- Türkiyə - Azərbaycan əməkdaşlığı, dostluğu və qardaşlığı özünün ən yüksək həddinə çatdı. Türkiyə Cənubi Qafqazda aparıcı mövqeyini sabitləşdirici amil olduğunu sübut etdi. 10 noyabr bəyanatına görə Türkiyə-Rusiya birgə monitorinqinin yaradılması və fəaliyyəti Rusiyanın sülhməramlılıq institutunun ənənəvi streotiplərini (Dnestryanı, Abxaziya, Sxinvali bölgələrindəki “funksiyalarını”) alt-üst etdi;

- Ermənistan məğlub tərəf olduğunu etiraf etdi. Qalib Azərbaycan tərəfi Rusiyanı Cənubi Qafqazdakı siyasətini “korektə etməyə” məcbur etdi;

- Qonşu dövlətlərin siyasi-iqtisadi inkişafı üçün yeni reallıqlar yaradıldı. Türkiyənin türk dünyası ilə əlaqələri, Azərbaycanla dəmiryolu, şose yolu bağlılığı üçün əlverişli şərait yarandı. Cənubi Qafqazda və bütün regionda təhlükəsizlik təmin edildi. Sosial, iqtisadi, etnomədəni inkişaf üçün şərait yarandı. Azərbaycan hərbi-siyasi, diplomatik yolla Cənubi Qafqazda öz gücünü reallaşdırdı. Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, Gürcüstan, istəsə Ermənistan arasında iqtisadi əlaqələr üçün münbit zəmin formalaşdı.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 12-də ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan olan həmsədri Stefan Viskonti, ABŞ-dan olan həmsədri Endrü Şofer, Rusiyanın Azərbaycandakı səfiri Mixail Boçarnikov və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Anji Kaspşiklə görüşü zamanı demişdir: “Təəssüflər olsun ki, Minsk qrupu münaqişənin həllində

heç bir rol oynamayıb. Halbuki bunu etmək üçün Minsk qrupu 28 il ərzində müvafiq mandata sahib idi. Son görüşümüzdən uzun müddət keçib, bu, ötən il olub. Bu vaxt ərzində bir çox hadisələr baş verib. Birincisi, pandemiya bütün dünyada vəziyyəti tamamilə dəyişib. Bununla yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin həlli regionda vəziyyəti dəyişdirib. Hazırda regionda tamamilə yeni vəziyyət mövcuddur. Azərbaycan 30 ilə yaxın davam edən münafişəni həll etdi, buna güc yolu və siyasi vasitələrlə nail oldu... Mən son 17 il ərzində danışıqlarda iştirak etmişdim. Lakin müharibə zamanı dediyim kimi, Minsk qrupunun ideyalarla çıxış etmək və yaradıcı olmaq istiqamətində müəyyən fəaliyyəti olsa da, bunlar heç bir nəticə verməmişdir. Reallıq bundan ibarətdir” (14).

2021-ci il iyun ayının 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında tarixi bir sənəd - Şuşa Bəyannaməsi imzalandı. Qardaş ölkələrin həyatının bütün sahələrini əhatə edən bu sənədin imzalanması hər iki dövlətin bu günü və gələcəyi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu Bəyannamə bir millət iki dövlət olan qardaş xalqın yenilməz iradəsinin ifadəsi, dostları sevindirən, düşmənləri ciddi narahat edən qətiyyətinin təntənəsidir. Bu varislik əlaqəsi bu gün “Bir millət, iki dövlət” amalında birləşir.

Məlum olduğu kimi 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin arasında bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması haqqında üçtərəfli bəyanat imzalandı.

10 noyabr tarixli Bəyanatın imzalanması Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası deməkdir. Bəyanat uzun illər davam edən işğala son qoydu. Bəyanatın imzalanması ilə münafişənin hərbi mərhələsi başa çatdı. Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonları qan tökülmədən qaytarıldı. 44 günlük müharibə Azərbaycanın tam qələbəsi ilə nəticələndi. Düşmənin texnikası tam məhv edildi, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vuruldu. Ermənistan ordusu darmadağın edildi.

Rəsmi Bakını narahat edən məsələlərdən biri 10 noyabr razılaşmasının 4-cü bəndində nəzərdə tutulan erməni silahlı qüvvələrinin hələ də bölgədən çıxarılmasıdır. Razılaşmaya görə, Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilməli idi.

Qarabağ iqtisadi rayonunda tanınmayan seperatçı hakimiyyət və onun dırnaqarası liderləri silahı yerə qoyaraq təslim olmaq əvəzinə yenə də xam xəyallara düşdülər. Üçtərəfli bəyanatın müddəalarının təmin olunması, Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərksilah edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan dinc əhali, habelə bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilər və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etdi.

Bundan əlavə 2023-cü ilin sentyabr ayının 19-u günün birinci yarısında Qarabağda dördü polis əməkdaşı, ikisi mülki şəxs olmaqla altı nəfər Xocavənddə eyni istiqamətdə mina partlaması nəticəsində həlak olduqdan sonra Azərbaycan dövləti bunu "terror aktı" adlandıraraq elə həmin gün hərbi əməliyyatlara başladı. 24 saat (23 saat 43 dəqiqə) çəkən antiterror əməliyyatları Qarabağdakı seperatçı hakimiyyətin təslim olmasından sonra dayandırıldı. Qarabağdakı tanınmayan hakimiyyət silahı yerə qoyaraq təslim olmağa və Azərbaycanın şərtləri altında Yevlax şəhərində görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Bundan sonra Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi birləşmələri, qeyri-qanuni erməni seperatçı silahlı dəstələri silahı yerə qoyur, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərksilah olunaraq ərazimizi tərk edirlər. Eyni zamanda rəsmi Bakı ilə Qarabağ ermənilərinin təmsilçiləri arasında təmaslar qurulmuş, tərəflər iki dəfə - Yevlax və Xocalıda görüşərək erməni sakinlərin Azərbaycan cəmiyyətinə reintegrasiyası ilə bağlı planları müzakirə ediblər.

Beləliklə, antiterror əməliyyatı nəticəsində Azərbaycan dövləti öz ərazi bütövlüyünə nail oldu. Konstitusiyamızda göstəriləyi kimi demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika olan “Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir” (Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyası, 2009: 68). Qarabağ münaqişəsi tarixə qovuşdu. Bu gün şanlı Azərbaycan bayrağı işğaldan azad olunmuş bütün ərazilərimizdə dalğalanmaqdadı. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə tikinti abadlıq işləri aparılır, yeni-yeni yollar, kommunikasiya xətləri çəkilir. Qaçqın və məcburi köçkünlər 30 ildən sonra öz doğma el obasına qayıdırlar.

Nəticə

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi Rus işğalından sonra da mərhələlərlə davam etdirildi. Nəticədə ermənilərin sayı azərbaycanlıların sayından çox oldu və onlar Azərbaycan SSR-nin tərkibində muxtar vilayət statusu qazandı (7 iyul 1923-cü ildə yaradılmış - 26 noyabr 1991-ci ildə ləğv olunmuşdur). Halbuki azərbaycanlıların Ermənistanda və Gürcüstanda toplum olaraq yaşadıkları bölgələrə belə status verilməmişdi.

Keçmiş SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi baş verdi. Bu münaqişə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü və ərazi iddiası əsasında yarandı. Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi postsovet məkanında ən qanlı münaqişələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür. Ermənistan 1989-1993-cü illərdə hərbi təcavüz edərək Azərbaycan ərazilərini işğal etdi. Lakin Ermənistan beynəlxalq ictimaiyyəti aldadaraq iddia edirdi ki, guya münaqişəyə səbəb “Dağlıq Qarabağ xalqı”nın “öz müqəddəratını təyin etməsi” idi. Ermənistanın ərazi iddiası və hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi böyük tələfətlərə, bədbəxtliklərə səbəb olmuşdur. Münaqişə zamanı bir milyondan artıq azərbaycanlı öz yaşayış yerlərini tərk edib qaçqına və məcburi köçkünlərə çevrilmişdir. Bu qaçqınlardan qonşu dövlətlərə Rusiyaya, Türkiyəyə, hətta Avropa ölkələrinə köçənlər də var. İşğal dövründə Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında milli-mədəni irsi talayaraq məhv edib, şəhərləri və digər yaşayış məntəqələrini dağıdıb və bölgəyə ağır ekoloji ziyan vurub. “Demək olar ki, Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində işğalçılar mədəni irslə çox böyük müharibə aparıblar. Təbii ki, bu gün Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində maddi və mədəni irsimizin hansı vəziyyətdə olduğunu qeyd etmək son dərəcədə ağırlıdır. Belə bir əmlakın məhv edilməsi daha ciddi nəticələrə səbəb olur: tariximiz, ləyaqətimiz - bizi insan edən hər şey zərbələr altında qalır. Bir sözlə, MMI-in məhv edilməsi bəşəriyyətimizə qəsd etməkdir” (Aqakişiyeva, 2022: 107).

İşğal dövründə Azərbaycan torpaqlarında yüz minlərlə minalar, partlayıcı maddələr basdırılıb. Ermənistan münaqişə dövründə Azərbaycana qarşı törətdiyi çoxsaylı müharibə cinayətlərinə, kütləvi qırğın və soyqırım aktlarına, terrorçuluq fəaliyyətinə, vandalizmə görə hüquqi müstəvidə məsuliyyətdən yayına bilməyəcək, Azərbaycana vurduğu böyük sosial-iqtisadi zərərə görə kompensasiya ödəməyə məcbur ediləcək.

Beləliklə, bütün postsovet məkanda “dondurulmuş” münaqişələr arasında yalnız Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanda iqtidar- xalq- ordu birliyi sayəsində, hərbi-siyasi, diplomatik yolla öz uğurlu həllini tapdı. Bu da nəticə etibarilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıq yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Orucov, Ə. (2012). Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt). Bakı: Avropa, 251 s.
2. Qurbanov, A. (2017). Qarabağ erməniləri. Müsəlman ermənilər. Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları. Etnosiyasi oçerklər. Bakı: Avropa, s.338-346.
3. Audrey, L. (1992). The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Hoover Institution Press Publication, 1st Edition. Avri, 334 p.
4. Swietochowski, T. (1995). Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 289 p.
5. Karabakhskiyе armyane obyedinyayutsya protiv Armenii i zayavlyayut, chto etnicheski ne svyazany s yeye naseleniyem. <http://interfax.az/view/672053/11.05.2016>
6. Vaal, de, T. (2005). Cerniy sad. Armeniya i Azerbaydzhan mezhd u mirom i voynoy. Moskva: Tekst, 413 s.

7. Kuliyeu, Sh. (2008). Nagorno-Karabakhskiy konflikt: isteriya i sovremennoe sostoyanie. Tombov: Gramota, s.126-133.
8. Kuznechov, O. (2015). Istoriya transnatsionalnogo armianskogo terrorizma v XX stoletyy. Baku: Izdatelskiy Dom Sharg-Garb, 418 s.
9. Yılmaz, R. (2006). Beynəlxalq terrorizm və erməni terrorizminin təhlili. Bakı, s.3-9.
10. Əskərov, R. (2011). Qarabağ münaqişəsi: reallıqlar və perspektivlər. Qarabağ dünən, bu gün və sabah. X Elmi-əməli konfransın materialları toplusu. Bakı: Namiq Həbibbəyov mətbəəsi, s.184-188.
11. Dashdamirov, A. (2001). Ideologicheskoe aspekti karabakhskogo konflikta. Ideologicheskii problemi mezhdrukavkazskikh otnoshenniy. Baku, s.34-73.
12. Dağlıq Qarabağ və böyük dövlətlərin xarici siyasəti. (2018). yeni yolayrıcımı. Üçüncü minillikdə geosiyasətin yeni üföqləri. Məqalələr toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, s.189-192.
13. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışı Azərbaycan qəzeti. № 39, 21 fevral 2017-ci il.
14. Prezident İlham Əliyev: "Təəssüflər olsun ki, Minsk qrupu münaqişənin həllində heç bir rol oynamayıb". https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Prezident-Ilham-Əliyev-Tessuflər-olsun-ki-Minsk-qrupu-munaqişənin-hellində-heç-bir-rol-oynamayıb-619410
15. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2009). Bakı: Qanun, 68 s.
16. Ağaikişiyeva, T. (2022). Kulturniy genotsid sosedney Armenyy protiv materialinogo i kulturnogo nasledimya Azerbaydzhana. Şərq fəlsəfəsi problemləri beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 27. AMEA-Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, s.106-112.

Göndərilib: 07.10.2023

Qəbul edilib: 16.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/18-24>

Zərövşən Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pedagoji elmlər doktoru

<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>

dr.zarifbabayeva@gmail.com

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL TƏHSİL KONSEPSİYASI

Xülasə

Məqalədə XXI əsr bacarıqlarının, STEAM metodunun, həmçinin rəqəmsal bacarıqların bioloji təhsildə rolundan, konsepsiyasından bəhs edilir. Müasir dövr üçün aktual olan bacarıqların formalaşdırılması imkanları göstərilir. Perspektiv konsepsiya kimi rəqəmsal təhsildən nə gözlənilirdi, istifadə imkanları araşdırılır. Həmçinin biologiya müəllimlərinin müasir dərs, müasir müəllim, müasir şagird, tələbə anlayışlarına yeni konseptual çərçivə baxımından yanaşmalı olduqları diqqətə çatdırılıb. Məqalədə dünyada və respublikada, o cümlədən Naxçıvanda yeni rəqəmsal təhsil konsepsiyasına keçidin perspektivlərindən, qarşıya çıxan çətinliklərdən, görüləcək işlərdən bəhs edilir. Sonda tədqiqatın nəticələri müxtəlif sxem və diaqramlar, dərs prosesindən fotosəkillər ilə göstərilmiş, faydalı tövsiyələr verilmişdir.

***Açar sözlər:** təhsil konsepsiyası, rəqəmsal bacarıqlar, bioloji təhsil, öyrədici təhsil mühiti*

Zarovshan Babayeva

Nakhchivan State University

doctor of pedagogical sciences

<https://orcid.org/0009-0009-3004-8455>

dr.zarifbabayeva@gmail.com

Digital education concept in teaching of biology

Abstract

The article talks about the role and concept of 21st century skills, STEAM method, especially digital skills in biological education. The possibilities of forming the skills that are relevant for the modern era are indicated. What is expected from digital education as a perspective concept, possibilities of use are investigated. It was also brought to attention that biology teachers should approach the concepts of modern lesson, modern teacher, modern student from the perspective of a new conceptual framework. The article talks about the prospects of the transition to the new digital education concept in the world and in the republic, including in Nakhchivan education, the difficulties encountered, and the work to be done. In the end, the results of the research are shown with various schemes and diagrams, photos from the teaching process, and useful recommendations are given.

***Keywords:** educational concept, digital skills, biological education, instructive learning environment*

Giriş

**"Mən o müəllimi sevirəm ki, mənə fikirləri deyil,
fikirləşməyi öyrətsin" «Murtəza Mütəhhəri»**

Təhsil sahəsinə dərinədən nüfuz etmiş, gündən-günə təkmilləşən rəqəmsal mühit tədrisi dinamik, cəlbedici, daha dərinədən anlaşılın etməkdədir. Rəqəmsal təhsilin konsepsiyasında öyrədən-öyrənən münasibətində sərhədlərin aradan qaldırılması, texnoloji savadlılıq, qarşılıqlı kəşfetmə mühiti

nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bütün dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrdə də bütün sahələrdə gedən rəqəmsallaşma prosesinin sürətinə təhsil sahəsi yetişə bilmir. Çünki dünyada baş verən texnoloji inkişafın səviyyəsi hər dəqiqə yüksəlməkdədir. Bu da təhsil sahəsi – orta və ali məktəblər üçün əlverişli imkanlarla yanaşı, bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklər yaradır. Bir tərəfdən, tələbələr bilməlidirlər ki, müxtəlif bilik sahələri ümumi rəqəmsallaşma prosesinin bir hissəsidir və bu rəqəmsal bacarıqlar yaşayış tərzinə, ünsiyyət yaratmağa, qarşılıqlı əlaqə qurmağa və hətta gələcəkdə iş əldə etməyə belə xüsusilə təsir edəcəkdir (1; 2; 3). Həmçinin öyrənmə və bilik vermədə aradan qaldırılacaq müxtəlif problemlərin həlli məsələsini də nəzərə almalıyıq. Digər tərəfdən, təlim prosesində elmi biliklərin çatdırılmasında texnologiyalardan istifadə edə bilən ixtisaslı kadrlar olmalıdır. Çünki rəqəmsal səriştəyə daxil olan elementlərin, həmçinin təhsil baxımından həyata keçirilməsi və kommunikativ səriştənin müxtəlif xüsusiyyətləri vardır. Buraya fənn müəllimlərinin tədris etdiyi materialın yeni standartlara uyğunlaşdırması səriştəsini də əlavə etmək lazımdır. Artıq rəqəmsal səriştəlilik dedikdə yalnız İKT və həmçinin informasiya savadlılığı bacarığı kimi başa düşülməməlidir. İndi biz yalnız məlumatı qiymətləndirmək, saxlamaq, əldə etmək bacarıqlarından danışa bilmərik.

Həmçinin bu məlumatdan adekvat istifadə edərək nəticədə onu biliyə, bacarığa, layihəyə, nəhayət, məhsula çevirmək bacarıqlarını inkişaf etdirməliyik. Dünyada aktual bir metod kimi bütün sahələrə təsir edən STEAM, XXI əsr bacarıqları tədris etdiyimiz biologiya fənnində də maraqlı işlər görməyə imkan yaratmışdır (Babayeva, 2021: 109; Babayeva, 2023: 8).

2006-cı ildə, rəqəmsal səriştəlilik Avropa Komissiyası tərəfindən əsas bacarıq kimi qeyd edilmiş və bir sıra təkliflər verilmişdir: “Rəqəmsal bacarıq – iş, istirahət və ünsiyyət üçün İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının kritik və təhlükəsiz istifadəsini nəzərdə tutur. Əsas İKT bacarıqlarına əsaslanaraq: kompüterdən informasiyanın bərpası, qiymətləndirilməsi, saxlanması, istehsalı, təqdim edilməsi və mübadiləsi üçün istifadə edilməsi və internet vasitəsilə ünsiyyət və əməkdaşlıq şəbəkələrində iştirak etmək” (Cabero, 2014: 111).

Təhsil müəssisələri həmişə İKT-nin müxtəlif aspektləri üzrə davamlı əsasda olması lazım olan müvafiq hazırlıq tələb etmişlər. Pandemiya ilə əlaqədar həyəcan vəziyyətində baş verənlər tədrisin təşkilinin onlayn versiyada keçirilməsi zərurəti rəqəmsallaşmanın faydalılığı, əvəzilməzliyi özünü daha aydın göstərdi (Garcia Bellido, Gomez, Thevenet, 2019: 10). Məktəb ictimaiyyəti, xüsusilə mühafizəkar bölüm bu mövzuda təlim keçmək və ya özlərini inkişaf etdirməyin qaçınılmaz aktual ehtiyac olduğunu başa düşdü. Bir çox hallarda texnologiyaya maraq və motivasiya tədris-tərbiyə prosesinin çoxsaylı problemlərini həll etməyə kömək edəcək alət kimi təqdim olunurdu, nəinki əməkdaşlıq, sosial şüur, sərbəstlik, şagirdlərin rəqəmsal savadlılığına kömək etmək. Texnologiyaların nə sinifdə, nə də onlayn olaraq gündəlik tədris strategiyalarına hələ də qanəedəcək qədər inteqrasiya olunmaması 2020-2021-ci il pandemiya dövründə yaranan bütün çətinliklərdə özünü göstərdi. Bu səbəbdən təhsil müəssisələri və kadr potensialında rast gəlinən çatışmazlıqların ciddi şəkildə diaqnozunu aparmaq vacibdir. Yəni hər bir müəllim, həm öz təcrübəsini artırmaq üçün əsas bacarıqlarını, həm də bu yeni şəraitdə bilik yaratmaq üçün əsas – elmi-rəqəmsal bacarıqlarını təkmilləşdirməlidir (Babayeva, 2023: 51).

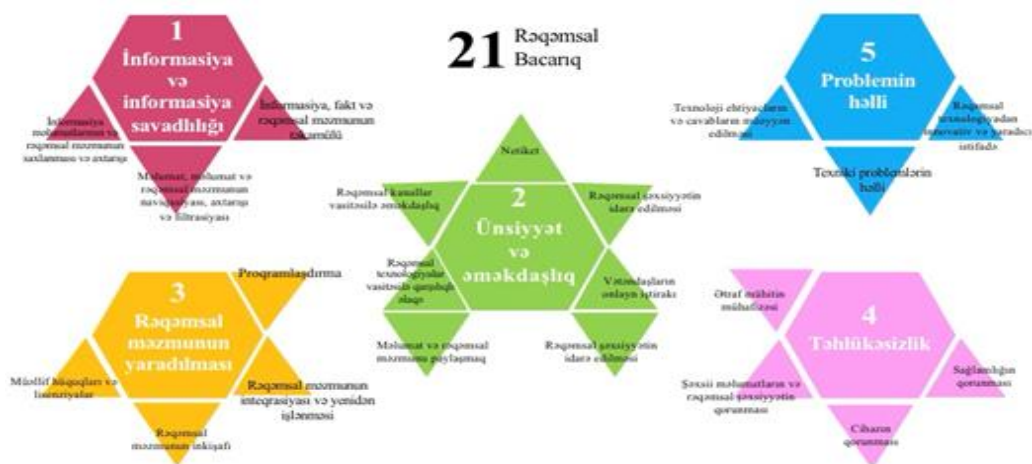
Rəqəmsallaşmanın təhsildə faydalı istifadəsi üçün bacarıqlı, kreativ müəllim hazırlığına ehtiyac təkcə həqiqi təhsil innovasiyası üçün əsas olan virtual formatın tələblərinə cavab vermək üçün deyildir. Bu, həm də təhsil proseslərində real dəyişikliklərə təkan vermək üçün zəruridir. Məsələn, təbiət fənlərinin tədrisində İKT vasitələri – elektron lövhələr, internet resursları, hazırda istifadəsi aktuallaşan VR gözlüklərin tədrisə gətirilməsi əvəzolunmaz əyanilik yaratmağa imkan yaratmışdır. Bütün bunlardan faydalanmaq üçün isə təhsil müəssisələrinin həm maddi-texniki imkanları zənginləşdirilməli, həm də potensiallı kadrlara olan ehtiyacı ödənilməlidir. Bunun üçün müəllimlərin müəyyən istiqamətlərdə rəqəmsal bacarıqları təkmilləşdirilməli, təhsil konsepsiyası, strategiyası bu yöndə inkişaf etdirilib dəyişdirilməlidir. Bunun üçün hazırda istifadəmizdə yetərli

qədər əyanilik yaratmaq imkanımız yaranmışdır. Canlı orqanizmlərin artırılmış reallıqlarla (VR) öyrədilməsində əldə üdilmiş müsbət nəticələr bunu bir daha təsdiqləmişdir (9). Artıq VR gözlüklər vasitəsilə skelet sisteminin və birləşdirici toxumaların bütün 3D modellərinə baxmaq tələbələr üçün daha da maraqlı tədris üsuludur.

Həmçinin İnsan hərəkətləri modulunda olan oynaqların və sümüklərin animasiyaları, bütün bədən sistemlərini, mikroskopik anatomiyanı, bədən hərəkətlərini və daha çox funksiya və funksiyalarının tədrisində 3D texnologiyalar təhsildə yeni cığır açmaqdadır (10). Lakin ehtiyacımız olan peşəkar kadrların formalaşdırılması probleminin həlli yollarını tapmaqdır. Bu işdə təhsil müəssisələri rəhbərlərinin yeni çağırışlara hazır olmalarından çox şey asılıdır.

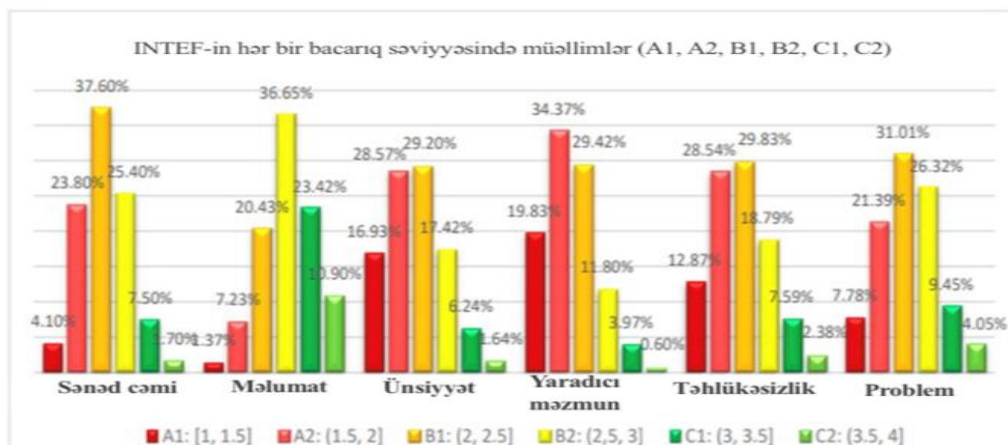
3D texnologiyalar sayəsində 12.000-dən çox real anatomik model/struktur, bədən quruluşuna uyğun keyfiyyət tərifləri və minlərlə ətraflı mikro anatomiya strukturları ilə anatomiyanı öyrənmək və öyrətmək imkanımız vardır. Buna zəmin yaratmaq üçün bioloji təhsilin təşkilini günün tələblərinə uyğunlaşdırmaq, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasını müasirləşdirmək, öyrədib-öyrənmənin səviyyəsini dünya standartları səviyyəsinə yüksəltmək vacibdir. 3D Organon 70-dən çox ölkədə yaradılıb və bütün dünyada nüfuzlu universitetlər, xəstəxanalar, və s. tərəfindən qəbul edilib. 3D Organon həm də maneken və ya digər xüsusi avadanlıq tələb etməyən virtual reallıq üçün ultrasəs simulyatorunu birləşdirən dünyada ilk proqram platformasıdır. Ən son 2022-ci il buraxılışı tibb və səhiyyə tələbələri üçün real vaxt həcmli skan və ətraflı anatomik görünüşləri ilə tam immersiv virtual reallıq təlim həllini təqdim edir. İlk dəfə olaraq VR nəzarətçiləri əyri, xətti və ürək zondlarını hamısı bir həlldə simulyasiya edir. Tətbiqdəki 3D modellər əsas anatomik anlayışların dərinədən başa düşülməsini və məlumatın saxlanması təkmilləşdirən mühüm koqnitiv girişlər əlavə edə bilər. Bu imkanlardan istifadə etmək üçün təhsil müəssisələri rəhbərləri müəllim hazırlığına, müasir təhsil konsepsiyalarına, texnoloji bacarıqlara səthi yanaşdıqda səbəbləri araşdırarkən, öz strategiyalarına da diqqət etməlidirlər. Bu problemləri istər ali və istərsə də orta məktəb müəllimləri ilə müzakirələr zamanı da müşahidə edirik. Müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının diaqnostikası və təkmilləşdirilməsi üçün istinad çərçivəsi kimi uzun illərdə apardığımız təbliğat və təcrübə işləri sayəsində ümumiləşdirdik. Bu bacarıqlar 21-ci əsr müəllimlərinin təhsil təcrübələrini təkmilləşdirmək və davamlı peşəkar inkişaf üçün ehtiyac duyduğu səriştələr kimi müəyyən edilir.

Şəkil 1. Rəqəmsal bacarıqların beş sahəsi və 21 əsr rəqəmsal səriştə - Konseptual İstinad Modeli

Müəllimlər üçün rəqəmsal səriştəni təşkil edən beş sahə yuxarıdakı cədvəldə müəyyən edilmiş, şəkil 1-də göstərilmişdir. Bu problemlər hazırda aktual olaraq qalır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, “hər bir sahədə texniki aspektlərə yönəlmiş digər əlaqəli səlahiyyətlər vardır və həm texniki, həm də əməliyyat bacarıqlarını şərtləndirdiyimizdən bunları daha vacib hesab edirik. Aydın görünür ki, gələcəkdə elm və peşə sahələri dəyişəcək və ya mövcud olmayan xüsusi alətlər və ya resurslar” (11) yaranacaqdır. Bunun üçün bütün qarşıya çıxacaq problemləri çevik həll etmək üçün yaradıcı düşüncəyə, fərqli baxış açısına, mükəmməl rəqəmsal bacarıqlara malik nəslin yetişdirilməsi qarşımızda duran əsas vəzifələrdəndir. Bəs biologiyanın tədrisində materiallar və metodlardan istifadədə rəqəmsal bacarıqların rolunu nədən ibarətdir? Bunun üçün tədrisin təlim ehtiyaclarına diqqətli cəlb etmək üçün tədris prosesinin ehtiyaclarına effektiv cavab verən müvafiq təlim proqramı, konsepsiyası və strategiyasını tərtib etmək lazımdır. Biologiya müəllimləri tədris prosesində keyfiyyəti yüksəltmək, öyrədici mühit yaratmaq üçün rəqəmsal savadlılıqdakı məhdudiyyətləri azaltmağa şərait yaratmalıdırlar. Bunun üçün müəllimlərin öz rəqəmsal səriştələrini artırması, hazırlanmış konsepsiyanın xüsusiyyətləri arasında mövcud ola biləcək problemlərin təhlili və onların rəqəmsal səriştələrinin inkişaf səviyyəsinin artırılmasına ehtiyac vardır. Məqsəd onların faktiki ehtiyaclarına uyğun olaraq təlim proqramını tərtib etməklə ən yaxından əlaqəli olan rəqəmsal bacarıqların şərtlərini müəyyənləşdirməkdir. Müəllimlərin rəqəmsal səriştəlilik səviyyələrini qiymətləndirmək üçün aparılan eksperimentlərin nəticələrindən təhsil sahəsində istifadə edilməlidir. Bu vasitə ilə də rəqəmsal vasitələrin tədris-təlim prosesinə inteqrasiyası problemlərinin həlli məsələləri aydınlaşdırılacaqdır. Çünki müəllimlərin hər bir bacarıq səviyyəsindəki fəaliyyətləri qiymətləndirilə bilər (12, 13) (Şəkil 2).

Şəkil 2. Hər bacarıq səviyyəsində müəllimlər (A1, A2, B1, B2, C1, C2)

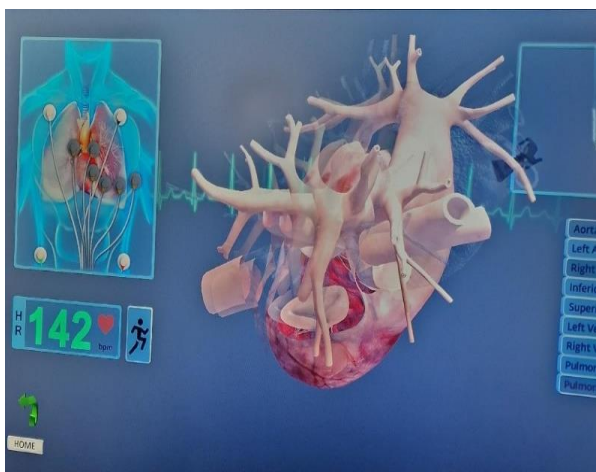
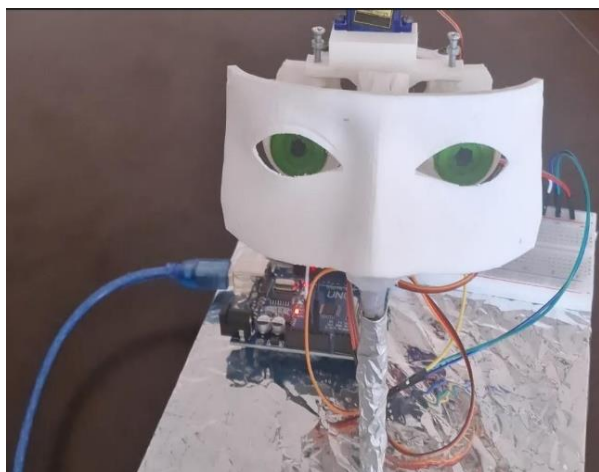
Xüsusilə təbiət elmlərinin tədrisində istifadəsi zəruri olan texnoloji vasitələrin iş prinsipinin peşəkar kadrlar tərəfindən tətbiqi və öyrədilməsi bu sahəyə marağı artıracaqdır. Formal olaraq tətbiq olunan hər hansı yenilik vaxt itirməkdən başqa bir şey deyildir. Keçən illər ərzində bir faktı da müşayiət etdik. Texnologiyaların tədris prosesinə gətirilməsini vacib saymayan mühafizəkar və ya texnoloji savadlılığa malik olmayan müəllimlər də pandemiyadan sonra bu vasitələr olmadan artıq öz işini qura bilməyəcəyini qəbul etmişdir. Dolayısı ilə ya bu sahədə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, ya da kömək alaraq tədris işlərini görməyə çalışırlar.

Nəticə

Artıq aydındır ki, gələcəyi yaratmaq üçün elmi biliklərin öyrədilməsində istiqamətimiz texnologiyalardan maksimum istifadə, tənqidi, məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi olmalıdır. Bunun üçün yeni məqsəd qoymaq, yeni inkişaf imkanları yaratmaq və bununla da gələcəyin insanını formalaşdırmaq uğrunda çalışmalıyıq. Tədris prosesində elmi-tədqiqat bacarığı – təhlil, analiz, sintez, öyrənənlərin cəsarətliliyi, sərbəst düşüncə tərzinə üstünlük verilməlidir. Bəs integrativlik bizə nə verəcəkdir – bütün elmlər integrativ şəkildə inkişaf edir, bütün peşələr integrasiya üçün zərurət yaradır, çünki kainatda hər bir şey əlaqəlidir. Eksperimentlərin məktəblərarası aparılması da müqayisəli, faydalı nəticələr verəcək, öyrənənlərdə motivasiya rəqabət hissi yaradacaqdır. Öyrədici mühit də vacib şərtədir (yaradıcılıq), qiymətləndirmə isə xüsusilə vacibdir, çünki qiymətləndirmə məqsədlərə nə dərəcədə nail olmanı müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Uşaqlara düşüncə tərzini inkişaf etdirmək üçün nisbətən çətin, düşündürücü, integrasiya tələb edən tapşırıqlar vermək lazımdır (11, 12).

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, bioloji biliklərin tədrisində texnoloji savadlılıq, rəqəmsal bacarıqlar, təhsil islahatlarında müasir təlim prinsiplərinin tətbiqi XXI əsr bacarıqları tələb edir. Apardığımız metodik eksperimentlər, təcrübə və müşahidələr göstərdi ki, həqiqətən də gənc nəslin yetişdirilməsində dünya standartları səviyyəsini nəzərə alıb, daha böyük uğurlar qazana bilərik. Məsələn: III və IV kurs Biologiya müəllimliyi ixtisaslarında uzun illərdir Biologiyanın tədrisi metodikası və son iki ildir tədrisinə başladığımız STEAM fənlərində tətbiq etdiyimiz yeni metod və üsullar öz səmərəsini göstərmişdir. İki ildir Naxçıvan Dövlət Universitetində seçmə fənn kimi, tədris proqramına daxil etdiyimiz STEAM fənninin tədrisi ilə artıq bu sahədə müəyyən qədər irəliləyişə nail olmuşuq. Bu semestr ərzində kabelsiz Okulus VR gözlüklərdən istifadənin strukturu, iş prinsipi, müxtəlif videoların nümayişi ilə tələbələrimizi bu sahədə də araşdırmalar aparmağa istiqamətləndirmiş, VR-ın mahiyyəti, əyanilik imkanları haqqında məlumatlandırdıq (13). Tələbələrə növbəti semestrlərdə bəzi fənlərdə VR gözlüklərdən istifadənin perspektivlərini müəyyənləşdirib dərslər mövzularına tətbiq etmək tapşırıqlarının verilməsi onlarda motivasiya və marağı oyandıra bildik.

XXI əsr xəyalların məhsullarına əsaslanır (14). Auditoriya və ya siniflərdə gənc nəslə yeni dünya düzəninə hazırlamaq üçün bu cür istiqamətləndirmək lazımdır: xəyal qurarkən özünü sərhdə qoymayın. Bütün bunlara nail olmaq bəzən fantastik gələ bilər, amma 2023-cü ilin yanvar ayında Azərbaycanda ANM, UNEC-in II kurs tələbəsi NASA-nın saytında kibertəhlükənin qarşısını almışdır. O, NASA-nın saytında xəta olduğunu aşkarlayaraq, NASA-ya bu barədə rəsmi məlumat vermiş, olası haker hücumundan qorunmaq üçün onları uyarmışdır. XXI əsr tam da bu gənclərin yetişdirilməsini, Marsda, Ayda yaşamaq səviyyəsi yaratmağı planlayır. gələcəkdə süni zəka ilə yarışdan qalib çıxma bilən mütəxəssislər yetişdirməyi tələb edir (15).

Ədəbiyyat

1. Intef. (2019). Common Framework for Teaching Digital Competence. 2017. Available online: <https://bit.ly/2jqkssz> (accessed on 15 November).
2. Resolution of July 2, 2020, of the General Directorate of Evaluation and Territorial Cooperation; July 13, 2020. BOE n° 191. Newsletter official state: Madrid, Spain, 2020. Available online: <https://bit.ly/35fodLP>
3. <https://525.az/news/166013-xxi-esrin-yeni-kitab-formati-elektron-derslikler>
4. Babayeva, Z. (2021). Perspectives of modernization of biology education - on this years. Participation in the X International scientific and practical conference Science and practice: implementation to modern society. Manchester, Great Britain. № 59, s.108-113. <https://ojs.ukrlgos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/4-5.06.2021>
5. Babayeva, Z. (2023). STEAM – XXI Əsrin Təhsili. Dərs vəsaiti (ali və orta məktəblər üçün). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 312 s.
6. Cabero, J. (2014). Training of university professors in ICT. Application of the Delphi method for the selection of contents formative. Education. XXI, 17, pp.111-132.

7. Babayeva, Z. (2023). Determination of teaching strategies considered necessary in teaching biology. Dergi Park Akademik. Tübitak-Ulakbim. International Journal of Educational Spectrum. Cild 5, Sayı 217, s.51-67. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3044384>
8. Garcia Bellido, M.R., Gomez, L.B., Thevenet, S.P (2019). The formation of digital competence among teachers. № 24, pp.234-260.
9. <https://www.3dorganon.com/for-educators/>
10. https://www.facebook.com/profile.php?id=100086103104842&locale=hi_IN
11. <https://yazarlar.az/2023/02/07/t%C9%99hsild%C9%99-yeni-cagirislar-bioloji-bilikl%C9%99ri-bacariga-cevirm%C9%99li/>
12. <https://yazarlar.az/2021/11/23/z%C9%99rovs%C9%99n-babayeva-t%C9%99hsild%C9%99-steam-metodunun-t%C9%99tbiqi-perspektivl%C9%99ri/>
13. <https://fb.watch/p7VBUMsp1H/?mibextid=Nif5oz>
14. <https://yazarlar.az/tag/z%C9%99rovs%C9%99n-babayeva/>
15. <https://azertag.az/xeber/2213567>

Göndərilib: 30.10.2023

Qəbul edilib: 01.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/25-29>

Nərgiz Seyidova
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya elmlər doktoru
seyidova.sardarova@gmail.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ İDMAN DİSKURSUNUN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Fransız dilində idman diskursu ölkənin dilinin və mədəniyyətinin fərdiliyini təcəssüm etdirir, Fransada idman aləmində iştirak edənlər üçün unikal təcrübə yaradır. Fransız dilində idman diskursu yalnız idmanın texniki tərəflərini əks etdirmir, həm də özündə mədəni və emosional nüansları cəmləşdirir və onu Fransanın linqvistik irsinin mühüm elementinə çevirir.

Məqalədə müəllif idman diskursunun spesifikliyinin əsas aspektlərini, onun müxtəlifliyini, nəzəri aspektlərini, o cümlədən sosial-mədəni və kommunikativ faktorları araşdırır.

İdman Fransada mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir və fransız dilində idman diskursu bununla bağlı hisslərin ifadə olunmasında əsas rol oynayır. İdmanın futbol növündən alpinizmə qədər idman terminologiyası fransız dilini zənginləşdirir və özündə bu xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məqalədə müəllif idman terminologiyası nümunələrinin, xüsusən də Fransada çox məşhur olan futbol və tennis azarkeşlərinin leksikası nümunələrinin kifayət qədər zəngin arsenalını təqdim edir.

Açar sözlər: leksikologiya, sport, diskurs, futbol, terminologiya, şərhlər

Nərgiz Seyidova
Azerbaijan University of Languages
doctor of sciences in philology
seyidova.sardarova@gmail.com

Some features of sports discourse in modern French

Abstract

Sports discourse in French embodies the individuality of the country's language and culture, creating a unique experience for those involved in sports in France. Sports discourse in French not only reflects the technical aspects of sports, but also includes cultural and emotional nuances, making it an important element of the linguistic heritage of France.

In the article, the author examines the main aspects of the specificity of sports discourse, its diversity, theoretical aspects, including socio-cultural and communicative factors.

Sport is an important part of the culture in France, and sports discourse in French plays a key role in expressing feelings about it.

From football to mountaineering, sports terminology enriches the French language and reflects the unique characteristics of this nation. In the article, the author presents a fairly rich arsenal of examples of sports terminology, in particular, examples of the lexicon of football and tennis fans, which are very popular in France.

Keywords: lexicology, sport, discourse, football, terminology, interpretations

Giriş

İdman sahəsində kommunikasiya insan fəaliyyətinin nəhəng bir sahəsini, o cümlədən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, maliyyə fəaliyyətini, sosial-fəlsəfi, tarixi, psixoloji-pedaqoji, tibbi və bioloji problemləri əhatə edir. İdman diskursu anlayışı ilk dəfə fransız yazıçısı Fransua Mauriak tərəfindən müəyyən edilmişdir: “XX əsr idman əsridir”. İdman ünsiyyətinin əhəmiyyəti təkcə “məqsədlər, xallar, saniyələr” deyil, həmçinin “sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, maliyyə problemləri də daxil

olmaqla, insan fəaliyyətinin nəhəng sferasıdır” (Jurnal “Fizkul'tura i sport v sovremennyh usloviyah: sostoyanie, tendensii, perspektivy”, 2000).

Beynəlxalq Frankofoniya Təşkilatının (OIF) 2008-ci ildə apardığı araşdırmaya görə, fransız dili beynəlxalq idman təşkilatların və federasiyaların 68%-nin rəsmi dilidir (Boniface, 2012: 130).

Beynəlxalq təşkilatların və ya federasiyaların rəhbərlərinin böyük bir hissəsi fransız dilini mükəmməl bilirlər.

Bu, xüsusilə Zepp Blatter (FIFA), Mişel Platini (UEFA), Jak Roqq (IOC), Lamine Diack (IAAF) və Pat McQuaid (UCI) (Annette Boudreau, 2012: 4).

Fransız dilində **idman diskursunun** Fransanın mədəni xüsusiyyətləri və ölkədə idmana olan azarkeşliyi ifadə edən özünəməxsus spesifikasiyası vardır. Bu spesifikasiyinin bəzi mühüm cəhətlərini qeyd etmək istərdik:

1. Eleqantlıq. Fransızlar öz idman dillərinə xüsusi zəriflik verirlər. Məsələn, tennis və ya qolfda istifadə olunan terminlər onun zərifliyini əks etdirir.

2. Kulinariya analogiyaları: Kulinariya analogiyalarına fransız dilində idman diskursunda da rast gəlmək olar. Məsələn: idman şərhçiləri hədəfin dəqiq vurulmasını təsvir etmək üçün “coup de fourchette” (çəngəllə vurmaq) kimi ifadələrdən istifadə edir.

3. Frazeologiya və idiomlar: Fransız dilinin frazeoloji vahidləri və idiomlarından idmanla bağlı müzakirələrdə müntəzəm olaraq istifadə olunur, onlar nitqə kolorit və obrazlılıq verir. Bu, idman kontekstinə gətirilən gündəlik nitqdəki ifadələri əhatə edə bilər.

4. Ədəbiyyata sevgi: Fransız dilində idman diskursu bəzən idman meydanındakı hadisələri bədii səhnələr kimi təcəssüm etdirir. Şərhçilər dramatik məqamları təsvir etmək üçün metafor və bənzətmələrdən istifadə edə bilər.

5. Struktur və qrammatika: Fransız dilinin özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri mövcuddur, bu da idman diskursunda özünü büruzə verir. Şərhlər kontekstdən asılı olaraq daha formal və ya zərif ola bilər.

6. Tarixə və ənənələrə hörmət: İdman diskursunda həm tarixə, həm də ənənələrə hörmət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şərhçilər də, azarkeşlər də baş verən hadisələrin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün keçmiş nailiyyətlərə, yaxud tarixi anlara müraciət edə bilər.

Fransız dilində idman diskursu Fransada idmana olan hədsiz həvəsin və marağın unikal aspektlərini ifadə edən müxtəlif növləri əhatə edir (Zilbert, 2001: 43). İdman diskursunun bir neçə növünə nəzər salaq:

1. Şərhlər və yayımlar (Commentaires et retransmissions): ekspertlər və şərhçilər oyun vəziyyətlərini, komandaların taktikalarını təhlil etmək və yayımlarda əsas məqamları vurğulamaq üçün formal dildən istifadə edirlər. İnsan və ictimai elmlərin idmana artan marağı da müəyyən janrlara, xüsusən də şərhçiliyə diqqət yetirir. İdman şərhçiləri medianın informasiya diskursuna aiddir (Bonnet et Desmarchelier, 2008: 107).

2. Fanat diskursu (Discours des supporters): Azarkeşlər stadionlarda öz komandalarını dəstəkləmək üçün emosional qışqırıqlardan, mahnılardan və orijinal şüarlardan istifadə etməklə stadionlarda oyun atmosferinin yaradılmasında fəal iştirak edirlər.

3. Müsahibə və press-konfranslar (Interviews et conférences de presse): İdmançılar, məşqçilər və idman dünyasının digər iştirakçıları jurnalistlərlə və ictimaiyyətlə ünsiyyət zamanı formal və informativ dildən istifadə edirlər.

4. İdman ədəbiyyatı (Littérature sportive): fransız dilində kifayət qədər zəngin idman ədəbiyyatı mövcuddur, burada müəlliflər idman aləmindəki hadisələri, emosiyaları, dramları təsvir edir.

5. İdman reportajları (Reportages sportifs): idman reportajları zamanı jurnalistlər yarışların abu-havasını çatdırmaq və oxucuların diqqətini cəlb etmək üçün canlı və dinamik dildən istifadə edir.

6. Formal idman sənədləri (Documents sportifs formels): idman federasiyalarının qaydaları və rəqlamenti kimi sənədlərdə texniki terminlərdən və formal dildən istifadə olunur.

7. İdmanla bağlı əyləncəli proqramlar (Émissions de sport divertissantes): idmanla əlaqədar televiziya və radio verilişlərində tamaşaçılar üçün əyləncəli məzmun yaratmaq məqsədilə əsasən danışq dilindən və ümumxalq dilindən istifadə olunur.

Fransız dilində idman diskursunun nəzəri aspektləri özündə yalnız linqvistik xüsusiyyətləri deyil, sosial-mədəni və kommunikativ cəhətləri də ehtiva edir. Nəzərə alına biləcək bəzi nəzəri aspektlər:

1. Leksikanın və linqvistik vasitələrin spesifikasiyası: unikal idman terminlərinin təhlili, onların mənşəyi, metaforik işlənməsi və fransız dili kontekstində terminoloji sistem.

2. Semiotika və işarələr sistemi: dildə istifadə olunan xüsusi dəyərlərin və emosional çalarların çatdırılması məqsədilə idman rəmzlərinin, işarələrin və semiotik elementlərin nəzərdən keçirilməsi.

3. Sosial-mədəni kontekst və eynilik: fransız dilində idman diskursunun sosial-mədəni şəxsiyyətləri necə formalaşdırdığını, cəmiyyətin dəyərlərini və stereotiplərini əks etdirdiyini, idmançının, yaxud komandanın imicinin qurulmasına necə təsir etdiyini təhlil etmək.

4. Koqnitiv və ritorik strukturlar: linqvistik konstruksiyaların arqumentasiyanın, ritorik fiqurların qurulmasında istifadə olunmasının, həmçinin onların idman aləmində baş verənlərin dərk olunmasına təsirinin nəzərdən keçirilməsi.

5. Mediakommunikasiya və yayımlar: media yayımlarında, şərhlərdə və müsahibələrdə dilin rolunun, o cümlədən üslub, ünsiyyət taktikası və auditoriyanı cəlb etmək üçün dil vasitələrindən istifadə məsələlərinin araşdırılması.

6. Fanat diskursunda kommunikativ strategiyalar: azarkeşlər tərəfindən çılğınlıqların ifadə edilməsində, komandaya dəstək və stadiondakı atmosfərə təsir göstərmək məqsədilə dil strategiyalarından necə istifadə olunduğunun təhlili.

7. Psixolinqvistik və emosional aspektlər: iştirakçıların və tamaşaçıların emosional vəziyyətinə idman diskursunun dilinin təsirinin, həmçinin linqvistik konstruksiyalarda emosiyaların necə əks olunduğunun araşdırılması (Christophe Benzitoun, 2006: 28).

Fransız dilində idman diskursunun nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi müəyyən bir cəmiyyətdə dil, mədəniyyət və idman təcrübəsi arasında mürəkkəb əlaqələrin dərk olunmasına kömək edir. İdman Fransanın mədəniyyətində əhəmiyyətli rol oynayır, bu, **müxtəlif idman terminologiyasında** da öz əksini tapmışdır. Fransız dili özündə müxtəlif idman növlərini, məşqləri, yarışmaları təsvir etmək üçün zəngin söz və ifadələr arsenalı ehtiva edir.

1. Futbol (Football): Fransızların idmana olan həvəsinin əsas hissəsi futbolla bağlıdır. Terminlərə daxildir: “but” (top), “buts” (vurulan qollar), və “hors-jeu” (oyundan kənar vəziyyət).

2. Tennis (Tennis): Tennisdə “coup droit” (sağ zərbə) və “revers” (cavab zərbəsi) kimi sözlərdən, həmçinin “balle de match” (matçbol) və “avantage” (üstünlük) kimi ifadələrdən istifadə olunur.

3. Alpinizm (Alpinisme): Fransada dağ idman növlərinə “alpinisme”, “escalade” (qayaya dırmanma) və “randonnée” (piyada gəzinti) terminləri daxildir, “ascension” (yoxuş), və “piolet” (buz qıran) sözləri idman romantizminin və problemlərinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

4. Yüngül atletika (Athlétisme): Fransız dilinin terminologiyasına “saut en hauteur” (hündürlüyə tullanma), “lancer de poids” (çəki daşlarının atılması) və “course de fond” (uzaq məsafələrə qaçış) daxildir.

5. Futbol azarkeşlərinin istifadə etdiyi leksika (Lexique du Football): Fransada idmana qarşı milli çılğınlıq futbolla bağlıdır, Coup “d’envoi” (matçın başlanğıcı), “tir au but” (qapıya zərbə) və “un match nul” (heç-heçə bitən matç) kimi ifadələr gündəlik danışqların bir hissəsinə çevrilmişdir.

6. Estafetlər və qaçış (Relais et Course): Yüngül atletika fransızların sürət və dözümlülüyə heyranlığını ifadə etmək üçün dilə “relais 4x100 mètres” (4x100 metr estafet) və “sprint” (sprint) kimi terminləri gətirmişdir.

Fransada çox populyar idman növü olan **tennis dilinin üzərində** dayanmaq istərdik. Fransız dilində bu idman növünün xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün spesifik terminlər mövcuddur. Onlardan bir neçə söz və ifadələri qeyd etmək istərdik:

1. Service (Servis): Oyunçu topu meydançanın öz tərəfindəki müəyyən xətdən rəqibinə doğru atır.

2. Revers (Cavab zərbəsi): coup droit (sağ zərbə) zərbəsindən fərqli olaraq raketin arxası ilə endirilmiş zərbədir.

3. Jeu Blanc (Ağ oyun): Rəqibə bir xal belə qazandırmaq imkanı vermədən aparılan oyundur.

4. Avantage (Üstünlük): Bir oyunçunun deyüdvandan sonra (40-40) oyunu qazanmasına bir addım qalan situasiyadır.

5. Break (Breyk): Rəqib serveri tərəfindən oyunda qalib gəlmək əlavə üstünlük yaradır.

6. Double Faute (İkili səhv): Eyni oyunda topu atmaq üçün hər iki cəhddə oyunçunun səhvi.

7. Coup Droit (Sağ zərbə): Raketin əsas tərəfindən zərbə.

8. Ligne de Fond (Arxa sahə xətti): Kortun arxa hissəsini müəyyən edən xətt.

Qeyd etdiyimiz bu terminlər fransız dilində idmanın intensivliyini və eleqantlığını tamamlayan zəngin tennis leksikasının kiçik bir hissəsidir. Fransız dilinin idman leksikası barədə bəhs edərkən **futbol azarkeşlərinin leksikası** üzərində də dayanmaq doğru olardı. Fransız dilində azarkeşlərin emosiyalarını və futbola olan həvəsini ifadə edən kifayət qədər termin mövcuddur. Fransada furbol fanatlarının çox işlətdiyi bir neçə ifadəyə nəzər salaq:

1. Chants de supporters (Azarkeşlərin mahnıları): Fransız futbol azarkeşləri həm də komandanın oyun ruhunu qaldırmağa xidmət edən parlaq və enerji dolu mahnıları ilə tanınır.

2. Tifo (Tifo): Tez-tez bayraqlar, bannerlər və afişalardan istifadə edərək matçdan əvvəl azarkeşlər tərəfindən yaradılan kreativ displeylər.

3. Coup d'envoi (Matçın başlanğıcı): əksər vaxtlar alqışlar və çağırışlarla müşayiət edilən oyunun başlanma anı.

4. Supporters (Azarkeşlər): Fəal şəkildə öz komandasını dəstəkləyən və stadionda oyun abuhavası yaradan azarkeşlər.

5. Célébration de dut (Vurulmuş qolun bayram edilməsi): Azarkeşlərin vurulan qoldan sonrakı sevinc hissələrinin emosional şəkildə ifadə olunması.

6. Arbitre (Hakim): Bəzən azarkeşlər oyunu idarə edən hakim barəsində “arbitre” terminini işlədərək onunla bağlı öz münasibətlərini ifadə edirlər.

7. Égalisation (Tarazlığın bərpa olunması): Komandanın rəqib komandanın qapısından topu keçirərək hesabı bərabərləşdirmə anı (Pierre-Edouard Deldique, 2019: 62).

Nəticə

Nəticə hissəsində əminliklə qeyd edə bilərik ki, fransız dilində idman diskursunun intertekstuallıq dərəcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdman diskursunun qurulması ilə bağlı hər dildə diskursiv yaxınlaşma qələbə və məğlubiyyətin konseptuallaşdırılması baxımından eyni döyüşkən metaforik məntiqə tabedir. (Polguere Alain, 2008: 189)

O, elmi, pedaqoji, biznes, hüquqi, siyasi, hərbi, teatr və səhnə institusional diskursu və məişət personal diskursu ilə bağlıdır. Fransız dilində media diskursu idman məzmunlu materiallar çərçivəsində idman diskursu ilə faktik olaraq qovuşmuşdur. Kütləvi kommunikasiya kanalları və ilk növbədə idmanı müasir həyatın və mədəniyyətin müstəqil, dəyərli bir hissəsi olaraq formalaşdırmış televiziya müasir dövrümüzdə idman diskursiv kommunikasiyasının həyata keçirilməsi işində əsas vasitələrdir (8).

Ədəbiyyat

1. Boniface, J. (2012). J. Etienne. “Le discours sportif médiatique: Regards”. Paris, 130 p.
2. Annette Boudreau. (2012). "Discours et légitimation du sport: Analyse des discours médiatiques sur la candidature. Paris, 43 p.
3. Zilbert, A.B., Zilbert, B.A. (2001). “Sportivnyj diskurs: bazovye ponyatiya i kategoryy; issledovatel'skie zadachi. Yazyk. Soznanie. Kommunikaciya”. Vyp.17. M., 121 s.
4. Bonnet et Desmarchelier. (2008). “Le français dans le sport”. Paris, 162 p.
5. Christophe Benzitoun. (2006). “Parlons Sport: Langue, Discours et Medias”. Paris, 72 p.

6. Pierre-Edouard Deldique. (2019). "Le discours sportif dans les medias en ligne: approche semio-pragmatique". Paris, 89 p.
7. Polguere, A. (2008). "Lexicologie et semantique lexicale. Notions fondamentales. Nouvelle edition". Montreal: Les Presses de l'Universite de Montreal, 214 p.
8. Fizkultura i sport v sovremennyh usloviyah: sostoyanie, tendencii, perspektivy. (2000). Omsk.

Göndərilib: 03.10.2023

Qəbul edilib: 28.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/30-35>

Leyla Zeynalova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
leylarustamova@gmail.com

GERMANŞÜNASLIQDA ANTONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Elmi məqalədə germanşünaslıqda antonim komponentli frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Məqalədə tədqiqatçı qeyd edir ki, germanşünaslıqda antonimik tərkib hissəsi olan çoxlu frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bu frazeoloji vahidlər müxtəlif situasiyalarda işlənib, dilin ifadəsinə zənginlik, ifadəlilik qata bilir. Antonimik komponentli frazeologizmlərin öz üslub xüsusiyyətləri vardır deyər, müəllif bunları izahlı sadalayır.

Məqalədə vurğulanır ki, frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növlərinə variantlılıq xasdır və frazeoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözlərində variantlılıq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə bu fikirdə yer alır ki, bədii üslub insan həyatının bütün sferalarına nüfuz etdiyi üçün onun tərkibində digər üslublara xas xüsusiyyətlər də yer alır.

Sonda antonim frazeologizmlərin komponentləri əsasında onların tərkib xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması həmin komponentlər arasındakı münasibət, eləcə də birləşmə nəticəsində əmələ gələn məna üzrə getməsi fikri qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: germanşünaslıq, frazeologiya, antonim komponentlər, frazeoloji vahidlər, üslub xüsusiyyətlər, morfoloji və etimoloji xüsusiyyətlər, variantlılıq, atalar sözləri

Leyla Zeynalova
Nakhchivan State University
PhD in philology
leylarustamova@gmail.com

Stylistic features of phraseologisms with antonymic components in German studies

Abstract

The scientific article is devoted to the stylistic features of phraseologisms with an antonymic component in German studies. In the article, the researcher notes that there are many phraseological units with an antonymic component in German studies. These phraseological units are used in different situations and can add richness and expressiveness to the expression of the language. Phraseologisms with antonymic component have their own stylistic features, the author lists them with explanation.

The article emphasizes that variation is characteristic of different types of phraseological units, and variation is also of particular importance in proverbs, which are a type of phraseological units.

The article is based on the idea that since artistic style penetrates all spheres of human life, it also includes features specific to other styles.

In the end, the idea that the discovery of their constituent properties based on the components of antonymous phraseologisms is based on the relationship between those components, as well as the meaning formed as a result of their combination, was mentioned.

Keywords: German studies, phraseology, antonymic components, phraseological units, stylistic features, morphological and etymological features, variance, proverbs

Giriş

Frazeologizmlərin antonimliyinin elmi-nəzəri bazasını yaratmaq istiqamətində bir sıra işlər görülsə də, onların antonimliyinin təyin edilməsi meyarları tədqiqatçılar arasında mübahisələr doğurmaqdadır. Frazeoloji vahidlər arasında antonim münasibətlərin öyrənilməsi ilk növbədə onların antonim cütlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Aydın ki, frazeoloji vahidlərdə antonimlik leksik antonimlikdən fərqlənir. Buna baxmayaraq tərkib komponentləri arasında antonim leksik vahidlər olan frazeoloji birləşmələri mənaca ziddiyyət təşkil etməsi xüsusi araşdırmalar tələb edir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin antonimliyi ilə bağlı ayrıca tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır. Bu problem frazeologizmlərə aid müxtəlif aspektli ayrı-ayrı tədqiqat işlərinin daxilində qısa şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan germaşünaslığında german dillərinin materialları əsasında frazeoloji vahidlərin antonimliyi ilə bağlı konkret monoqrafik araşdırmalar aparılmamışdır. Qeyd olunanlar göstərir ki, frazeoloji vahidlərin antonimliyi meyarlarının müəyyənləşdirilməsi, ümumiyyətə, frazeoloji antonimliyin təyini, onların struktur və semantik təsnifi, frazeoloji antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri, frazeoloji antonimlərin sözdüzəltmə aspektlərinin aydınlaşdırılması dilçiliyimizdə həllini tapmamış aktual məsələlər kimi qalmaqdadır (Abdullayeva, 2014: 25).

Almaşünaslıqda antonimik tərkib hissəsi olan çoxlu frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bu frazeoloji vahidlər müxtəlif situasiyalarda işlənilib, dilin ifadəsinə zənginlik, ifadəlilik qata bilər.

Almaşünaslıqda (alman dili və mədəniyyətinin öyrənilməsi) antonimik komponentli frazeologizmlərin öz üslub xüsusiyyətləri vardır. Burada vurğulana bilən bir neçə xüsusiyyət var:

1. İroniya və sarkazm: Antonim komponentli frazeologizmlər tez-tez istehza və ya sarkazm ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, qəddar və ya köhnəlmiş kimi qəbul edilən təhsil təcrübələrini təsvir etmək üçün "schwarze Pädagogik" (qara pedaqogika) istifadə edilə bilər.

2. Ekspressivlik: Belə idiomlar ifadələrə daha güclü ifadə verə bilər. Məsələn, kiminsə tam korluğunu vurğulamaq üçün "blind wie ein Maulwurf" (köstəbək kimi kor) istifadə edilə bilər.

3. Təzad və istehza: Antonim komponentlər kontrast yaradır ki, bu da frazeoloji vahidləri parlaq və ifadəli edir. Məsələn, "wie Hund und Katze sein" (it və pişik kimi) it və pişik arasında olduğu qədər gərgin münasibəti təsvir edir.

4. Emosional rəngləmə: Frazeologizmlər ifadələrə emosional rəng verə bilər. Məsələn, "dumm wie Bohnenstroh" (lobya samanı kimi lal) son dərəcə axmaq insanı təsvir etmək üçün istifadə edilə bilər.

5. Metaforik: Frazeologizmlər həm məcazi, həm də obrazlı ola bilər ki, bu da onlara stilistik bükülmə əlavə edir. Məsələn, "das ist nicht das Gelbe vom Ei" (bu, yumurtanın sarısı deyil) bir şeyin mümkün qədər yaxşı olmadığını bildirir.

6. Folklor elementləri: Antonim komponentli bir çox frazeoloji vahidlərin kökü xalq müdrikliyindən, adət-ənənələrdən qaynaqlanır ki, bu da onlara xüsusi üslub verir.

Frazeoloji vahidlərin quruluşu və mənası kontekstdən və onların müxtəlif şəraitdə necə işlədilməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, üslub xüsusiyyətləri bölgədən və zamandan asılı olaraq dəyişə bilər (Hacıyeva, 2004: 95).

Antonim komponentli frazeologizmlərin üslub çaları müəyyən bir danışma stilində fiksasiya edir. Eyni zamanda frazeologiyaya tərkibində iki qrup birləşmə qrupları var: bu və ya digər funksional üslubla əlaqəsi olmayan hamının istifadə etdiyi frazeologizmlər və funksional təsbit edilmiş frazeoloji vahidlər.

Frazeologiyanın ən böyük üslub təbəqəsini danışq frazeologiyası təşkil edir. Bu da əsasən şifahi ünsiyyətdə istifadə edilir. Danışq frazeologizmləri, bir qayda olaraq, canlıdırlar, bu üslub onlara ifadə qüvvəti, parlaqlıq verir.

İngilis dilində antonim komponentli kitab dilində frazeologizmləri çox azdır. Kitab frazeologizmlərə möhtəşəm, təntənəli səslənmə xasdır.

Frazeoloji vahidlərin üslub xüsusiyyətlərindən biri onların işlənməsindəki variativlikdir. Bu cəhət antonim frazeologizmlərə də xasdır.

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növlərinə variantlılıq xasdır. Bu linqvistik hadisə frazeologiyani tədqiq etmiş Azərbaycan dilçilərinin bir qisminin (M.Tağıyev, H.Bayramov, N.Rəhimzadə, M.Mirzəliyeva, F.Əhmədov, N.Seyidəliyev, Q.Mahmudova və b.) araşdırmalarında özünə yer tutmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin bir növü olan atalar sözlərində variantlılıq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətləri yalnız onların variativliyi, yəni eyni mənada qismən fərqli formada işlənməsi ilə təyin olunmur. Buna baxmayaraq, variantlılıq üslubi effekt yaratmaq, emosional təsir göstərmək məqsədilə istifadə edilir. Variativlik hesabına üslubi təsir yaradılarkən fərqli vasitələrə müraciət edilir. Frazeoloji vahidin tərkibi əlavə sözlə genişləndirilir və bu söz əsas üslubi yükün daşıyıcısına çevrilir. “*With a heavy heart*” frazeoloji birləşməsinin antonimi “*with a light heart*” frazeoloji vahididir. Əgər birinci frazeologizmin tərkibinə very sözünü əlavə edərək işlətsək, onun with a very heavy heart variantını alırıq və bu variantın da with a light heart frazeoloji birləşməsi ilə antonim cüt təşkil edəcəkdir. Lakin bu halda əkslikdə intensivlik dərəcəsi artacaqdır.

Frazeoloji birləşmənin tərkibinə söz artırmaqla əvvəlki ümumi mənənin, yəni frazeoloji əsas mənənin saxlanması variantlılıq yaradır. Frazeologizmin tərkibindəki sözlərdən birini çıxarmaq yolu ilə də bu hadisə baş verə bilər. Belə variativlik yalnız çoxkomponentli frazeologizmlərdə mümkündür. İki-komponentli frazeoloji birləşmənin bir üzvünü atmaq sabit birləşməni dağıtmaqla nəticələnir. Çoxkomponentli frazeologizmlərdə isə bu mümkündür. Məsələn, with a heavy heart və a heavy heart, eləcə də with a light heart və a light heart frazeoloji birləşmələrdir. Məsələyə antonimlik mövqeyindən yanaşsaq, with a heavy heart ilə with a light heart antonim olur. Eyni qaydada a heavy heart ilə a light heart əks mənalar daşıyır. *With* komponentinin atılması kontekstdən asılı olur (Aliferenko, 2009: 302).

Dil normaları frazeoloji birləşmələrə xas olan sabitliyin pozulmamasını tələb edir. Buna baxmayaraq, üslub, xüsusən də, yazıçı və publisistin fərdi üslubu müəyyən dəyişmələr aparmaq imkanları yaradır.

Hər bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin üslublar sistemi vardır. Tədqiqatçılar daha çox beş üslubu ayırırlar: 1) bədii üslub; 2) publisistik üslub; 3) elmi üslub; 4) rəsmi-işgüzar üslub; 5) məişət üslubu. Funksional üslublar sistemində daha bir üslubun – epistolary üslubun da yer tutması da heç bir şübhə doğurmur. Bəzi mənbələrdə bunun qeyd olunmaması belə bir üslubun mövcudluğunun elmi mübahisə obyektinə çevrilməsinə əsas vermir.

Bədii əsərlərin dili kimi təyin olunan bədii üslubda əsas şərt obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik sayılır. Lakin burada müəllifin kommunikativ niyyəti, adresanta təsir, yaradılan əsərin şərh, izah, qavram özəllikləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bədii əsər bilavasitə oxucu üçün yazılır və ona təsir əsasında qiymətləndirilir. Ədəbi janrlar da üslubun formalaşmasına özünəməxsus təsir göstərir. Bu baxımdan poetik üslub, nəsr üslubundan ayrılır. Dram əsərlərində də üslubun özəllikləri vardır. Bu janrdakı əsərlərdə şifahi nitq ön plandadır və ona görə də, bəzi məqamlarda məişət üslubuna yaxınlaşma, onun elementlərindən istifadə mümkündür.

Bədii üslub insan həyatının bütün sferalarına nüfuz etdiyi üçün onun tərkibində digər üslublara xas xüsusiyyətlər də yer alır.

Frazeologizmlər bədii mətnlərdə daha yüksək məhsuldarlıqla işlənir. Yazıçı, şair bu dil vasitələrindən yeri gəldikcə istifadə edir. Sinonim və antonim frazeologizmlərin bədii mətnə işlənməsinin spesifik cəhətləri vardır. Bədii mətnlərdə sinonim frazeoloji birləşmələr, xüsusən də paremioloji vahidlərin ardıcıl və yaxın ətrafda işləkliyi xüsusi bədii ovqat yaradır, oxucuya güclü təsir göstərir, bir çox məqamlarda onu qəhrəmanın və ya personajın dediyinə inandırır. Poetik mətnlərdə, şeirlərdə sinonimlər və leksik antonimlər çox istifadə edilir. Bunun müqabilində antonim frazeoloji vahidlərin bir-birinin dalınca işlədilməsinə az rast gəlinir. Frazeoloji birləşmə iki və daha artıq komponentdən ibarət olduğuna görə, şeirdə onları ard-arda işlənməsi qafiyə və bölgünü formalaşdırmaqda çətinlik yaradır.

Dil vahidlərinin mühüm funksiyalarından biri onların praqmatik funksiyalarıdır. Frazeoloji vahidlərin də praqmatik funksiyaları çoxdur. Onlar adi sözlərdən fərqli olaraq dil vasitəsi kimi

adresata daha güclü təsir göstərilir. Bu baxımdan tərkibində frazeoloji birləşmə olan kontekstin praqmatik gücü, potensialı böyükdür. Praqmatik funksiyanın üslubi funksiya növü fikrin neytral ifadə formasından fərqlənir və nitqdə frazeoloji birləşmənin konnotativ əlamətlərini gerçəkləşdirir. Yuxarıda frazeoloji vahidin onun variantı və yaxud prototipi ilə müqayisəsi üslubi çaların dəyişməsinə təsir göstərməsi qeyd olunmuşdu. Frazeoloji birləşmə ekspressivlik yaradır, fikrin obrazlı ifadəsini təmin edir, müxtəlif assosiasiyalar gətirir.

As plentiful as blackberries frazeoloji birləşməsi bir şeyin həddən artıq çox olmasını ifadə edir. Bu frazeoloji vahid ingilis yazıçılarının əsərlərində qeydə alınır. Frazeologizm V.Şekspirin “IV Henri” əsərinin birinci hissəsində işlədilmişdir – *If reasons were as plentiful as blackberries, I would give no man a reason upon compulsion*. V.Şekspirin yaradıcılığında istifadə edildiyinə görə, frazeoloji birləşmə şekspirizm də adlandırılır. Mətn daxilində bu vahid ekspressivliyi artırmaqla yanaşı, müqayisə obyektini (blackberry) ilə də diqqəti cəlb edir, obrazlı səhnə yaradır. Frazeoloji birləşmənin antonimi – *as scarce as hen's teeth* frazeologizmdir. Hərflər tərcüməsi – *toyuğun diş qədər az* olan bu sabit birləşmə də ekspressivliyi artırır, obrazlı ifadə kimi diqqəti cəlb edir. V.Şekspirin qeyd olunan əsəri üzrə apardığımız axtarış bu frazeoloji vahidin orda işlənmədiyini aşkara çıxır. Yəni antonim frazeologizmlər bir bədii mətnə yanaşı, yaxın ətrafda işlənməsi qeydə alınmır. Ümumiyyətlə, bir bədii əsərdə istifadə olunan frazeologizmlərin sayı çox olur. Lakin onların hər birinin antoniminin də bu mətnə işlənməsini söyləmək olmaz. Bu baxımdan frazeoloji antonimlərin bədii mətndəki üslubi xüsusiyyətlərini adi frazeologizmlərin üslub xüsusiyyətləri çərçivəsində araşdırmaq özünü doğruldur. Onu da qeyd etmək ki, bir bədii əsərdə frazeoloji antonim cütünün hər iki vahidindən istifadə olunma hallarına istisna etmək olmaz. Lakin onlar yanaşı və yaxın ətrafda, demək olar ki, işlənmir (Amosova, 1963: 85).

Frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri onların ekspressiv, emosional-qiyətləndirmə və funksional-üslubi komponentləri və onların qarşılıqlı təsirindən formalaşan üslubi mənalarından ibarətdir. *To be in smb's good books* frazeologizminin hərflər tərcüməsi kiminsə yaxşı kitabında olmaq şəklindədir. Kiminsə yanında hörməti olmaq. Yaxşı, bacarıqlı hesab olunmaq mənasında işlənir. Onun antonim frazeoloji oppozisiyasında duran vahiddə *good* sözü *bad* ilə əvəz olunur. Antonim cüt bir komponentə görə fərqlənən eyni quruluşlu frazeoloji birləşmələrdən təşkil olunmuşdur. Kiminsə fikrində *pis* olmaq mənasını ifadə edir. Leksik antonim cütü *good* və *bad* sözləri təşkil edir.

Good book və *bad book* sərbəst birləşmələri bir-birinə əks mənalara malikdir və bu halda kitabın yaxşı və pisliliyindən söhbət gedir. Kitabın kiməsə məxsusluğu da yeni düzələn birləşmə ekspressivlik əmələ gətirmir. Faktın konstataşması səviyyəsində məzmunu genişləndirir. Birləşmə *to be in* əlavə olunduqda sabit birləşmə, yəni frazeologizm formalaşır (Cruse, 2000: 140). Komponentlərin mənalarının əlaqələndirilib birləşdirilməsi reallıqla izah edilə biləcək mənə dairəsindən kənara çıxmaya səbəb olur. İnsanın yaxşı və ya pis kitabda olması faktı ekspressivlik doğurur, eyni zamanda izah tələb edir. Emosional-qiyətləndirmə komponenti assosiasiya hesabına müəyyənləşir. İnsan yaddaşı, insan hissləri başqaları haqqında yaxşını və ya pisi qoruyub saxlayır. Yəni kiminsə bu və ya digər mənada yaxşı, yaxud pis olması haqqında daxili münasibət formalaşır. Kiminsə kiminsə yaddaşına, ürəyinə yaxşı/pis kimi yazılır. Bu, kitabla assosiativ əlaqə əmələ gətirir, emosional-qiyətləndirmə komponentini təşkil edir. Frazeoloji birləşmənin funksional-üslubi komponenti nitq situasiyasından asılı olaraq kontekstdə üzə çıxır. Qeyd olunan komponentlərin qarşılıqlı təsiri də nəzərə alındıqda frazeoloji birləşmənin tam üslubi mənası əmələ gəlir. Obrazlılıq yaxşı mənada kiminsə ürəyində yer tutmaq. Yaxud kiminsə gözündə pis olmaq şəklində verbal ifadədə özünü göstərir. Kiminsə *he is a good man* deməklə, *he was in my good books* demək arasındakı fərq ekspressiv, emosional-qiyətləndirmə və funksional üslubi komponentlər səviyyəsindədir.

Frazeoloji vahidlərin, o cümlədən də antonim frazeologizmlərin üslubi məzmununa, eləcə də onların bu və ya digər funksional üsluba aid edilməsinə onlarda obrazlı əsasın, daxili obrazın xarakterinin ekspressiv və emosional-qiyətləndirmə xarakteristikasının mövcudluğu təsir göstərir. Bu cəhətlər frazeoloji birləşmənin semantik və struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə

şərtlənir. Bununla yanaşı, üslubi göstəricilər frazeoloji birləşmənin daxili əlaqələri, onun leksik təşkeildicilərinin məna və qrammatik distribusiyalarında, həmçinin işləkliyində, xarici frazeoloji əlaqələrində üzə çıxır. Antonim frazeoloji cütü təşkil edən frazeoloji vahidlərdən biri çox işlək, digəri isə nadir hallarda istifadə oluna bilər. Belə hallarda işlək frazeoloji birləşmənin özünün antonim qarşılığı ilə assosiasiya yaratmaq potensialı zəifləyir. Qeyd edilən amil frazeoloji birləşmələr arasındakı xarici əlaqənin güclü olmadığını göstərir. Eyni quruluşlu olub bir komponentlə fərqlənən frazeologizmlərdə həm daxili, həm də xarici əlaqə yüksək səviyyədədir. Belə frazeoloji antonim cütlərdən biri digəri ilə dərhal assosiativ əlaqə əmələ gətirir. Çünki əlaqə leksik antonimlər səviyyəsinə enərək sadələşir. Bədii mətnlərdə antitezadan istifadə edilməsi, ritorik suallarda antonim cütlərin tez-tez işlənmə səbəbləri də bununla qaynaqlanır (Abdullayev, Adilov, Yusifov, 1991: 64).

Frazeoloji birləşmələrin mənalara sayı, onlarda çoxmənalılığın xarakteri də üslubi effektin yaradılmasına təkan verir. Bədii mətnlərdə komparativ paremiyaların tərkib hissələrinin antonim cüt şəklində istifadə olunması tamın yada düşməsi və hissələr kimi işlədilməsi ilə bağlılığa malikdir.

Antonim frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı komponentlərinin üslubi markerliyi, semantikasının xarakteri, morfoloji və etimoloji xüsusiyyətləri onların üslubi məzmunuma təsir göstərir, frazeoloji birləşmələrin hansı funksional üslub üçün səciyyəvi olduğunu göstərir (Kunin, 2005: 256).

To play one`s cards well – fürsətdən, imkandan yaxşı istifadə etmək. Frazeoloji birləşmənin tərkibində *cord* və *play* sözləri vardır. Əgər frazeoloji vahidin komponentlərinin mənasını nəzər alsaq kart oyununda əldə olan kartlarla yaxşı oynamaqdan söhbət getdiyi aydınlaşır. Frazeologizm müxtəlif məqamlarda işləyə bilər. Məlumdur ki, kart oyununda kartlar qarışdırılıb paylanır və bu zaman kimin əlinə hansı kartların düşəcəyi bəlli olur. Ələ gəlmiş kartlardan ağıllı, düzgün istifadə etmək uğur qazandırır. Real həyatda elə vəziyyətlərlə üzləşmək olur ki, bir işi görmək, nəyisə əldə etmək üçün əlverişli şərait yaranır. Həmin əlverişli şəraiti düzgün qiymətləndirilib istifadə etmək problemi həll etmək, fürsəti əldən verməmək məqamı yaranır. Frazeoloji birləşmə ələ düşmüş imkanı dəyərləndirən şəxs haqqında deyilir. *We`re cleverer than they are and if we play our cards well we shall come out on top* – Biz onlardan ağıllıyıq, əgər əlinizdə olan imkanları işə salsaq uduşda olacağıq. Bu frazeoloji vahid əsas formasından leksik-qrammatik cəhətdən fərqlənir. Konkret olaraq birinci şəxsin cəmini bildirən əvəzlilik və ona müvafiq qaydada *our cards* birləşməsindən istifadə edilmişdir. Frazeoloji birləşmənin komponenti olan *well* sözü də üslubdan və kontekstdən asılı olaraq *better*, *right* sözləri ilə əvəzlənə bilər. *So that old scoundrel`s deed, is he? He might have been a peer if he had played his cards better* – Beləliklə, qoca, əclaf öldü, ələ deyilmi? Əgər o, daha ağıllı hərəkət etsəydi, per ola bilərdi (Hacıyeva, 2008: 187).

Nümunələrin hər ikisində ekspressivlik, obrazlılıq və emosionallıq aşkar hiss edilir. Frazeoloji vahid bədii üsluba aid mətnə işlədilmişdir. Üslubi effekt bir halda *well*, digər halda *better* leksemlərindən istifadə edilməsində də nəzərə çarpır. Eyni quruluşlu olub bir sözün dəyişməsi ilə düzələn *to play one`s cards badly* frazeoloji birləşməsi antonim frazeologizmdir, fürsətin, imkanın əldən verilməsi mənasında işləyir. Bu frazeoloji birləşmə də eyni üslubi keyfiyyətlərə malikdir.

Nəticə

Beləliklə, frazeoloji vahidlərdə antonim münasibət onların ümumi mənasına əsasın qəbul edilir. Müxtəlif üslublarda antonim frazeologizmlərin ardıcıl və yaxın ətrafda işlənməsi müşahidə olunmur. Poetikada antonym sözlərin ardıcıl və bir-birinə yaxın misralarda işlənməsi üslubi effekt yaradır. Lakin bədii üslubda, mətnə antonim frazeoloji vahidlərin yaxın ətrafda işlədilməsi, demək olar ki, həm çətin, həm də mümkün olur.

Antonim frazeologizmlərin komponentləri əsasında onların tərkib xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması həmin komponentlər arasındakı münasibət, eləcə də birləşmə nəticəsində əmələ gələn məna üzrə gedir.

Antonim frazeologizmlərin tərkib xüsusiyyətlərinin tədqiqinin ikinci istiqaməti antonim münasibətin müəyyən semantik sahə, qrup daxilində özünü göstərir. Bu zaman əlamətin, keyfiyyətin, sayın, fəaliyyət istiqamətinin, nəticəsinin əksliyi antonim münasibəti yaradır. Belə

olduqda frazeoloji birləşmə daxilindəki komponentlər deyil, ümumi məna münasibəti əksliyi ortaya atır. Fərqli quruluşlu frazeoloji antonimlərin üst-üstə düşən komponentləri olmur. Onlar fərqli sintaktik model əsasında düzəlir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, R.R. (2014). Müasir alman və Azərbaycan dillərində komparativ frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili. Bakı, 25 s.
2. Hacıyeva, Ə. (2004). İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 192 s.
3. Aliferenko, N.F., Semenenko, N.N. (2009). Frazeologiya i paremnologiya: uchebnoe posobiye dlya bakalavrskogo urovnya filologicheskogo. Moskva: Flinta: Nauka, 344 s.
4. Amosova, N.N. (1963). Osnovi angliyskoy frazeologiyi angliyskoy frazeologiyi. Leningrad, Izd-vo LGU, 208 s.
5. Cruse, A. (2000). Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 246 p.
6. Abdullayev, S., Adilov, M., Yusifov, G. (1991). Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 152 s.
7. Kunin, A.V. (2005). Kurs frazeologii sovremennoqo angliyskoqo yazıka. Dubna, Feniks, 488 s.
8. Hacıyeva, Ə. (2008). İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. Bakı: "Nurlan", 276 s.

Göndərilib: 30.09.2023

Qəbul edilib: 22.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/36-40>

Türkan İsmayılı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

MÜRƏKKƏB VƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRDƏ AFFIRMATİV MODALLIQ

Xülasə

Məqalədə affirmativliyə modallığın alt kateqoriyası olması aspektindən yanaşılır. Burada affirmasiya ifadə edən modallığın mürəkkəb və budaq cümlələrdə ortaya çıxmasından, onları formalaşdıran leksik, sintaktik və praqmatik vasitələrdən bəhs edilir. “Do” köməkçi feilinin affirmativ modallıq olma xüsusiyyəti də analiz edilir. Qarşıya qoyulan problem müxtəlif nümunələrdən istifadə etməklə izah edilir.

Açar sözlər: modallıq, təsdiqlənmə, dərəcəvi təsdiqlənmə, vurğulanan təsdiqlənmə

Turkan Ismaili
Nakhchivan State University
PhD in philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Affirmative modality in compound and subordinate sentences

Abstract

In the article, affirmativeness is approached from the aspect of being a subcategory of modality. The emergence of the modality expressing affirmation in complex and subordinate sentences and the lexical, syntactic and pragmatic means that form them are discussed here. The characteristic of the auxiliary verb "do" being an affirmative modality is also analyzed. The problem is explained using different examples.

Keywords: modality, affirmation, gradual affirmation, emphatic affirmation

Giriş

Affirmasiya təsdiqlənmə, var olma, mövcud olma, mümkün olma mənası ifadə edən geniş kateqoriyanın adıdır. Modallığın digər növləri kimi affirmativ modallıq leksik, sintaktik və praqmatik olaraq ifadə edilə bilər.

Affirmativliyin modallığın növü kimi dominant kateqoriya olmasının səbəbi bu kateqoriyada modallığın danışanın fikir və münasibətlərinin qrammatikləşməsi və daha çox subyektiv münasibəti bildirməsidir. Subyektivləşmə nəticəsində modallar əsas feilin semantikasına ilə sıx bağlı olmuşdur. Ona görə də modalları təyin etmək üçün, onlar gərək “dil səviyyələrində” analiz edilsin. Sintaktik, praqmatik və kontekstual faktorlar tamamlanmış modal proseslər çərçivəsində daima bir inkişafdadır. Affirmativ modallıq leksik gücləndiriciləri, çoxsaylı manipulyasiyaları, affirmativ konstruksiyaları önə keçirməklər, affirmativ formaları iki qata çıxarmaq, dəfələndirmə effekti verən bağlayıcılar təqdim etməklə gücləndirilə bilər.

Güclü affirmativ modallıq çox vaxt mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində danışanın verilən məlumatın bir hissəsini vurğulamaq istədiyi üçün tətbiq edilir. Yəni cümlənin xüsusi bir hissəsinin yeni və mühüm olduğu üçün başa düşülməyinə ehtiyacı var.

What I wanted to note is that the learning a foreign language is an intellectual ability (Vurğulamaq istədiyim odur ki xarici dil öyrənmək intellektual bacarıqdır) (Marcin, 2013: 122).

What I wanted to say is that there are a lot of foreign students in our university (Demək istədiyim odur ki bizim universitetdə çoxlu xarici tələbə var).

The role of the portal is to satisfy its visitors with quality and reliable business information (Portalın vəzifəsi ziyarətçilərini keyfiyyətli və etibarlı biznes məlumatlarla təmin etməkdir).

Affirmativ modallıq məlumatın bir hissəsinin əhəmiyyətli fakt hesab edildiyi zaman, verilmiş məlumat bazası hesabına uzun formaların işlənməsi, üstünlük dərəcəsində olma prosesi və ya sıra saylarının işlədilməsi ilə müşayiət olunur.

“*Cambridge Dictionary.com*” is really the best site in the category “dictionary” (“*Kembridge Lüğət.com*”, həqiqətən, “lüğət” kateqoriyasında ən yaxşı saytdır) (Palmer, 1990: 232).

Our university work is really difficult and we do not know if it could have been more difficult (Bizim universitet işimiz, həqiqətən, çətinidir və biz bilmirik ki, bu daha çətin ola bilərdimi).

Struktural, semantik, stilistik faktorlar “do – etmək” feilinin affirmativ cümlələrdə işlənməsinə təsir etmiş olmalıdır. Dahl orta və erkən müasir ingilis dilində işlənməsini aşağıdakı fikirlərlə əsaslandırır.

- 1) *Qaydasız (put/set) kimi feillərin indiki və keçmiş zaman formalarını ayırmaq üçün;*
- 2) *İkinci şəxs formaları üçün;*
- 3) *Fikrin doğruluğunu vurğulamaq üçün;*
- 4) *Danışanın hisslərini gücləndirmək üçün;*
Təntənəli fikirlərdə

Do sadəcə sual və inkar funksiyasında yox, həm də güclü affirmativ modallığın işarəsi kimi çıxış edir. Əlavə olaraq “do” köməkçi feil daha prototip köməkçi modallarla mühüm qrammatik xüsusiyyətləri paylaşır. Digər modallar kimi “do” təsirsiz feildir və aşkar məsdər tərkibləri qəbul edir. Məsdər tərkibləri qəbul edən tək təsirsiz feillər köməkçi modallardır. *Do* onu tamamlayıcı olaraq başqa bir köməkçi modal qəbul eləmir. Amma əmr cümlələrində *do* mütləq işlənir. “*Do be quiet*” (*Sakit ol!*) *Do have something to eat*” (Bir şey ye) (hər ikisi qüvvətli).

Emfatik “do” iki nəfər danışanın diametrik olaraq əks mövqelərin ifadəsi, lakin eyni kontenti nəzərdə tutduğu zaman işlənir:

A: *You should have sent an email* (Sən imeyli göndərmiş olmalısan).

B: *I did sent. But there was no answer* (Mən göndərdim. Amma cavab yoxdur) (3).

Monoloji diskursda “do” ilə danışan “təbii” və “aşkar” kimi fikirlər irəli sürür. *Naturally, we do write an article once in a month* (Normal olaraq, biz ayda bir dəfə məqalə yazırıq).

Elan mənşəli kontekstlərdə də affirmativ “do” tez-tez işlənir. *Do learn to bake the perfect pizza in your own home oven* (Ən mükəmməl pizzanı öz sobanızda bişirməyi öyrənin) (qüvvətli) (Croft, 2001). Onun affirmativ modallığın işarəsi kimi funksiyası leksik mənşəyində də izlənilir. Köməkçi olmayan leksik “do” təsirli feildir, dinamik xüsusiyyətləri vardır və cümlələrdə mübtədə ilə işlənir. Məsələn, *She did solved mathematics exercises quite easily* (O, riyaziyyat tapşırıqlarını kifayət qədər asanlıqla həll etdi). Semantik olaraq bu elə bir feildir ki, hərəkəti, fəaliyyəti ümumilikdə göstərir. Köməkçi *do* digər tərəfdən təsirsiz feildir və həm sabit, həm də dinamik situasiyalarla uyumludur. Fakt olub olmadığını göstərmək istədiyimiz cümlələrdə işlənilir. Bu kontekstdə affirmativlik (*affirmativlik faktikilikdir*) metaforası ilə ifadə edilən faktikiliyə aid olur və “affirmativlik mövcudluqdur” metaforasının diqqətə alınması variantı kimi baxılır. Beləliklə, *the fact/do* ilə bağlı affirmativ gücləndiricilərə ingilis dilində *actually/in fact/indeed- aktual olaraq/faktiki olaraq/ əslində* daxildir və nümunə cümlə aşağıdakı kimidir.

Actually, Kate does dance perfectly well (Əslində, Keyt çox yaxşı rəqs edə bilir) (Palmer, 1990: 232). Beləliklə, “do”-nun güclü affirmativ modallıq kimi göstərməyin səbəbləri çoxdur. İngilis dilinin qrammatika kitablarında güclü affirmativ modallıq fenomeninə çox vaxt emphatic do/emfatik do kimi istinad edilir. “Emfatik do” kimi adlandırılan do-nun ingilis dilində bir çox işlənmələri var və o, bütün cümləyə vurğu əlavə edir.

My daughter does like egg. He really does! (Mənim qızım yumurtanı xoşlayır. O, həqiqətən, xoşlayır!) (Deborah, 2001).

Bundan əlavə affirmativ modallıq neqativ fikri qarşılaşdırmaq üçün (*You didn't buy a telephone, did you? Oh, but I did buy it* (Telefon almadın, elə deyilmi? ah, amma mən onu aldım), əvvəlki neqativ fikir haqqında sualı aydınlaşdırmaq, (*He didn't take the flowers / Then who did take the flowers? (O, gülləri götürmədi / bəs gülləri kim götürdü?)*) və güclü bir razılaşma göstərmək üçün də istifadə edilir. (*Although she knows a lot about me, I haven't actually met her* (Baxmayaraq ki, o

mənim haqqımda çox şey bilir, mən həyatda onunla heç rastlaşmamışam). Emfatik do-nun bütün işlənmələri ingilis dilində affirmativ modallığın nümunələri kimi göstərilə bilər. Qeyd edək ki, güclü affirmativlik nəzərdə tutulanda köməkçi modal həmişə vurğulu olur. Affirmativ modallıq tez-tez həmsöhbətin əvvəlki fikri ilə razılaşmadıqda və ya razılaşma işarəsi kimi də işlədilir. *She's terribly plays the guitar/Yes I agree, she does play (O, çox yaxşı qitara çalır / Bəli, razıyam, yaxşı çalır)*. Alternativ olaraq fikrin doğru olduğunu əlavə bir zəiflədən informasiya ilə qəbul etmək üçün də işlənilə bilər. *She does make mistakes, but not very serious ones (O, səhvlər edir, amma çox ciddi deyil)*. İngilis dilində güclü affirmativ modallıq gələcək zamanda da işlədilir. *Call tomorrow! I will (Sabah zəng elə. Edəcəyəm)*. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, güclü affirmativlik köməkçi modal “do/etmək” ilə formalaşır, çox sayda heterogen mənalar ifadə edərək ümumi affirmativ xüsusiyyətlərə malik olur.

Beləliklə, köməkçi modal “do” affirmativ modallıq konstruksiyasının bir hissəsini təşkil edir. Danışan tərəfindən təkid edilən situasiyanın pozitiv dəyərləndirilməsinin əlavəsi olaraq fikri dəyişdirmək üçün işlədilir. *Do* feili tarixən çox dəyişkən olmuşdur. Bir çox dilçilər ingilis dilçilik tarixində bunun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

İngilis dilində köməkçi feillərin pozitiv formaları affirmativ modallığı ifadə edə bilər, bu da affirmativ mənənin digər danışanlar tərəfindən təsdiqlənməsi və ya başqa danışanlar, hətta danışanın özü tərəfindən ona hər hansı bir şərh edilməsi ilə izah edilə bilər.

Terreca can speak Spanish? – Yes, she can. She can speak three foreign languages (Teresa ispanca danışa bilir? – Bəli bacarır. O, üç xarici dildə danışa bilir) (Levinson, 2000: 504).

I'll organize a party on Sunday. I really will (Mən bazar günü qonaqlıq təşkil edəcəyəm. Mən, həqiqətən, edəcəyəm).

Stein bu feilin dramatik artışı sosio-stilistik faktorlarla əlaqələndirmişdir. Affirmativlik əsas qrammatik kateqoriyalardan biri statusunda olduğu üçün onun ifadə vasitələrinin dalğalanması bizə təəccüblü gəlməməlidir. Kuteva hesab edir ki, “*do feili affirmativ modallığı ifadə etmək üçün köməkçiləşmə prosesində sintaktik affirmativ işarələri kimi inkişaf etmişdir*” (3). Affirmativ modal olaraq do-nun işlənməsi linqvistik strukturun dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Müasir ingilis dilində də affirmativ “do” güclü modallıq strukturlarda qorunub saxlanılmışdır.

Affirmativlik mental prosesdir və dil istifadəçiləri tərəfindən verilmiş fikrə əlavə edilir. Bütün bu nümunələr onu modallığın bir növü kimi görməyə əsas verir. Ona görə də affirmativ modallıq semantik məzmunludur və müxtəlif formalı struktural gerçəkləşmələrlə əhatələnir, çox zəif və mücərrəddən güclü və vurğulu ifadələrə qədər sıralana bilər.

Affirmativ modallığın işarələnməsində bənzərlik (homojenlik) boşluğu onun diaxronik olma faktından (zaman içində tarixi dəyişikliklərə bağlı olan) irəli gəlir. Bu mənada bu təkə modallığın digər növlərinə deyil, ümumilikdə, bütün qrammatik kateqoriyalara oxşayır. Givon (2001) epistemik modallığı 4 yerə ayırırdı:

Əvvəlcədən güman edilən fikrin doğru olduğuna zəmanət verilən vəziyyətdə;

Real fikir irəli sürmə zamanı fikrin doğru olduğunu güclü şəkildə vurğulandığı vəziyyətdə;

Real olmayan fikir yürütmə mühakiməsinin mümkün olduğu zaman zəif şəkildə;

İnkâr fikir bildirmə ilə fikrin güclü şəkildə yalnız olduğunu irəli sürüldüyü vəziyyətdə.

Affirmativ modallığın işlənməsi hallarını aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

Fikrin və ya varlığın olduğunu vurğulamaq, təsdiqləmək. Aşağıdakı nümunələr affirmativ modallığın qısa və uzun formalarının paradiqmatik müxtəliflikdə ortaya çıxma bilməsini göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Make-up is really an art – Makyaj, həqiqətən, bir sənətdir (Levinson, 2009: 119).

The photographer Nur Chelik has once again confirmed to us that make up is really art – Fotoqraf Nur Çelik bizə bir daha təsdiq etdi ki, makyaj, həqiqətən, sənətdir.

Sometimes being honest is really worthless – Bəzən dürüst olmaq, həqiqətən, dəyərsizdir.

Güclü affirmativ modallıq isə digər tərəfdən fikrin fərdi subyektivliyi əlaqələndirir və bu zaman ilkin olaraq müəllifin səsi subyektivləşərək individual subyektivliklər və digər subyektivliklərlə “mübarizədə” olur.

Fikrin doğru olduğunu təsdiqləmək, amma müəyyən məhdudiyətlərlə:

Bu semantik qrupda fikrin pozitiv dəyəri vurğulanan güclü affirmativ modallıq işlətməklə baş verir, ancaq o, nisbətən daha ümumi kontekstdə məhdudlaşaraq müstəsna vəziyyət kimi göstərilir:

My brother's parting is painful, but life goes on (Qardaşımızla ayrılığımız ağrılıdır, amma həyat davam edir).

The market of hi-tech products is really expensive, but it isn't the most expensive (Yüksək texnologiya məhsulları bazarı həqiqətən bahadır, amma ən bahalı deyil) (Deborah, 2001).

Bu kontekstlər sübut edir ki, güclü affirmativ modallıq təsvirin və ya fikrin gizli olan mənalarını təkzib edə bilər. Onun ilkin funksiyası burada qarşılıqlı anlaşma ifadə etməkdir. Burdan da görünür ki, affirmativ modallığın işlənməsi inkarlığın mümkünüyü ilə əks qavrayışa alternativ kimi hərəkətə keçir.

Əks arqumentlər olsa da, fikrin doğru olmasını təsdiq etmək:

Aşağıdakı nümunələrdə üçüncü cümlə əvvəlki cümlə ilə (2) eyni kontekstdən çıxarılmışdır və köməkçi modalın mənasını aşkar şəkildə təyin edir. Belə görünür ki, danışan eyni mənanı ifadə edə bilən əlavə leksik ifadələr (confirmed) və ya daha qısa yolla affirmativ modallıq tətbiq etməklə həyata keçirir.

Health is really still in chocolate (it turns out that chocolate is healthy, in spite of earlier information) (Sağlamlıq, həqiqətən, şokoladdadır (əvvəlki məlumatlara baxmayaraq şokoladın sağlam olduğu ortaya çıxır) (Jackendoff, 1983: 683).

(It turns out that) Nur Chelik is really Mango model (Məlum olur ki, Nur Çelik, həqiqətən, Mango modelidir) (Levinson, 2000: 504).

İnkara aşkar qarşılıq. Burada affirmativ modallığın işlənməsi qarşılıqlı (qütbləşən) inkarlaşdırmanın təqdim edilməsi ilə təyin edilir.

It is forgiven, but not forgotten! (Bu bağışlanır, amma unudulmur)!

Nümunələr göstərir ki, güclü affirmativliyin bu tipləri alternativ pozitiv mövqe təqdim edən mənbə kimi xidmət edir. Beləliklə, bu zaman inkarlığın təkzibi ifadə edilə bilər. Bu cür təkzibləri danışan elə təqdim edir ki, həmsöhbətindən daha çox bilgisi və idraki xarakteri olduğunu ifadə etmiş olsun. Affirmativ modallığın bu alt tipində danışan biraz həmsöhbətinin səhv başa düşülməsini, yanlış qavrayışını düzəldən insan kimi görünür və bəzi şeyləri bildiyini və ya xüsusi bir baxışı olduğunu göstərməyə çalışır (Narrog, 2015: 685).

Nəticə

Beləliklə, affirmativ modallığın faktiki real və başa düşülən güclü modallıqla aşkar bir funksional əlaqəsi vardır. O, pozitiv qütblük ifadə edir və digər mühakimələrlə bərabərləşə bilmir. Affirmativ modallıq dildə şəxsin daxili düşüncəsi ilə bağlı olaraq, danışanların subyektiv iştirakı ilə təqdim etdikləri fikrə müəyyən baxış irəli sürürlər. Linqvistik vasitələrin affirmativ modallığın ifadəsində müxtəlifliyi və semantikasını fərqli ola bilər. Pozitiv mənanın çox bəlli olmayan işarəsindən başlamış güclü affirmativ mühakimələrin çoxçeşidliliyinə qədər sıralana bilər. Affirmativ modallığın başa düşülməsi qrammatik strukturlar arxasındakı mücərrəd incə mənaların tədqiqində görünür (10).

Ədəbiyyat

1. Marcin, G. (2013). The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis. Rzeszow, 122 p.
2. Palmer, F.R. (1990). Modality and the English Modals. London/New York: Longman, 232 p.
3. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/wordofmouth/2011/sep/08/>
4. Croft, G.W. (2001). Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective. Oxford University Press.
5. Deborah, P. (2001). The TOEF Preparation course for the TOEFL tests with answers. New York: Pearson Education.

6. Levinson, C.S. (2000). Presumptive Meanings. Cambridge: MIT Press, 504 p.
7. Levinson, C.S. (2009). Space in Language and Cognition Cambridge: Cambridge University Press, 119 p.
8. Jackendoff, R.S. (1983). Semantics and Cognition. Cambridge: M.I.T. Press, 680 p.
9. Narrog, H. (2015). Modality, mood, and change of modal meanings: A new perspective. New York: Cognitive Linguistics Journal, pp.677-731.
10. NHK World-Japan / <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/>

Göndərilib: 10.09.2023

Qəbul edilib: 18.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/41-46>

Pərvin Qafarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
parvin.gafarova@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İKT AVADANLIĞI İLƏ TƏMİNOLUNMA PROSESİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Xülasə

İnteraktiv təlim üsullarından və dərstdə İKT-nin istifadəsindən bir sıra müsbət nəticələr alınır. Şagirdlərlə yuxarıda sadalanan metodlardan istifadə etməklə dərslər aparıldıqda, onlarda düşüncə qabiliyyəti yüksəlir, onların təfəkkürləri bir neçə istiqamət üzrə inkişaf edir:

Şagirdlərdə şəxsilikdən ictimailiyə; asılılıqdan müstəqilliyə; İKT-dən istifadə vərdişlərinə; intuisiyadan məntiqə; tək fikirlilikdən alternativliyə; yaradıcılığa və vizual effektlərə; müstəqil tədqiqat işlərinin aparılması vərdişlərinə; analiz etmə, araşdırma, dərk etmə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinə; ətrafda mövcud olan hər hansı bir obyektin əlamətlərini xarakterizə etmək bacarığına; təbiətə sevgi və onun qorunması istəyinin dərinləşməsinə; kompüter proqramları ilə tanışlığa; şəxsi araşdırmalarını təqdimat şəklində hazırlamaq bacarığına; auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmə qabiliyyətinə doğru inkişaf müşahidə olunur.

Dərsin əhəmiyyəti təkcə onun məzmunu ilə deyil, həm də forması ilə şərtlənir. Dərs həm də düşüncəni öyrətdiyinə görə faydalıdır. Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun, onları diskussiyaya girməyə, materiala uyğun hərəkətə sövq etsin. Bu cür dərslər təkcə canlı və maraqlı keçməklə qalmayacaq, o həm də şagirdlərə bütün ömürləri boyu onlar üçün faydalı olacaq sərbəst düşüncə vərdişləri aşılacaqdır.

İKT-dən istifadə zamanı bir sıra problemlər yaranır.

➤ Bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, bugünkü texnoloji avadanlığın sürətlə köhnəlməsi prosesi gedir. Əvvəllər məktəblərin yalnız kompüterlə və internetlə təchiz olunması nəzərdə tutulurdusa, bugünkü artıq söhbət noutbukların, interaktiv lövhələrin alınmasından, simsiz rabitə sistemlərinin qurulmasından gedir.

➤ İKT-nin sağlamlığa zərər vurmaması, uşaqlarda kompüter asılılığının əmələ gələ bilməsi barədə cəmiyyətdə mənfi fikirlərin olması, elektron təhsildə bir sıra müəllimlərin özavtoritetlərinin aşağı düşəcəyindən qorxması, yaşlı müəllim heyətinin kompüterdə işləməyə az meyilli olması da neqativ amillərdəndir.

➤ Bunlardan əlavə, bəzən məktəblilərin, xüsusən yuxarı sinif şagirdlərinin kompüterdən istifadə qaydalarını müəllimlərdən daha yaxşı bilməsi dərslər zamanı uşaqların əylənməsinə yol açır. Bu zaman şagirdlər dərslə deyil, bir-birlərinə mesaj göndərməklə və ya oyun oynamaqla məşğul olurlar, İnformatik savadı aşağı olan müəllimlərin isə şagirdlərin belə "hiylələrindən" xəbəri olmur.

Kompüter texnologiyalarının multimediyaya imkanlarının biologiyanın tədrisində düzgün istifadəsi, informasiyanın bir neçə kanalından eyni vaxtda istifadə etməyə imkan verir. Şagird təlim materialını həm görür, həm eşidir, həm fəal surətdə materialın mənimsənilməsinə cəlb edilir. Bu amillər şagirdlərin təfəkkür fəallığının yüksəlməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: məktəb, sinif, İKT, internet, şagird, müəllim

Parvin Gafarova

Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in pedagogy
parvin.gafarova@gmail.com

Effective organization of the providing process of educational institutions with ICT equipment

Abstract

A number of positive results are obtained from interactive teaching methods and the use of ICT in the classroom. When students are taught using the methods listed above, their thinking ability increases, their thinking develops in several directions: from personal to social in students; from dependence to independence; ICT usage habits; from intuition to logic; from single-mindedness to alternative; to creativity and visual effects; habits of conducting independent research; the ability to analyze, research, understand and generalize; the ability to characterize the signs of any object in the environment; to the deepening of love for nature and the desire to protect it; familiarization with computer programs; the ability to prepare personal research in the form of a presentation; development towards the ability to speak freely in front of the audience is observed.

The importance of the lesson is determined not only by its content, but also by its form. The lesson is also useful because it teaches thinking. The lesson is useful when it arouses lively interest and sharp reaction in students, prompts them to engage in discussion and act according to the material. Such a lesson will not only be lively and interesting, but will also instill in students free-thinking habits that will be useful to them throughout their lives.

A number of problems arise when using ICT.

➤ It is necessary to take into account one fact that today technological equipment is rapidly becoming obsolete. If earlier it was planned to equip schools only with computers and the internet, today we are talking about the purchase of laptops, interactive whiteboards, and the establishment of wireless communication systems.

➤ There are negative factors in the society that ICT harms health, children can develop computer addiction, some teachers are afraid that their authority will decrease in e-education, and elderly teachers are less inclined to work on computers.

➤ In addition to these, sometimes schoolchildren, especially students of lower grades, know the rules of computer use better than teachers, which makes it possible for children to have fun during class. At this time, students are busy sending messages to each other or playing games, and teachers with low computer literacy do not know about such tricks, quot of students.

The correct use of multimedia capabilities of computer technologies in the teaching of biology allows to use several channels of information at the same time. The student sees and hears the learning material, and is actively involved in learning the material. These factors increase the thinking activity of students.

Keywords: *school, classroom, ICT, internet, student, teacher*

Giriş

Müasir şəraitdə kompüter texnologiyalarının təlimdə səmərəli nəticələr verməsi ilk növbədə təlimin məzmununun, metodlarının və vasitələrinin texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. İnsanın inkişafında ən mühüm amil elm, təhsil və müasir biliklərdir. İKT daxil olmaqla müasir texnologiyalardan bilik və informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə olunması inkişafın əsas şərtlərindən sayılır. Kompüter texnologiyalarının multimediyaya imkanlarının biologiyanın tədrisində düzgün istifadəsi, informasiyanın bir neçə kanalından eyni vaxtda istifadə etməyə imkan verir. Şagird təlim materialını həm görür, həm eşidir, həm fəal surətdə materialın mənimsənilməsinə cəlb edilir. Bu amillər şagirdlərin təfəkkür fəallığının yüksəlməsinə səbəb olur (Hüseynov, Məhərrəmov, 2003: 138).

Biliyə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu ibtidai siniflərdən başlayaraq təhsilin İKT əsasında qurulmasıdır. 2010-cu il ölkəmizdə; Təhsildə İKT ili; elan edilmişdir. Bu səbəbdən də müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması problemi aktuallaşmışdır (Abışov, 2011: 208).

❖ İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun yeni təhsil modelinin qurulmasını, təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

❖ “Müəllim - şagird - dərslər” tədris modelinə kompyuterin də əlavə edilməsi uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompyuterlə apanılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbedici və yaddaqalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompyuter tədris programları, animasiyaqrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir.

❖ Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi onun əyaniliyini təmin edir. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompyuterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilir ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən bioloji, fiziki, coğrafi, kimyəvi proseslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini ekranda izləyə bilirlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktik bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinləndirərək etmə qabiliyyətini daha da artırır (Qafarova, 2019: 66).

❖ “Ağıllı” lövhənin bir üstün cəhəti də odur ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları, dərslərin gedişini, hazırlanmış şablonları, modelləri kompyuterin daimi yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək olur. Belə imkanlar müxtəlif səbəbdən dərsləri buraxan şagirdlər və ya təlimdən geri qalan uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, şagird iştirak edə bilmədiyi dərslərin elektron variantı ilə sonradan tanış olur və ya təlimdən geri qalanlar həmin materialı tam qavrayana kimi təkrar-təkrar kompyuterdə izləyə bilər.

❖ Təhsildə İKT-nin bir faydalı cəhəti də var ki, istedadlı pedaqoqlar kompyuter vasitəsilə öz tədris işlərini və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticələrini individuallaşdıraraq bilirlər. Müəllim standart dərslərlərdə olmayan, özü tərəfindən düşünülmüş maraqlı məsələ və tapşırıqları kompyuterdə prezentasiya şəklində hazırlayır. Belə materiallar digər müəllimlər üçün də çox faydalıdır (Abışov, 2007: 46).

❖ Hər məktəbin internet saytının yaradılması, həmin saytda məktəb, pedaqoji heyət, təhsilçilər haqqında ətraflı məlumatların yerləşdirilməsi, müəllim, uşaq və valideynlər üçün xüsusi forumların təşkil edilməsi, forumlarda təhsilin aktual problemləri, yeniliklər, təzə kitablar və s. haqqında müzakirələrin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məktəbin internet saytında dərslərin planlarının, cədvəllərinin, məktəbdə keçiriləcək tədbirlər barədə məlumatların yerləşdirilməsi də məqsəduyğundur. Vahid təhsil şəbəkəsinin ümumdünya informasiya məkanına inteqrasiya etdirilməsi isə müəllim və şagirdlərin virtual kitabxanalardan, fayl arxivlərindən, verilənlər bazasından istifadə etməsinə və xarici təhsil müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlamasına əlverişli şərait yaradır. Valideynlər təhsil şəbəkəsindən öz uşaqlarının davamiyyəti və müvəffəqiyyəti barədə də operativ informasiya alırlar (İbrahimova, 2005: 160).

❖ Bütün bunlardan əlavə, İKT-dən istifadə etməklə təhsildə idarəetməni də xeyli təkmilləşdirmək mümkündür. Rəhbərlik tədrisin hansı səviyyədə getdiyini, dərslərinin necə keçdiyini izləyə bilər və aşkar çatışmazlıqları edilən operativ tədbirlər görməklə aradan qaldırır. İKT-dən istifadə zamanı bir sıra problemlər yaranır.

➤ Bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, bu gün texnoloji avadanlığın sürətlə köhnəlməsi prosesi gedir. Əvvəllər məktəblərin yalnız kompyuterlə və internetlə təchiz olunması nəzərdə tutulurdusa, bu gün artıq söhbət noutbukların, interaktiv lövhələrin alınmasından, simsiz rabitə sistemlərinin qurulmasından gedir.

➤ İKT-nin sağlamlığa zərər vurmaması, uşaqlarda kompyuter asılılığının əmələ gələ bilməsi barədə cəmiyyətdə mənfi fikirlərin olması, elektron təhsildə bir sıra müəllimlərin öz avtoritetlərinin aşağı düşəcəyindən qorxması, yaşlı müəllim heyətinin kompyuterdə işləməyə az meyilli olması da neqativ amillərdəndir.

➤ Bunlardan əlavə, bəzən məktəblilərin, xüsusən yuxarı sinif şagirdlərinin kompyuterdən istifadə qaydalarını müəllimlərdən daha yaxşı bilməsi dərs zamanı uşaqların əylənməsinə yol açır. Bu zaman şagirdlər dərslə deyil, bir-birlərinə mesaj göndərməklə və ya oyun oynamaqla məşğul olurlar, İnformatik savadı aşağı olan müəllimlərin isə şagirdlərin belə "hiylələrindən" xəbəri olmur. İKT-nin tətbiqi, tədrisin tərkibini zənginləşdirir, ona məntiqi və axtarıcı xarakter verir, şagirdlərin fənnə marağını artırır, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və zehni fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına imkan verir (Qafarova, 2019: 66).

Müxtəlif illüstrasiyalı materiallar, multimedia və interaktiv modellərlə aparılan dərslər təhsil prosesini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır, uşaqlar üçün asan mənimsəməni təmin edir. Kompyuterdə hazırlanan test xarakterli tapşırıqlar böyük həcmli dərs materiallarının mənimsənilmə dərəcəsini obyektiv və operativ yoxlanılmasına, alınmış nəticələrin rahat emalına imkan verir (Bəşirova, 2009: 111).

İKT vasitəsilə keçirilən dərslərdə şagirdin mərkəzi fiqur olması təmin edilir, müəllim şagirdin köməkçisi, məsləhətçisi, istiqamətləndiricisi onun fərsətini və orijinal bacarığını qiymətləndirən, şagirdi fəallığa, müstəqilliyə, təşəbbüskarlığa həvəsləndirən rolunda çıxış edir. Şagirdlərin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyətini artırır. Virtual laboratoriyalarda şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və video görüntülərini asanlıqla izləyir. Müəllim mövzunu izah etmək üçün lövhədə tabəşirlə yazmaq, şəkil çəkmək və ya tablolar hazırlamaq kimi yorucu işlərdən azad olur, əvəzində kompyuterdə hazırladığı prezentasiya vasitəsilə materialı uşaqlar üçün daha cəlbedici, maraqlı, rəngarəng və başa düşülən formada öyrədir.

İKT vasitələri müəllimlər üçün aşağıdakıları təmin edir:

- şagirdlərlə ünsiyyətdə rahatlığı və hər şagirdlə maksimum işləməyi;
- eyni dərs prosesində müxtəlif hazırlıqlı uşaqlara fərqli yanaşmanı və adaptasiyalı öyrətmə sistemini tətbiq etməyi;
- şagirdlərə kompyuter vasitəsilə qabiliyyətlərinə görə tapşırıqlar verməyi;
- öz işlərinin individuallaşdırılmasını, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini, standart

dərslərdə olmayan, müəllimin özü tərəfindən düşünülmüş maraqlı məsələ və tapşırıqların yadda saxlanılmasını, pedaqoji təcrübədə toplanmış materialların çoxaldılmasını hamıya paylanmasını və s. təmin edir.

Dərsin əhəmiyyəti təkəcə onun məzmunu ilə deyil, həm də forması ilə şərtlənir. Dərs həm də düşünməyi öyrətdiyinə görə faydalıdır. Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun, onları diskussiyaya girməyə, materiala uyğun hərəkətə sövq etsin. Bu cür dərs təkəcə canlı və maraqlı keçməklə qalmayacaq, o həm də şagirdlərə bütün ömürləri boyu onlar üçün faydalı olacaq sərbəst düşüncə vərdişləri aşılayacaqdır (Hüseynov, 2000: 268). Heç də hər cür material, xüsusən də məktəb dərslərində olan material yuxarıdakı kateqoriyalardan istifadəyə imkan vermir.

Buna görə də nə qədər ki, dərslərdəki mətni qəzet məqaləsi ilə əvəz etməyə və ya mətn oxunuşu əvəzinə şagirdlərə hansısa bir hadisə danışmağa, fotosəkil və ya rəsm əsəri, təqdimat nümayiş etdirməyə, bilgisayar və proyektordan istifadə edərək onu daha rəngarəng etməyə səy göstərilməyəcək, şagirdlər həmin dərsi maraqla qəbul etməyəcək. Bütün bu deyilənlər dərslərdə nəzərə alınaraq, həyata keçirilərsə, dərs bir o qədər maraqlı və canlı keçər.

Dərsin planlaşdırılması prosesini üç mərhələyə ayırmaq olar:

1. Dərsə qədər hazırlıq işləri aparılır.
2. Dərsin gedişi İKT –nin tətbiqi ilə həyata keçirilir.
3. Dərsdən sonra mövzu ümumiləşdirilir, yekunlaşdırılır.

Dərsin məzmununa keçməzdən əvvəl şagirdlərə bu və ya digər mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun şagirdlər qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələr haqqında suallar verilir. Suallar xüsusi kompüter proqramında hazırlanmış oyun, test şəklində hazırlanır. Əyləncəli oyunlardan “Kim tez”, “Krossvord həlli”, “anlayışın çıxarılması” kimi oyunlardan istifadə edilir.

Sualların səviyyəsi və tipləri ilə bağlı şagirdlərlə aparılan müzakirədə Blumun taksonomiyasının tələblərinə əməl olunur. Bilik: informasiyanı eşidildiyi formada təkrar çatdırmaq qabiliyyəti kimi götürülür.

Anlama: müəyyən bir fikri öz sözləri ilə və ya hansısa başqa bir yolla yenidən istifadə etmək qabiliyyəti olub, şagirdləri düşünməyə təhrik edir.

Tətbiq: yeni öyrənilmiş üsuldən istifadə etməklə tapşırıqların həllinə imkan yaradır.

Analiz: mürəkkəb bir ideyanın səbəblərini, nəticələrini və digər tərkib hissələrini tapmaq bacarığına əsaslanır.

Sintez: bir neçə ideyanın yeni ideya halında birləşdirilməsi, əvvəlki ideyanın yeni variantının yaradılmasıdır.

Qiymətləndirmə: konkret ideyanın, yaxud mənbənin hansısa tezis izahı üçün tam uyğun gəldiyini qiymətləndirmək qabiliyyətidir.

Dərsin düşünmə mərhələsində şagirdlər özləri üçün müəyyən nəticələr çıxarmalıdırlar. Bu mərhələdə qabaqcadan hazırlanmış suallar şagirdlərə verilir.

Suallar “Blum taksonomiyası” əsasında qurulur: Sizə mövzudan nələr tanış idi? Hansı yeni məlumatı aldınız? Hafizəni yoxlayan sual – Öyrəndiyimiz obyektin yaşayış mühitini sadalayın. Sintezedici sual – Həmin heyvanın qidasını nə təşkil edir?

Analizedici sual – Hər hansı bir heyvanın öyrənilməsi nəyə lazımdır?

Müqayisəedici sual – Müxtəlif mühitdə yaşayan heyvanların hərəkət orqanlarını eyni olması nə ilə əlaqədardır?

Şagirdlərin bilikləri bu suallar ətrafında müzakirədən sonra, mövzudan alınan yeni məlumatlarla yekunlaşdırılır.

İnteraktiv təlim üsullarından və dərsdə İKT-nin istifadəsindən bir sıra müsbət nəticələr alınır. Şagirdlərlə yuxarıda sadalanan metodlardan istifadə etməklə dərs aparıldıqda, onlarda düşünmə qabiliyyəti yüksəlir, onların təfəkkürləri bir neçə istiqamət üzrə inkişaf edir:

Şagirdlərdə şəxsilikdən ictimailiyə; asılılıqdan müstəqilliyə; İKT-dən istifadə vərdişlərinə; intuisiyadan məntiqə; tək fikirlilikdən alternativliyə; yaradıcılığa və vizual effektlərə;

Nəticə

Müstəqil tədqiqat işlərinin aparılması vərdişlərinə; analiz etmə, araşdırma, dərk etmə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinə; ətrafda mövcud olan hər hansı bir obyektin əlamətlərini xarakterizə etmək bacarığına; təbiətə sevgi və onun qorunması istəyinin dərinləşməsinə; kompüter proqramları ilə tanışlığa; şəxsi araşdırmalarını təqdimat şəklində hazırlamaq bacarığına; auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmə qabiliyyətinə doğru inkişaf müşahidə olunur.

Müasir şəraitdə kompüter texnologiyalarının təlimdə səmərəli nəticələr verməsi ilk növbədə təlimin məzmununun, metodlarının və vasitələrinin texnoloji tələblərə uyğunlaşdırılmasından asılıdır. İnsanın inkişafında ən mühüm amil elm, təhsil və müasir biliklərdir (Hamzehbegi, 2013: 32-50). İKT daxil olmaqla müasir texnologiyalardan bilik və informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə olunması inkişafın əsas şərtlərindən sayılır. Kompüter texnologiyalarının multimediyə imkanlarının biologiyanın tədrisində düzgün istifadəsi, informasiyanın bir neçə kanalından eyni vaxtda istifadə etməyə imkan verir. Şagird təlim materialını həm görür, həm eşidir, həm fəal surətdə materialın mənimsənilməsinə cəlb edilir. Bu amillər şagirdlərin təfəkkür fəallığının yüksəlməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, Ə.M., Məhərrəmov, Ə.M. (2003). Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 138 s.
2. Abışov, N.Ə. (2011). Müasir İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi. Monoqrafiya. Bakı, 208 s.
3. Qafarova, P.M. (2019). Biologiyanın tədrisi metodikası. (İKT materialları ilə) Dərs vəsaiti. Bakı, 66 s.
4. Abışov, N.Ə. (2007). Tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri. Bakı: "Azərbaycan məktəbi". №2, 46 s.
5. İbrahimova, X., Novruz, R.N. (2005). Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi. Monoqrafiya. Bakı, № 94. 160 s.
6. Bəşirova, Q.İ. (2009). Elektron təlim prosesində tədrisin kompyuter vasitəsi ilə idarə olunması. Təhsildə İKT jurnalı. Bakı, № 2, 111 s.
7. Hüseynov, Ə.M. (2000). Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodiki əsasları. Bakı: Çayıoğlu, 268 s.
8. Hamzəbegi, K.T. (2013). Multimediyalar informasiya-kommunikasiya texnologiya vasitəsi kimi. Təhsildə İKT, elmi metodik jurnalı. Bakı, № 2, s.32-50.

Göndərilib: 12.09.2023

Qəbul edilib: 05.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/47-52>

Pərviz Allahverdiyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
pervizallahverdiyev06@gmail.com

YENİ VƏ GƏNC NƏSLİN HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Müasir hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi mövzusunda dərş şagirdlərə geniş hərbi biliklər verməklə yanaşı həmdə onları demokratik Azərbaycana sədaqət ruhunda böyütmək, vətənimizin fəal nümayəndələri kimi Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri kimi işinə məhəbbət əzmində tərbiyə etmək vəzifəsini şərəflə öyrənir. Şagirdlərlə birgə məktəb direktorunun və çağırışa qədərki hazırlıq müəlliminin fəaliyyəti ilə təşkil olunmuş düşərgələrdə, hərbi kabinetlərdə, hərbi hissələrdə, hərbi təlim-tədris müəssisələrində, Azərbaycan Ordusunun tarixi sərkedələrində məxsus ev muzeylərində və s. yerlərdə təşkil olunmuş hərbi vətənpərvərlik mövzularında çıxışlar, söhbətlər, Azərbaycan hərbi sahəsinə dair materiallardan istifadə etməklə şagirdlərin nəinki müəyyən nöqsanlarının aradan qaldırılmasına kömək edir, eyni zamanda onlarda hərbi vətənpərvərlik tərbiyyəsinin formalaşmasına və gələcək əsgər və ya zabit olmasında, daha milli dəyərlərin formalaşmasına zəmin yaratmış olar. Odur ki, təhsil müəssisələrində hərbi vətənpərvərlik tərbiyyəsinin qurulması, təşkili üçün məktəb direktorunun, təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkilatçısının, sinif rəhbərinin müəlliminin, hərbi rəhbərin vəzifələri olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin orta məktəbdə çağırışa qədərki hazırlıq müəlliminin bu işi hansı səviyyədə aparması məktəb rəhbərliyinin və pedaqoji kollektivin onlara hansı dərəcədə kömək etməsi və şərait yaratmasında çox asılıdır. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi ibtidai siniflərdə öz startını alır və öz təməlini qoyur. Məktəbdə sinif otağında təlim-tədris prosesləri zamanı bu hislər dahada genişləndirilir.

Açar sözlər: hərbi, vətənpərvərlik, tərbiyə, müəllim, yeni, gənc nəsil, təhsil müəssisəsi

Parviz Allahverdiyev
Nakhchivan State University
PhD student
pervizallahverdiyev06@gmail.com

The role of educational institutions in military patriotic upbringing of the new and young generation

Abstract

The modern course of military patriotic education not only provides students with comprehensive military knowledge, but also honors the task of raising them in the spirit of loyalty to democratic Azerbaijan, educates them in the determination of love for the work of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan as active representatives of our motherland. Speeches on military patriotism, conversations about the Azerbaijani military sphere, organized with students in camps, military huts, military units, military educational institutions, house museums of historical units of the Azerbaijani Army, etc., using such materials, not only help to eliminate some of the shortcomings of students, but also create the basis for the formation of military patriotism in them and the formation of more national values on the way to becoming a future soldier or officer. Therefore, for the establishment and organization of military patriotism education in educational institutions, the duties of the school director, deputy director for training and education, organizer of extracurricular and extracurricular activities, class leader, teacher, and military leader are of great

importance. However, the extent to which the student teacher in the secondary school will be able to do this work depends largely on how much the school administration and the pedagogical team help them and create conditions. The education of military patriotism begins in primary schools and its foundations are laid. These feelings become more widespread in the teaching-learning process in the classroom at school

Keywords: *military, patriotism, education, teacher, new, young generation, educational institution*

Giriş

Orta ümumtəhsil məktəbinin nizamnaməsində deyilir ki, məktəbdə təlim və tərbiyənin əsas təşkilat forması dərstdir. Dərsin keyfiyyəti isə müəllim ilə şagirdin birgə təşkil etdiyi diskursiyalı, sorğu suallı, qarşıdakı hədəfə çatma metodikasından istifadə etməklə müasir dərs modelinin qurulması öz əksini tapır. Bu tapşırıqların içərisində vacib elementlərdən olan yeni və gənc nəsə hərbi vətənpərvərliyin öyrədilməsi, formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi öz əksini tapır. Bir çox fənnlərin tədrisi prosesində ədəbiyyat, tarix, fizika, eyni zamanda hərbi hazırlıq, fiziki tərbiyə və s. kimi dərsləri tədris edən fənn müəllimləri vətənpərvərliyin öyrədilməsində şagirdlərə yaxından kömək edilməli və öyrədilməlidir.

Əlbəttə, vətənpərvərlik işinin keyfiyyəti o yerdə yüksək olur ki, orada müəllim, şagird üçün nümunədir. Biz məktəbdə şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin, hərbi sənətinin, Azərbaycan Ordu quruculuğunun pedaqoji şərtlərindən danışarkən ən çox üstünlüyü son otuz ildəki Azərbaycan Ordusunun nailiyyətlərdən bəhs etmək məktəblilərin gələcəkdə hansı amal uğrunda çalışıb vuruşacaqlarını öyrətməkdən ibarət olduğu aşılır. Məktəbdə tədris olunan elə bir fənn yoxdur ki, onun hərbi elm ilə əlaqəsi olmasın. Odur ki bu istiqamətdə məktəbin pedaqoji kollektivi qabaqcıl və ardıcıl addımlar atmaqla məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində uğurların, nailiyyətlərin açılmasına yol açmış olacaq.

Şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri, şəxsiyyətləri eyni zamanda vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi məhz dərs prosesində formalaşır. Müasir məktəb gənc nəsli vətənə məhəbbət, əməyə və ictimai mülkiyyətə qayğıkeş münasibət, kollektivçilik, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq və s kimi nəzərdə tutulan keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə edir. Məktəbdə şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində uğur qazanmaq üçün həm təlim prosesindən həm də sinifdənkənar tədbirlərdən səmərəli istifadə etmək lazımdır. Yeni və gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsi üçün onun təşkilinin prinsip və üsullarını düzgün seçmək lazımdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik tərbiyəsidə bu gün orta ümumtəhsil və ali məktəb müəllimləri tərəfindən yeni və gənc nəsə aşılmaqdadır. Bir vətənpərvər gəncin formalaşması, düzgün hisslər altında tərbiyə alması və onun gələcəkdə hansı amal uğrunda, hansı məqsəd üçün çalışıb gələcəyə vətənpərvər vətəndaşlar olaraq addımlaması vacib haldır. Vətənə, torpağa, xalqa məhəbbətin və hədsiz sədaqətin ifadəsi olan milli hisslərə əsaslanan vətənpərvərlik hissləri orta məktəb yaşlarından başlayaraq, hər bir azərbaycanlı gəncin sonrakı həyatında onların, yeni yaranıb, qurulub formalaşmaqda olan və döyüş hazırlığı gündən-günə möhkəmlənən Milli Ordumuzun yeni quruculuğunda təməl daşı kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, böyüyən yeni və gənc nəslin evdə valideyinlər, təhsil ocaqlarında müəllimlər tərəfindən aşılmaqda olan hərbi bilik və bacarıqlar gələcəkdə Azərbaycan Ordu sıralarında xidmət etməyi, torpaqlarımızın düşməndən qorunmasını, ərazi idiası aparıcı düşmənlərimizə qarşı barışmazlıq və nifrət hissinin yüksək həddə çatması öz əksini tapmış olur.

Orta məktəbdə bir çox fənlərin tədrisində o, cümlədən tarix və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində şagirdlərə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması vurğulanır. Ədəbiyyatın tədrisində şagirdlərə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında bilavasitə vətənimizin azadlığı uğrunda mübarizələrin ümumiləşmiş obrazları ilə tanış olur, onların nümunəsində cəsuluq, qəhrəmanlıq, əsgəri igidlik ruhunda tərbiyə olunurlar. Digər tərəfdən şagirdləri vətənə daha dərindən bağlanmağa onun şərəf və namusunu əziz tutmağa, vətənin keşiyində möhkəm dayanmağa ruhlandırır. Məhz onun bu kimi tərbiyəvi təsir gücünün böyüklüyünü nəzərə alaraq xeyli miqdarda

hərbi vətənpərvərlik mətnləri salınmışdır. Bunlar bizim qəhrəman keçmişimizi əks etdirən “Dədə Qorqud” dastanından başlayaraq bu günkü günün qəhrəmanlığında böyük dövrü əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri H.Əliyev əhalinin Vətəni müdafiəyə hazır olması istiqamətindəki çıxışlarında qeyd edir ki, “xalqın əli ilə yaradılan hər nə varsa etibarlı surətdə müdafiə olunmalıdır”. Bu cəhətdən də Azərbaycan dövlətini, onun Silahlı Qüvvələrini möhkəmləndirmək, Vətənimizin müdafiə qabiliyyətini hər vasitə ilə yüksəltmək deməkdir. Bu mənada dərslərdə son illər ölkəmizin ordu quruculuğunda, adamların münasibətlərində xalqımızın keçmişinə ehtiram, qəhrəmanlıq tarixinə hörmət hissi tərbiyə etmək məqsədi ilə orta təhsil müəssisələrində yaradılmış və müəllimlər tərəfindən işıqlandırılan muzeylərdən, guşələrdən, stendlərdən əyani nümunələr verilmiş, bu muzey və guşələrin yeni və gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işindəki böyük rolu göstərilmiş və onların təşkili haqqında tövsiyələr verilmişdir. Heç kəsə sirr deyildir ki, uzun illər imperiya tərkibində olan Azərbaycan dövləti müxtəlif yollar və vəsaitlərlə özünü dərk etmək, torpağını, elini, obasını tanımaq, onu, bu yurdun övladına sevdirmək hissindən və imkanlarından məhrum edilmişdi. Bu səbəbdəndir ki, istər yaşlı, istərsə də cavan nəslin nümayəndələri Rusiya başda olmaqla digər ölkələrin tarixini, coğrafiyasını və etnoqrafiyasını yaxşı bildiyi, o dillərə, onların adət və ənənələrinə yaxından bələd olduqları halda öz millətindən, elindən uzaq düşmüşdülər (Əliyev, 2002: 122).

Bugün hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsindən bəhs edən kitab, dərslər və məqalələr hərbi vətənpərvərlik işinin ölkəmizin bütün həyatı ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlılığı göstərilmişdir.

Bu işdə yeni və gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini müsbət məqama qaldırmaq üçün onun vəzifələrinə diqqət yetirilməsi vacib haldır:

- orta ümumtəhsil müəssisələrində tədris olunan başqa fənlərlə əlaqəli surətdə şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşması, onların demokratik əqidə ruhunda tərbiyəsi, əldə silah müstəqil Vətənimizin müdafiəsinə həmişə hazır olması;

- yeni və gənc nəsildə, yeni müstəqil Respublikamızın demokratikləşdirmə əqidəsinə sadıq, əməksevər, fədakarlığa həmişə hazır olan fəal və şüurlu qurucular tərbiyə etmək qabiliyyəti olan xalq müəlliminə xas olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi;

- şagird və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsindən nəzəri və əməli bilikləri ilə silahlandırmaq, onlara, orta ümumtəhsil məktəblərində, liseylərdə, orta ixtisas müəssisələrində, texniki peşə məktəblərində təlim tərbiyə işini təşkil etmək və keçirmək bacarığının və vərdişlərinin aşılması;

Şagirdlərə orta məktəbdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində aşılana və onlarda dövlətin simvollarına - Gerbə, Bayrağa, Azərbaycan Respublikasının Himnə, və Vətənə aid tarixi yadigarlara hörmətin yaranması sağlam həyat tərzi, mənəvi və fiziki inkişaf üçün həyat tərzinin seçilməsi hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi sisteminin yaradılması vətənpərvərlik ideyalarının aktualaşdırılması və populyarlaşdırılması ideyası hərbi xidmətin nüfuzunun artırılması kimi keyfiyyətlər aşılanaq müasir şəraitdə dövlət strukturlarının, təhsil müəssisələrinin, hərbi və ictimai təşkilatların və qurumların fəaliyyətində istiqamətlərdən biri kimi Vətən müdafiəçisi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə hörmətin artırılmasına yönəlmişdir (Ağayev, Məmmədova, 2000: 52).

İdarəetmə fəaliyyəti ilk növbədə məktəbin müdiriyyətinin funksiyasıdır. Belə ki, müdiriyyət inzibati-sərəncam metodu ilə yanaşı təlimati-metodik üsullardan, başqa sözlə müəllimlərin və sinif rəhbərlərinin hərbi vətənpərvərlik işində pedaqoji ustalıqlarının inkişafına kömək etmək, təhsil müəssisəsində bu işin nəticəsinə fəallıq və maraq atmosferi formalaşdırmaqdan ibarətdir. İdarəetmənin müvəffəqiyyəti pedaqoji kollektivin üzvləri arasında vəzifə bölgüsünün dəqiq aparılmasından asılıdır.

Məktəb direktorunun vəzifələri:

- hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi işinə ümumi rəhbərlik, kadrların düzgün seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyələndirilməsi;

- hərbi vətənpərvərlik işinin təhlili, onun planlaşdırılması, planların ictimai təşkilatlarla, məktəbdənkənar təşkilatlarla, baza müəssisələri ilə razılaşdırılması;

- hərbi vətənpərvərlik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi yolunda müəllimlərin təşəbbüskar qərarlarının, pedaqoji ustalıqlarının, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkilatçılarının, ibtidai hərbi hazırlıq müəllimlərinin irəli çəkilməsi;

- hərbi vətənpərvərlik işinin gedişinə məktəbdaxili nəzarət və uçotunun aparılması;

- hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili üçün lazım olan maddi, sosial, mənəvi şəraitin yaradılması;

- ictimai uşaq təşkilatlarının və şagird özünüidarəsinə kömək etmək, onların pedaqoji kollektivlə əlaqəsini yaratmaq.

Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin vəzifələri:

- hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərini həll etmək üçün tədris proqramının imkanlarını araşdırmaq və təlim-tərbiyə prosesində onu həyata keçirmək (tədris prosesinin qrafiki, dərs cədvəli, sinifdən xaric məşğələlərin cədvəli, yoxlama, laboratoriya işlərinin və ekskursiyaların qrafiki);

- gənclərin, Vətənin müdafiəsinə hazırlaşması işində dərs vaxtını dərsləndənkənar vaxtla uzlaşdırmaq və əlaqəsini təmin etmək;

- təlim-tərbiyə prosesini hərbi-vətənpərvərlik yönümünü metodiki təmin etmək (müəllimlərin öz biliklərini artırmasının təşkili, ixtisasartırma planının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək, müəllimlərin və sinif rəhbərlərinin metodiki şuralarının və metodiki birləşmələrinin işinə nəzarət etmək, hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda məktəb metodiki konfransını keçirmək, şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə qabaqcıl pedaqoji təcrübənin toplanması və yayılması (Əsgərov, 2000: 89).

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkilatçısının vəzifələri:

- dərsləndənkənar vaxtlarda, o cümlədən şagirdin yaşadığı

- yerdə hərbi vətənpərvərlik işinə rəhbərlik etmək;

- uşaq ictimai təşkilatlarına kütləvi vətənpərvərlik işlərinin keçirilməsində metodiki köməklik göstərmək, bu işlərə hami köməyi kimi hərbiçilərin, baza müəssisəsinin fəhlə və qulluqçularını, müdiriyyətin və ictimai təşkilatların fəalları cəlb etmək;

- "Şahin" və "Cəsurlar" hərbi-idman oyunlarının məsləhətçilər şurasına rəhbərlik etmək;

- sinif rəhbərlərinin hərbi vətənpərvərlik işinin planlaşdırılmasına nəzarət və təhlil etmək, onların işində vahid məqsədyönlülüyün və ardıcılığın təmin olunmasına, ictimai uşaq təşkilatları, şagird özünüidarə orqanları ilə əməkdaşlıq etmələrinə çalışmaq;

- hərbi vətənpərvərlik işinin təşkilində sinif rəhbərlərinə metodiki köməklik göstərmək;

- hərbi vətənpərvərlik fəaliyyətində məktəblə məktəbdənkənar müəssisələr və təşkilatlar arasında koordinasiya işi aparmaq, sinifdən xaric işlərə nəzarət etmək, bu prosesin gedişinin və nəticələrin pedaqoji təhlilini aparmaq, onun təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər vermək.

Sinif rəhbərinin vəzifələri:

- sinif kollektivinin hərbi vətənpərvərlik fəaliyyətinə məqsədyönlü rəhbərlik etmək;

- bu siniflə məşğul olan müəllimlərin və tərbiyəçilərin müvafiq işlərini, şagird özünüidarə, ictimai uşaq təşkilatlarının, məktəbdənkənar təşkilatların və valideynlərin şagirdlərdə Vətənin müdafiəsinə hazır olmağın formalaşması işlərini planlaşdırmaq və koordinasiya etmək;

- şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik düşüncələrinin inkişafını, vərdiş və bacarıqlarının formalaşmasının psixoloji-pedaqoji müşahidəsini aparmaq;

- hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesinə lazımı düzəlişlər vermək, bu işə ictimaiyyətçi tərbiyəçiləri cəlb etmək.

Müəllimin vəzifələri:

- təlim tərbiyə prosesində hərbi vətənpərvərlik yönümünü, öz fənni vasitəsilə gələcək Vətən müdafiəçisi şəxsiyyətinin formalaşmasını təmin etmək;

- müntəzəm surətdə dərslərin tərbiyə məqsədinə, hərbi vətənpərvərliyə aid olan aspektlər əlavə etmək, uyğun faktiki material, habelə onun şərhini üçün aktiv metodlar seçmək;

- dərnlər məşğələlərini şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə istifadə etmək.

Hərbi rəhbərin vəzifələri:

- sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkilatçısı ilə birlikdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi tədbirlərinin planlaşdırılmasında iştirak etmək, gənclərin Vətənin müdafiəsinə hazırlanması işində sinif rəhbərlərinə və ictimai təşkilatlara metodiki və əməli köməklik etmək;
- tədris vaxtı və dərskənkənar vaxtlarda ibtidai hərbi hazırlığın tədrisi ilə məşğul olmaq, bunun üçün məktəb direktorunun köməkliyi ilə lazım olan maddi bazanı yaratmaq;
- Çağrışaqədərki hazırlıq fənni ilə ümumtəhsil fənlərinin fənlərarası əlaqəsini yaratmaq;
- hərbi-idman bölməsinin, "Şahin" və "Cəsurlar" hərbi-idman oyunlarının qərargah və bölmələrinə metodiki köməklik göstərmək;
- gənc əsgərlər məktəbini, hərbi-texniki dərnəklərin işini təşkil etmək;
- hərbi-idman bayramlarını, sıra və sırada mahnı baxışlarını, "Şahin", "Cəsurlar" hərbi-idman oyunlarını təşkil etmək, bu işi təşkil etmək üçün yuxarı sinif şagirdlərini, müəllimləri, valideynləri, baza müəssisələri kollektivlərinin üzvlərini, ehtiyatda olan əsgərləri cəlb etmək;
- yuxarı sinif (kurs) şagirdləri ilə 1-2 dərnəkdə məşğələləri şəxsən aparmaq;
- bədən tərbiyəsi müəllimi və kollektivin bədən tərbiyəsi şurası ilə birlikdə Vətənin müdafiəsinə hazıram kompleksinin normativlərini verməyə şagirdlərin hazırlaşmasını təşkil etmək;
- hərbi komissarlıqla, Mülki müdafiənin rayon (şəhər) qərargahı ilə, hərbi hissələrlə daim işgüzar əlaqələr saxlamaq;
- şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində hamı təşkilatların, hərbi hissələrin, ictimai təşkilatların köməyindən istifadə etmək.

Ali Baş komandan İlham Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Gəncləri müstəqil vətənimizin müdafiəsinə hazırlamaq üçün məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə müəllim şagird arasında təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı düşməyə qarşı qəti müqavimət göstərməyə qadir olan fədakar müstəqil Azərbaycan Respublikasını müdafiə etmək, şagirdlərdə Azərbaycan Ordusuna məhəbbət və hörmət bəsləməyi tərbiyələndirmək, Ulu öndər Heydər Əliyev məktəbini təbliğ etmək və Azərbaycan Ordusu üçün ləyaqətli kadr ehtiyatı hazırlanmasında fəal iştirak etmək müəllim və şagirdin vəzifəsidir” (Əliyev, 2012: 56).

Nəticə

Dərslərdəki əksər bölmələrin (məsələn “Vətən”, “Azərbaycan əsgəri”, “Şəhidlər”, “Vətən sərhəddən başlayır” və s) mövzularının öyrədilməsi zamanı Azərbaycan Ordusunun naliyyətləri və uğurları ilə bağlamaq tədbirə layiqdir. Bu keyfiyyətləri əldə rəhbər tutan, bu istiqamətdə addımlayan hər bir müəllim Azərbaycan Ordusunun naliyyətlərindən yararlanmaqla şagirdlərin vətən, vətənpərvərlik hisslərini layiqli şəkildə daha da zənginləşdirə bilər.

Gənc və yeni nəslin vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində böyüməsi əsasən məktəb dövründə meydana çıxmış olur. Onlar Milli Qəhrəmanlara, müharibə veteranlarına bənzəməyə, onlardan örnək götürməyə səy göstərməsi, sinifdən xaric, dərskənkənar işlər zamanı ordumuzun tarixi naliyyətlərinin əhəmiyyətini, gücünü artırır ki, bu çox mühüm pedaqoji tələbin müəllimlər tərəfindən nəzərə alınması günün tələbinə çevrilir.

Orta ümumtəhsil müəssisələrində məktəbin pedaqoji kollektivi ilə bərabər məktəb direktorunun, təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkilatçısının, sinif rəhbəri müəllimin, hərbi rəhbərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində işi və vəzifəsini açmaqla geniş hərbi bilik və bacarıqların aşılınması öz əksini tapmış oldu.

Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuş hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi mövzularında dərslər, dərslər vəsaiti, proqram və məqalələr, təşkil olunan tədbirlər şagirdlərin Azərbaycan Ordusunun tarixi naliyyətləri əsasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi hisslərinə yiyələnməsi üçün geniş imkanlara malikdir. Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmunu, forma, vastələrini, sistem və elmi əsaslarını öyrənmək, müəyyənləşdirmək Azərbaycan Ordusunun tarixi naliyyətlərini yeni və gənc nəslə lazımı şəkildə çatdırma bilmək, onların şüuruna, xasiyyətinə, mənəviyyatına yansıtmaq bu gün müasir cəmiyyətimizin başlıca vəzifəsi hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H.Ə. (2002). Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 580 s.
2. Ağayev, M., Məmmədova, K. (2000). Heydər Əliyev və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi “Azərbaycan məktəbi” jurnalı. Bakı. № 2, s.92-94.
3. Əsgərov, İ.B. (2000). “Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasları”. Bakı, 152 s.
4. Əliyev, F. (2012). “Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi”. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 156 s.
5. Cəfərov, Ş. (2011). “Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi tərbiyəsinə xüsusi fikir verilir” Azərbaycan müəllimi. 18 fevral, 21 s.
6. Fətəliyev, X. “Orta ümumtəhsil məktəblərində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” dissertasiya işi.
7. Fətəliyev, X. (1987). “Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi”. Bakı: Marif, 146 s.
8. Şahbazov, T. Ulu Öndərin ömür yolu Vətənə və xalqa xidmət nümunəsidir. SQ Hərbi Akademiyası.
9. Quliyev, D., Babanlı, Y. (2016). “Tələbə-Gənclərin vətənpərvərlik və hərbi-fiziki tərbiyəsinin təşkili”. Bakı: Gənclik.

Göndərilib: 26.10.2023

Qəbul edilib: 04.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/53-58>

Cavid Abdullayev
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
javidnarimansoy@gmail.com

POST-KONFLİKT ƏRAZİLƏRDƏ XİDMƏT SFERALARININ BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Xülasə

Münaqişələrdən sonra əhaliyə müxtəlif növ yardımların göstərilməsi ilə bağlı nəzəri və empirik tədqiqatların tədqiqi rekonstruksiya, bərpa, reabilitasiya, reintegrasiya və s. kimi çoxsaylı terminologiyaların mövcud olduğunu göstərdi. Yuxarıda qeyd olunan anlayışlar “post-konflikt” termini ilə birbaşa əlaqəni nümayiş etdirir. Bu anlayış qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyatını normallaşdırmaq və onların sosial-psixoloji rifahını bərpa etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Bu da yalnız hərbi əməliyyatlar tamamilə və ya qismən dayandırıldıqda və konkret regionda dinc vəziyyət möhkəmləndikdə əldə edilə bilər. Münaqişədən sonrakı tərksilah, demobilizasiya və reintegrasiya siyasi, təşkilati, texniki və maddi-texniki ölçüləri əhatə edən çoxşaxəli və mürəkkəb bir işdir. Bu fəaliyyət, reintegrasiyanın müxtəlif komponentlərini effektiv şəkildə planlaşdırmaq, icra etmək və monitorinq etmək üçün əhəmiyyətli insan və maliyyə resurslarını tələb edir. Bu məqalədə post-konflikt ərazilərdə xidmət sahələrinin restrukturizasiyası üzrə müxtəlif ölkələrin təcrübələri araşdırılmışdır. Tədqiqatda analiz, sintez, induksiya və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: post-konflikt, xidmət sahəsi, restrukturizasiya, yenidənqurma, beynəlxalq təcrübə

Javid Abdullayev
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education
PhD student
javidnarimansoy@gmail.com

International experience in the restoration and reconstruction of service spheres in post-conflict areas

Abstract

An examination of theoretical and empirical research pertaining to the delivery of diverse forms of post-conflict aid to the populace unveiled the presence of an extensive array of terminologies, including but not limited to reconstruction, recovery, rehabilitation, and reintegration. The aforementioned ideas illustrate an explicit correlation with the designation "post-conflict." The objective of this concept is to reinstate the social and psychological well-being of internally displaced persons and refugees, thereby restoring their normalcy of life. This objective can solely be realized through the complete or partial cessation of military operations and the establishment of peace in a particular region. Reintegration, disarmament, and demobilization in the aftermath of a conflict are intricate and multifaceted endeavors that require consideration of logistical, political, organizational, and technical aspects. The successful organization, execution, and oversight of the diverse elements of reintegration necessitate substantial financial and human investments. This article critically analyzes the reorganization of service sectors in post-conflict zones as experienced by various nations. The research made use of analysis, synthesis, induction, and comparative analysis techniques.

Keywords: post-conflict, service area, restructuring, reconstruction, international experience

Giriş

Silahlı münaqişələrin ən çətin nəticələrindən biri cəmiyyətin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən ictimai həyatın, siyasətin və iqtisadiyyatın geniş şəkildə hərbişdirilməsidir. Bundan əlavə, xeyli sayda insan bu döyüşlər nəticəsində dərin psixoloji travma yaşayır (Azizov, 2021).

Münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın bu paradigmasının əsas diqqəti siyasi, sosial və iqtisadi yenidənqurma sahələrindədir. Çeçenistan münaqişədən sonra yenidənqurma planı 2000-ci ildə Çeçenistanda tərtib edilmişdir. Bu sənəd respublikada sabitliyə nail olmaq üçün üç əsas fəaliyyət sahəsini təsvir edir (Azizov, 2021: 38-41):

- Çeçenistanın bərpası üçün sinxron fəaliyyətlərin başlanması;
- Çeçenistan Respublikasının əhalisinin iştirakı və rəhbərliyi ilə siyasi həll prosesinin həyata keçirilməsi;
- İnsan hüquqlarının müdafiəsi ilə yanaşı hüquq-mühafizə orqanlarının gücləndirilməsi.

Məsləhətçi qrup regionda münaqişədən sonrakı yenidənqurma üçün uzunmüddətli vəzifələr toplusunu formalaşdırıb. Bu vəzifələrə qanunların mühafizəsinin gücləndirilməsi və əhalinin hüquqlarının müdafiəsi, insanların əsas tələbatlarının ödənilməsi, respublikada vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, iqtisadi inkişafın təşviqi (işsizliyin azaldılması və əhalinin təhsilə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması) daxildir (Azizov, 2021: 38-41).

Münaqişədən sonra yenidənqurma ilə məşğul olan dövlətlərdə iqtisadi siyasətin əsas məqsədləri yeni hərbi əməliyyatlar riskinin azaldılmasını və sosial, siyasi və iqtisadi qurumlara etimadın bərpa olunmasını əhatə edir. Bu kontekstdə dövlətin qanuni biznes təcrübələrinin tətbiqi və sosial xidmətlərin ardıcıl şəkildə göstərilməsi yolu ilə iqtisadi təhlükəsizliyi əhatə etməklə öz vətəndaşlarının rifahını qorumaq imkanları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müharibədən sonrakı sosial-iqtisadi yenidənqurma ilə bağlı strategiyanın əsas məqsədi iqtisadi sağlamlaşma mərhələsindən iqtisadi tərəqqi mərhələsinə keçmək olmalıdır.

Müharibədən sonrakı yenidənqurma sahəsində ən diqqətəlayiq fəaliyyətlərdən biri İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra həyata keçirilmişdir. Bura Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yardım və Yenidənqurma Administrasiyasının 1943-1946-cı illər ərzində Avropa və Çindəki işinə diqqət yetirərək göstərdiyi fəaliyyətlər aiddir. Bundan əlavə, o, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından Avropaya kreditlərin verilməsini, 1948-1951-ci illərdə Qərbi Avropanın yenidən qurulması üçün Marşal Planının həyata keçirilməsini və Yaponiyaya iqtisadi yardımın göstərilməsini əhatə edir (Muzaffarlı, 2009: 7-28).

Müxtəlif proqramlar arasında Marşal planı ən uğurlu təşəbbüs kimi ortaya çıxdı. Bu plan ABŞ-ın bir sıra məqsədlərə nail olmaq üçün Qərbi Avropaya 13,3 milyard dollar məbləğində böyük məbləğdə yardım ayırmasını nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlərə istehsal səviyyəsinin artırılması, xarici ticarətin genişləndirilməsi, daxili maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və Avropa daxilində iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının təşviqi daxildir. Təklif olunan strategiya texniki yardımın göstərilməsi ilə yanaşı məhsul və xidmətlər üçün vəsaitin təmin edilməsindən ibarət idi. Bu siyasətin həyata keçirilməsi Qərbi Avropa ölkələrinə geniş dağıntılardan və iqtisadi bərabərsizliklərdən qurtulmaq, ictimai inkişafı bərpa etmək, vətəndaş və daxili siyasi münaqişələri yumşaltmaq fəaliyyətlərində kömək etdi. Proqram iqtisadi məqsədlərinə uğurla nail oldu, bunu inflyasiya, işsizlik səviyyəsi və büdcə kəsirlərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması sübut edir. Bundan əlavə, alıcı ölkələrin ÜDM-i 35%, Avropa daxilində daxili ticarətin həcmi isə 80% nəzərə carpacaq dərəcədə artmışdır (Muzaffarlı, 2009: 7-28).

Marşal planı müharibə nəticəsində dağılmış infrastrukturun bərpasına və iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulmasına yönəlmiş müasir tarixdə ən effektiv fəaliyyət kimi qəbul edilir. Tarixçilərin və iqtisadçıların fikrincə, uğur bir çox amillərin birləşməsinə aid edilə bilər. Bu amillərə ABŞ kreditləri şəklində kifayət qədər maliyyə vəsaitinin olması, ABŞ-ın Soyuq Müharibə dövründə Sovet İttifaqına qarşı mübarizə aparmaq üçün Avropa ölkələri və Yaponiya kimi müttəfiqlərini gücləndirməkdə strateji marağı və s. daxildir.

Kosovoda münaqişə başa çatdıqdan sonra insan tələfatı, əmlakın dağıdılması və biznes fəaliyyətinin pozulması ilə bağlı xeyli dağıntı müşahidə olunub. Yollar, körpülər, su təchizatı

sistemləri, səhiyyə ocaqları, məktəblər və telekommunikasiyalar da daxil olmaqla infrastrukturun əsas elementləri böyük ziyan görüb və ya tamamilə dağılıb. Nəticədə, xeyli sayda məcburi köçkünlərin və geri qayıdan qaçqınların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün təcili diqqət tələb edən kəskin humanitar böhran yarandı.

Əhəmiyyətli iqtisadi artımın olmaması və səmərəsiz idarəetmə dövrü dövlət sektorunu əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədib, xüsusilə də bütün ölkə üzrə səhiyyə və təhsil xidmətlərinin göstərilməsinə təsir göstərib. Aqrar iqtisadiyyatının gücləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı sektoru geniş şəkildə işsizliyə səbəb olan ciddi pozulmalar yaşadı. Kommunal xidmətlər əhəmiyyətli dərəcədə dayandırıldığı üçün, kommertiya sektorunda çatışmazlıqlar yaşandı, bu da su və elektrik enerjisinin qeyri-sabit təminatı ilə nəticələndi (3).

Siyasi cəhətdən sabit olan digər ölkələr kimi, Əfqanıstan da bu sahədə mühüm addımlar atır. Bu amil təkcə yerli əhalisi və yerli sahibkarları ilə məhdudlaşmır, həm dövlət liderlərinə, həm də qlobal miqyasda yaradılan qiymətləndirmə hesabatlarına şamil edilir. Bu kontekstdə nəzərə alınmalı olan digər mühüm aspektlər də var. Davamlı inkişafın bu mühüm mərhələsində maraqları olan dövlətlər bu vəzifələri tədricən Əfqanıstanın milli təhlükəsizlik xidmətlərinə, xüsusən də orduya və polisə həvalə etmək niyyəti ilə sülhü qorumaq və dəstəkləmək üçün fəaliyyət göstərmişlər. Qərb dövlətləri mühüm sərmayələr və kritik sahələrdə, xüsusilə də təhlükəsizlik və ədliyyə sektoru islahatlarında fəal iştirak etməklə öz öhdəliklərini nümayiş etdirərək, bu prosesin idarə olunması və qorunması ilə fəal şəkildə məşğul olurlar. Onların söyləri həm də əhalinin təhlükəsiz repatriasiyasını təmin etmək və iqtisadiyyatın bərpasını əhatə edir (Shavandina, 2013: 186-198).

Böyük ölkələr üçün yardımın effektivliyi bu mexanizmlər daxilində çoxsaylı xarici aktorların birləşdirilməsindən asılıdır. Bu yanaşmanın əsasında duran əsas prinsip çoxsaylı Qərb ölkələri arasında institusional əməkdaşlıq potensialının maksimum dərəcədə artırılmasına yönəlib. 2001-ci ilin payızında Əfqanıstan Əl-Qaidənin əsas qoşunlarının itirilməsindən və Taliban rejiminin devrilməsindən sonra bu texnikanın tətbiqi üçün əhəmiyyətli sınaq meydançası rolunu oynadı (Shavandina, 2013: 186-198).

Davamlı Azadlıq Əməliyyatı çərçivəsində, yəni Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin nəzarəti altında, cəlb olunmuş dövlətlər əsasən Qərb ölkələrindən ibarət Dövlət Bərpa Qruplarının yaradılmasına başladılar. ABŞ, Böyük Britaniya və Almaniya kimi ölkələr yaxşı müəyyən edilmiş modellər quraraq qabaqcıl rolları öz üzərinə götürdülər (Shavandina, 2013: 186-198).

Bosniya və Herseqovina Avropanın Balkan bölgəsində yerləşən bir ölkədir. Bosniya və Herseqovina hazırda 1992-ci ilin aprelində ABŞ-da 21 noyabr 1995-ci ildə Dayton atəşkəs sazişinin imzalanması ilə nəticələnən hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra münaqişədən sonrakı yenidənqurma prosesindən keçir. Keçmiş Yuqoslaviya respublikasının müstəqilliyi haqqında referendumdan sonra baş verən döyüşlər həm mülki, həm də hərbi personalı əhatə edən təxminən 100.000 nəfərin ölümü ilə nəticələndi. Bundan əlavə, münaqişə fərdlərin əhəmiyyətli yerdəyişməsinə gətirib çıxardı, təxminən 1,3 milyon insan öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün məcburi köçkünə çevrildi və ya qonşu ölkələrdən sığınacaq axtardı (Filipov, 2006: 60).

Münaqişədən sonra dövlətin bərpası və potensialın gücləndirilməsi prosesi müxtəlif komponentləri – infrastrukturun inkişafı, siyasi və iqtisadi institutların konsolidasiyası, əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyətinin və kəmiyyətinin yüksəldilməsini əhatə edir. Bundan əlavə, hökumət məcburi köçkünlərin və qaçqınların öz mənşə yerlərinə qayıtmasını təşviq etmək məqsədi daşıyan stimulların həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi artımı stimullaşdırmaq və demografik sabitliyi bərpa etmək üçün söylər göstərmişdir (Murtagh, 2020: 140-158).

Sosialist Federativ Respublikasının müxtəlif sisteminin tədricən partlamasına Sovet İttifaqının dağılması və onun Yuqoslaviyaya dəstəyinin azalması səbəb oldu. 1980-ci illərin sonlarında separatçı və millətçi qrupların meydana çıxması nəticəsində Yuqoslaviyada ideoloji birlikdə tənəzzül yaşandı. Bu, 1990-cı illərin əvvəllərində Xorvatiya və Sloveniyanın sonrakı ayrılmasına səbəb oldu. Bosniya və Herseqovina ərazisində etnik gərginliyin artması yerli hökumətin Yuqoslaviyanın tərkibində qalmaq və ya müstəqil siyasi qurum yaratmaq məsələsini müəyyən etmək üçün referendum keçirməyə başlamasına səbəb oldu. 1992-ci il martın 1-də əhalinin

əhəmiyyətli əksəriyyəti, təxminən 2/3 hissəsi müstəqilliyin olmasına səs verdi. Ümumilikdə 99% seçkidə iştirak qeydə alındı. Qalan hissəsi Əsasən Bosniyalı serblərdən ibarət olan əhali Serb Demokratik Partiyasının (SDS) verdiyi təlimata sadıq qaldı və plebisitdə iştirakdan imtina etdi (Filipov, 2006:).

Səsvermədən sonra rəsmi olaraq Bosniya və Herseqovinanı tərk edən Yuqoslaviya Xalq Ordusu ölkənin şərqi ələ keçirərək mühüm yerlərə nəzarəti ələ keçirib. Bosniya serbləri ərazinin bir hissəsini işğal etdilər və separatçı anklav olan Serb Respublikasını qurdular. Bu müddət ərzində Bosniya və Herseqovina, Bosniya müsəlmanları və xorvatlar arasında üçtərəfli mübarizə gedirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi və humanitar yardımın göstərilməsi ilə bağlı qətnamələr qəbul edərkən və Sarayevonun ətrafındakı ərazilər təhlükəsiz zonalar kimi müəyyən edilərkən döyüşlər davam edirdi. Bosniya serbləri, bosniyalı müsəlmanlar və xorvatlar arasında sülh razılaşması üçün aparılan danışıqlar uğursuzluğa düçar oldu və sülh planı rədd edildi (Filipov, 2006: 60).

Sülh prosesinin ləngiməsi və müharibənin genişlənməsi səbəbindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri ilə müdafiə olunan "təhlükəsiz zonalar" yaradıldı. Münaqişə sürətlə pisləşdi və 1995-ci ilin iyulunda Srebrenitsada baş verən dəhşətli qırğın dünyanı şoka saldı. Noyabrda Ohayo ştatının Dayton şəhərində keçirilən sülh danışıqları 1995-ci ilin dekabrında Parisdə bosniya serbləri, bosniyalı müsəlmanlar və xorvatlar tərəfindən imzalanan sülh sazişi ilə nəticələndi.

Bosniya və Herseqovina müstəqil ölkə kimi münaqişədən çıxdıqdan sonra iqtisadi tədbirlər və sosial proqramlar sayəsində cəmiyyətin sürətli bərpaşına nail olundu. Bu, sosial və etnik inklüzivliyi təşviq edən güclü iqtisadi siyasət və proqramlar sayəsində mümkün olmuşdur. Səhiyyə və təhsil islahatları ictimai səhiyyə və təhsil sistemlərini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmişdir. Dünya Bankının kreditləri və beynəlxalq yardım infrastrukturunu yenidən qurulmasına və səhiyyə işçiləri üçün iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir. Bu, əhalinin hər 10 000 nəfərinə düşən daimi həkimlərin sayının artmasına və ictimai səhiyyə xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Məktəb sistemi də dəyişdi, lakin hələ də əhəmiyyətli problemlər var. Təcavüzkar ərazilərdə məktəblərdə kadr çatışmazlığı, dağılmış infrastruktur və paralel təhsil sistemləri mövcuddur. Bununla belə, gözlənilən təkmilləşdirmələr bu sahədə də uğurludur (Filipov, 2006: 60).

Çətinliklərə baxmayaraq, Bosniya və Herseqovina inkişaf edir, səhiyyə və təhsil sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edib. Bu ölkədə savadlılıq yüksək səviyyədədir və təhsil proqramları insanlara istedadlarını artırmağa kömək edir. Təhsil sahəsində Qərbi Avropa və Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübələrindən istifadə edilmiş, nəticədə təhsilin təkmilləşdirilməsi olmuşdur. O, iqtisadi və siyasi sabitliyə nail olmaq üçün daxili məsələlərin həllinə kömək edir. Mülayim tərəqqisinə baxmayaraq, bu ölkə problemlə bəlgələrdən yayınmağı bacarmır (Filipov, 2006: 60).

İqtisadiyyatın bərpası və Avropa sistemində inteqrasiya regionda ciddi problemlər yaratmışdır. Cəmiyyət üçün asan və risksiz həll yolu yoxdur. Aşağı faiz dərəcələri iqtisadi siyasətin məqsədi olmalı idi. Avrolaşmaya üstünlük verilməlidir ki, bu da daxili maliyyə islahatları və xarici maliyyə yardımını ilə müşayiət olunmalı idi. Bu çətinliklər mərkəzi bankların əllərini məhdudlaşdırmadan, daha yaxşı iqtisadi siyasətlər tətbiq etməklə və müsbət iqtisadi inkişafı təşviq etməklə həll olunmalı idi (Gligorov, 2021: 70).

Bosniya və Herseqovina hazırda resurslarını ictimai səhiyyə və təhsil sistemlərini təkmilləşdirməyə yönəldir. Bu fəaliyyət beynəlxalq yardım, ictimai inkişaf təşəbbüsləri, infrastrukturun bərpası, səhiyyə və təhsil sektorlarında məqsədyönlü islahatlar, tibbi xidmətlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə asanlaşdırılır. Bu, millətin bərpaşını asanlaşdırır və siyasi, iqtisadi və sosial tarazlığı gücləndirir (Gligorov, 2021: 70).

2002-ci ildə vətəndaş müharibəsinin başa çatması Anqolanın idarəedici elitasının hakimiyyət üzərində mübahisəsiz səlahiyyət əldə etməsi ilə nəticələndi. Silahlı qarşıdurmalardan məhrum olan bu dövrdə xalq öz səylərini infrastrukturunun yenidən qurulmasına və dövlət idarəçiliyinin genişləndirilməsinə yönəltdi. Əvvəllər onların nəzarətində olan torpaqlar uğurla geri alınaraq dövlətin yurisdiksiyasına qaytarıldı. Həm daxili, həm də xarici mənbələrin dəstəyi ilə MPLA

partiyası infrastrukturun yenidən qurulmasına mühüm əhəmiyyət verdi və bu, partiyanın tibbi elita və dövlət üzərində hakimiyyətin konsolidasiyasına gətirib çıxardı.

Anqola, neft ehtiyatları ilə təmin edilmiş kreditlər hesabına iqtisadi dəstəyini artırdı və bu, Çin ilə diplomatik əlaqələrinin canlanmasına səbəb oldu. Bu kreditlər ölkə daxilində nəqliyyat və infrastruktur təşəbbüslərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Çinlə yuxarıda qeyd olunan assosiasiya 2019-cu ilə qədər davam etdi və nəticədə ümumi maliyyə resursları və zənginlik əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Müharibədən sonrakı dövrdə Anqola infrastrukturunu, o cümlədən nəqliyyat, təhsil, səhiyyə və kommunal xidmətlər kimi bir neçə sektoru yenidən qurmaq üçün geniş səy göstərdi. Bu hərtərəfli təşəbbüs ictimai işlərə, xüsusilə yolların, körpülərin, məktəblərin, xəstəxanaların, eləcə də elektrik və su obyektlərinin inkişafına yönəldilən vəsaitin artırılmasını əhatə edirdi. Dünya bazarında neftin qiymətinin qalxması və neft hasilatının sonrakı artımı bu inkişafın trayektoriyasında mühüm amillər olub. Anqolada müharibədən sonrakı dövr həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlərlə səciyyələnirdi. İnfrastrukturun bərpasında geniş fəaliyyətlər, neftlə dəstəklənən kreditlər və maliyyə yardımı vasitəsilə ilə bu proseslər həyata keçirildi (Wanda, 2023: 25-47).

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin post-konflikt ərazilərdə xidmət sahəsinin restrukturizasiya təcrübələri nəzərdən keçirilmiş oldu.

Nəticə

Beləliklə, qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıdışının başlanması bir çox hallarda münafişədən sonrakı mərhələnin başlanmasının mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Bu konsepsiya məhdud intensivlikli münafişələr və zəif atəşkəs hallarından tutmuş münafişənin hərtərəfli həllinə qədər münafişədən sonrakı vəziyyətlərin geniş spektrini əhatə edir.

Bölgələrdə silahlı münafişələrin həlli orada yaşayan əhalinin gələcəyinə mühüm təsir göstərir. Aydın ki, hər bir münafişədən sonrakı vəziyyət onu digərlərindən fərqləndirən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əfqanıstan, El Salvador, Qvatemala, Ruanda, Anqola, Liberiya, Sierra Leone, Bosniya və Herseqovina, Keçmiş Yuqoslaviya Respublikası, Makedoniya, Kosovo, Serbiya, Monteneqro və başqaları kimi müxtəlif ölkələrdə münafişədən sonrakı dövrləri araşdırarkən Birləşmiş Ştatların Millətlər bu mərhələdə tez-tez rast gəlinən bir sıra çətinlikləri müəyyən ediblər. Bu problemlər əsasən aşağıdakılardır:

- səmərəsiz məhkəmə sistemi;
- polisin münafişəyə cəlb olunması;
- həddən artıq izdihamlı həbsxanalar;
- yerli vətəndaş cəmiyyətinin dağıdılması;
- əhali arasında geniş qorxu;
- resurslara çıxışın məhdudlaşdırılması;
- geniş yayılmış korrupsiya və mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- davam edən minalar və əhəmiyyətli silah ehtiyatı təhlükələri və s. daxildir.

Məqalədə qeyd edilən ölkələrin timsalında postkonflikt ərazilərin dirçəldilməsi, göründüyü kimi, müsbət dəyişikliklə nəticələnmişdir. İnanıram ki, qısamüddətli dövrdə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bu təcrübələrin tətbiq edilməsi oxşar nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azizov, A.A. (2021). Investment potential of the territories of Karabakh. *Azimuth of Scientific Research: Economics and Management*, 10(4(37)), pp.38-41.
2. Muzaffarli, N., (2009). Ismailov E.K. The issue of restoration of post-conflict territories. *The Caucasus and Globalization*, 3(2(2)), pp.7-28.
3. https://azertag.az/xeber/Postkonflikt_veziiyetlerde_yaranan_problemlerin_helli_Azərbaycan_alimlerinin_qarsisinda_duran_prioritet_vezifelerdendir-2521271
4. Shavandina, I.V., Kutaeva, T.N., Kutaeva, E.A. (2013). Genesis of the socio-economic essence of services. *Bulletin of NgiEi*, 3(22), pp.186-198.

5. Murtagh, B., Grounds, A., Boland, P., Fox-Rogers, L. (2020). Urban restructuring, social economics and violence after conflict. *The Spatiality of Violence in Post-war Cities*, pp.140-158.
6. Filipov, F. (2006). *Post-conflict peacebuilding: strategies and lessons from Bosnia and Herzegovina, El Salvador and Sierra Leone*. ECLAC, 60 p.
7. Gligorov, V., Kaldor, M., Tsoukalis, L. (1999). *Balkan reconstruction and European integration*. Balkan Observatory Working Papers, 1, 70 p.
8. Wanda, F., Oya, C., Monreal, B. (2023). *Building Angola: A Political Economy of Infrastructure Contractors in Post-War Angola*. *Journal of Southern African Studies*, 49(1), pp.25-47.

Göndərilib: 15.09.2023

Qəbul edilib: 02.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/59-64>

Elçin Osmanov
Bakı Biznes Universiteti
doktorant
osman.elchin@gmail.com

KIÇIK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İQTİSADI MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏRKİB ELEMENTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – KOS-ın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dünya təcrübəsinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tədqiqi əhəmiyyəti – KOS subyektlərinə dövlət dəstəyinin formaları təsnifləşdirilmiş və onun ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən, İAEƏ tətbiqi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – KOS subyektlərinin dəstəklənməsi sahəsində iqtisadi və texnoloji vasitələrdən istifadə edilməsi sahəsində təkliflər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – KOS subyektlərinə dövlət dəstəyinin formaları və metodlarının hər bir ölkənin təbii və iqtisadi xüsusiyyətlərinə, iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən, dövlət büdcəsindən asılılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *KOS, iri sahibkarlıq, maliyyə yardımları, dövlət dəstəyi, vergi güzəştləri, iqtisadi təhlükəsizlik, KOS-un ölçüləri*

Elchin Osmanov
Baku Business University
PhD student
osman.elchin@gmail.com

Economic mechanism of small and medium entrepreneurship and some issues on its forming of component elements

Abstract

The purpose of the research is to study the world experience related to the development of SME. Methodology of the research - analysis and generalization methods were used in the research work.

Research importance of the study - the forms of state support to the subjects of SME are classified and its applications to the country's economy, including the IEE, are determined.

The results of the research - suggestions for the use of economic and technological means in the field of supporting SME subjects have been defined.

The originality and scientific novelty of the research - the dependence of the forms and methods of state support for SMEs on the natural and economic characteristics of each country, on the type and character of the economic system, and on the state budget was determined.

Keywords: *SME, large entrepreneurship, financial assistance, state support, tax incentives, economic security, dimensions of SME*

Giriş

Bazar iqtisadiyyatının mühüm hərəkətverici qüvvəsinin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi təşkil edir. Sahibkarlığın növmüxtəliflikləri içərisində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti önəmli rola malikdir. Kiçik və orta

sahibkarlıq fəaliyyəti dünya təcrübəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf etdirilir. Hətta innovativ sektorda da kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına daha çox rast gəlinməkdədir.

KOS fəaliyyəti istehsal və xidmət sahələrində infrastruktur qurumlarında fəaliyyət göstərməklə iqtisadiyyatda yeni dəyərin yaradılmasında geniş təkrar istehsal prosesinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasında əhəmiyyətli təsir vasitəsinə malikdir. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasında mühüm təsir vasitəsinə çevrilir. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynaması onun funksiyalarının gerçəkləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan KOS qurumlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. KOS fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında iqtisadi mexanizmlər bu qurumların iqtisadi cəhətdən müflisləşməsinin qarşısının alınmasında təsirli vasitə hesab edilir.

KOS fəaliyyətinin stimullaşmasının zəruriliyi. KOS milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm hərəkətverici qüvvə olmaqla yanaşı həm də özünə məxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Milli iqtisadiyyatda KOS fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri cəmiyyət üzvlərinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasında önəmli rol oynaması ilə bağlıdır. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin iqtisadi siyasətində KOS stimullaşdırılmasına xüsusi önəm verilir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin stimullaşdırma mexanizmində KOS-un yeri və rolu aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

-KOS-un iqtisadiyyatda azad rəqabətin inkişafında önəmli rol oynaması əhali məşğulluğunun təmin edilməsində əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olması milli bazarların yerli məhsullarla təminatında mühüm amil kimi çıxış etməsi.

-KOS qurumları ABŞ-da fəaliyyət göstərən məcmu müəssisələrin 84-87% -ni 2010-2015-ci illərdə 97.5 – 98.3%-ni məcmu məşğulluğun strukturunda müvafiq olaraq 42-45%, 58-60% ÜDM-n strukturunda müvafiq olaraq 42-45 %; 50-52% məcmu müəssisələrin strukturunda isə müvafiq olaraq 28-30%; 37-40-ni təşkil etmişdir. AB-nə daxil olan ölkələrdə KOS məcmu müəssisələrin strukturunda 1990-2000-ci illərdə 86-88 %, 2010-2015-ci illərdə 97-98%, məşğulluğun strukturunda müvafiq olaraq 55-58%; 70-72%, ÜDM -un strukturunda müvafiq olaraq 50-55%; 65-68%, ixracın strukturunda isə müvafiq olaraq 45-51%; 68-70% xüsusi çəki təşkil etmişdir (Zakharova, Labudin, 2017: 67). I inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-n inkişafının qeyd edilən göstəricilər səviyyəsinə yüksəlməsi adı çəkilən fəaliyyətin stimullaşdırılmasının nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. EKOS fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının zəruriliyi aşağıdakı amilləri özündə etiva edir:

- KOS iqtisadiyyatda yeni dəyər yaratmaq iqtidarında olduğundan milli bazarın xüsusilə istehlak məhsulları və xidmətlər seqmetində əmtəə təklifinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır;

- KOS milli bazarda sabitləşdirici funksiyalar yerinə yetirir; KOS iri həcmli olmayan investisiyalar hesabına yeni məhsul yaratmaq iqtidarındadır;

- KOS cəmiyyətdə sosial və siyasi sabitliyi yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır;

- KOS cəmiyyətdə işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasında və məşğulluğun təmin edilməsinə əlavə qatqılar yaradır;

- KOS əhalinin gəlirlərinin artırılmasında önəmli rol oynayır.

KOS-un inkişafı ilə bağlı dünya təcrübəsi. Dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində KOS iqtisadi sistemin mühüm tərkib elementini təşkil etməklə həm istehsal, həm də infrastruktur sahələrin inkişafına önəmli töhvə verməkdədir. KOS-in ölçülərindən bəhs etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, KOS-ın ölçüləri hər bir ölkənin təbii-iqtisadi xüsusiyyətlərindən, iqtisadiyyatın həcmindən və rəqabətə davamlılığından, eləcə də ETİ-nin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqindən bilavasitə asılıdır.

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının nizamnaməsində qeyd edilir ki, mikro sahibkarlıq müəssisələrində işçilərin sayı 19 nəfər, kiçik sahibkarlıq subyektlərində işçilərin sayı 20-90 nəfər, orta müəssisələrdə çalışanların sayı 100-499 nəfər, iri müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı isə 500 nəfərdən yüksək olması nəzərdə tutulur (Volkov, Skluachenko, 2017: 280).

Azərbaycan Respublikasında da sahibkarlıq subyektlərinin ölçüləri “ Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarlarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Nazirlər kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə müəyyənləşdirilmişdir. (4) Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə və Azərbaycan Respublikasında KOS – n ölçüləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Avropa Birliyi ölkələrində və Azərbaycan Respublikasında KOS-n ölçüləri.

Müəssisələrin kateqoriyaları	İşçilərin sayı, nəfər	İllik gəliri menevro (manat)
Mikro müəssisələr	1-9	2 mln evro
Kiçik müəssisələr	10-49	10 mln evro
Orta müəssisələr	50-249	50 mln evro
Azərbaycan Respublikasında		
Mikro müəssisələr	1-10	200 min manatdan az və ya bərabər
Kiçik müəssisələr	11-50	200 min manatdan çox, 3 milyon manatdan az və ya bərabər
Orta sahibkarlıq	51-250	3 milyon manatdan çox, 30 milyon manatdan az və ya bərabər

Mənbə 3;4

Qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi ilə əlaqədar KOS subyektlərində də gizli iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın uzantıları mövcuddur. Az gəlirli ölkələrdə iqtisadiyyatın rəsmi sektorunda fəaliyyət göstərən KOS subyektlərində işçilərin 33 %-ni, yüksək gəlirli ölkələrdə isə işçilərin 62%-ni məşğulluğu təmin edilir. Qeyri-rəsmi iqtisadiyyat və qeyri-rəsmi məşğulluq daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Məsələn, Hindistanda kənd təsərrüfatının qeyri-rəsmi sektorunda fəaliyyət göstərən KOS subyektlərində işçilərin 86%-nin məşğulluğu təmin edilir. Rəsmi iqtisadiyyatın qeyri kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən KOS subyektlərində əhali məşğulluğu Çində 84.3%, İndoneziyada 79.2%, Cənubi Koreyada 78.5%, Yaponiyada 78%, Taylandda 73.8%, İtaliyada 73%, Tayvanda 68.6%, Meksikada 58.5%, ABŞ-da 57.5%-i təmin edilir (Torfinkelya, 2016: 437).

Məlumatların təhlilindən görüldüyü kimi KOS subyektlərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətini yüngül, yeyinti və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı təşkil edir. Məhz bu baxımdan adı çəkilən sahələrdə KOS subyektlərinin fəaliyyətinə dəstək verilməsi həmin sahələrin inkişafının sürətlənməsinə, kənd təsərrüfatı, yenyinti və yüngül sənaye məhsulları ilə daxili bazarın ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində KOS subyektlərinə müxtəlif istiqamətdə yardımlar göstərilir. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS subyektlərinin dəstəklənməsi yalnız büdcə vasitələri hesabına həyata keçirilmir. Digər mənbələrdə KOS subyektlərinin dəstəklənməsində önəmli rol oynayır. Xarici ölkələrdə, o cümlədən, inkişaf etmiş ölkələrdə KOS subyektlərinin dəstəklənməsinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

- KOS subyektlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi;
- Kapital və maddi resurslar bazarına çıxış imkanlarının sadələşdirilməsi, əldə edilən kreditlərə faizlərin ödənilməsi ilə bağlı KOS subyektlərinin maliyyə güzəştlərinin verilməsi;
- Qeydiyyat proseslərinin və mühasibat uçotu sistemlərinin sadələşdirilməsi ilə bağlı KOS subyektlərinə inzibati güzəştlərin verilməsi;
- KOS subyektlərinin güzəştli kreditləşdirilməsi;
- Qeyri – hökumət qurumları tərəfindən KOS subyektlərinə yardımların göstərilməsi (4)

ABŞ-da KOS -n dəstəklənməsində ABŞ Prezidentinin sərəncamında fəaliyyət göstərən Kiçik Biznes Administrasiyası önəmli rol oynayır. Adı çəkilən qurum KOS-n fəaliyyətinin bütün sahələrini dəstəkləyir. Bundan əlavə ABŞ-da KOS subyektləri müxtəlif proqramlar vasitəsilə də dəstəklənir. ABŞ-da KOS qurumlarını dəstəkləyən müxtəlif və çoxsaylı proqramlar içərisində kredit proqramları önəmli rol oynayır. Eyni zamanda ölkədə fəaliyyət göstərən kredit zəmanətləri

proqramı kommersiya banklarına kredit zəmanətləri verir. ABŞ-da KOS subyektlərinə verilən kreditlərin faiz dərəcələri 5% -dən çox olmur (Jackson, Thomson, 2007: 47-67).

ABŞ-da KOS – a müxtəlif proqramlar üzrə kredit şərtləri cədvəl 2 -də öz əksini tapmışdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə KOS-un dəstəklənməsinin ən genuiş yayılmış formalarından biri də KOS-a vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi hesab olunur. Dünya təcrübəsində KOS subyektlərinin vergiyə cəlb edilməsi sahəsində dövlət dəstəklənməsinin aşağıdakı formaları mövcuddur:

- Vergi dərəcələrinin aşağı salınması;
- Mənfəət vergisi ilə bağlı vergi tətillərinin tətbiqi;
- KOS subyektlərinin ƏDV-dən azad edilməsi;
- KOS subyektlərinə xüsusi vergi rejimlərinin tətbiqi;
- KOS subyektlərində vergiyə vəlb edilməyən minimum mənfəət məbləğinin müəyyənləşdirilməsi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi güzəştləri KOS subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi dərəcələri KOS və iri müəssisələr arasında diferensial xarakter daşıyır. Mənfəət vergisinin dərəcələrinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-la iri müəssisələrin diferensiyası aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2
ABŞ-da KOS-a müxtəlif proqramlar üzrə kredit şərtləri.

Proqramlar və yarm proqramlar	Kreditin həcmi min ABŞ \$-ilə	Kreditin müddəti (illə)	Təminatın həcmi (%-lə)	Faiz dərəcəsi
Standart proqramı üzrə	5000	10	150.000 ABŞ \$-qədər 85%, 150.000 ABŞ-dan çox olduqda isə 75%	ABŞ-nın Kiçik Biznes Administrasiyasının (SBA) faiz dərəcəsiindən yüksək olmamaqla
Yarım proqramlar vasitəsilə				
Small Loan	350	6	150.000 ABŞ \$-a qədər 85%, 150.000 ABŞ \$-dan çox olduqda 75 %	SBA -nın faiz dərəcəsiindən yüksək olmaqla
ABA Express	350	7	50%	SBA-nın faiz dərəcəsiindən yüksək olmamaqla
Export Express	5000	12 aya qədər	90%	Razılaşdırılmış
International Trade	5000	Dövriyyə kapitalının tamamlanmasına görə 10 il; maşın və avadanlıqların alınmasına görə 10 ilə qədər; daşınmaz əmlaka görə 25 ilə qədər	90%	SBA-n faiz dərəcəsiindən yüksək olmaqla
Veterans Advantage	5000	25 aya qədər	50-75%	SBA-nın faiz dərəcəsiindən yüksək olmamaqla

Mənbə 8

- İnnovasiya prosesləri reallaşdıran KOS subyektlərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- Əsas vasitələri səmərəli şəkildə yeniləyən KOS subyektlərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- Ayrı-ayrı, o cümlədən, Ş kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən KOS subyektlərinə vergi güzəştlərinin tətbiqi (Torovtsova, 2012: 275).

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi güzəştləri KOS subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə vergi dərəcələri KOS və iri müəssisələr arasında diferensial xarakter daşıyır. Mənfəət vergisinin dərəcələrinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-la iri müəssisələrin diferensiyası aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Mənfəət vergisinin dərəcəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə KOS və iri müəssisələrin fərqləndirilməsi (%-lə)

Müəssisələrin kateqoriyaları	Ölkələr			
	ABŞ	İngiltərə	Fransa	Kanada
İri müəssisələr	34	30	36	43
KOS	15	20	33.3	22

Mənbə 10

Cədvəldən göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələrdə vergi cəlb olunma baxımından KOS və iri sahibkarlıq subyektləri arasında fərqlər mövcuddur. Ən yüksək fərq ABŞ-da müşahidə edilməkdədir. Belə ki, ABŞ-da iri müəssisələrə tətbiq edilən mənfəət vergisinin dərəcəsi 34% olduğu halda KOS-da bu dərəcə 15%-ə bərabərdir.

KOS-un inkişaf etdirilməsinə Asiyanın Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində xüsusi diqqət verilməkdədir. Məsələn, Tayvanda sənaye istehsalının 90 %-i KOS tərəfindən həyata keçirilir. KOS-da çalışan işçilər Tayvan əhalisinin 70%-dən çoxunu, KOS ölkədə ÜDM-in 55%-dən çoxunu təşkil edir. Tayvanda KOS qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin 99 %-ni özündə əks etdirir (Zaxaro, 2016: 59).

Asiya və Sakit Okean regionu ölkələrində 40 milyondan çox KOS subyektləri fəaliyyət göstərir ki, bu da regionda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin 95%-ni təşkil edir və əmək qabiliyyətli əhalinin 80%-ni özündə əks etdirir. Asiya Sakit Okean regionunda fəaliyyət göstərən KOS subyektləri ÜDM-in 30-60%- qədərini özündə birləşdirir. Regionda KOS ümumi ixracın 35%-ni təşkil edir.(11.s.96) Bütün bunlar isə onu göstərir ki, istər inkişaf etmiş və istərsədə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə KOS subyektlərinin inkişaf etdirilməsi bazar özünü tənzimlənməsini və səmərəli xarakter daşıyan dövlət dəstəklənməsinin məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Cəmiyyətdə istehsal münasibətlərinin inkişafı KOS subyektlərinin fəaliyyətinin də təkmilləşdirilməsini tələb edir. Qloballaşma prosesinin xarakterinə uyğun olaraq KOS subyektlərinin fəaliyyətinin də əlaqələndirilməsi müasir dövrün ən aktual problemlərindən sayılır. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-un inkişafı qlobal çağırışlara daha çox uyğunlaşdırılmaqdadır.

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində dövlətin funksiyalarından biri elektron hökumətin internet saytı vasitəsilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan dövlət təşkilatlarının xidmətlərinə əlçatanlığın asanlaşdırılmasıdır. Bu sahibkarlar və dövlət hakimiyyəti orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin keyfiyyətini yüksəltməyə inzibati baryeri azaltmağa imkan verir. Danimarkada 100%, Almaniyada 98%, Böyük Britaniyada 97%, İrlandiyada 91%, Portuqaliyada 78% online xidməti təklif dir (Become an SBA lender. Small Business Administration, 103).

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, KOS subyektlərinin müxtəlif vasitələrlə dəstəklənməsi hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yarada bilər. KOS-a dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi KOS subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə də xidmət edir.

İ.e.d., professor İslam İbrahimovun fikrincə, hazırda müəssisələrdə kapitalın formalaşdırılması və idarə edilməsində Yapon, Amerika modellərindən istifadə olunur. Bu modellərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada insanlarla işləmək nəzərdə tutulur. Kollektiv məsuliyyət daşıyırlar ("Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarlarının təsdiq edilməsi

haqqında”, 2018: 163). Bütün bunlar isə əmək məhsuldarlığının artırılmasına xidmət edir. Fikrimizcə, KOS-ın inkişaf etdirilməsi sahəsində insan kapitalı ilə bağlı Yaponiya, ABŞ və Avropa təcrübələrinin tətbiqi ölkəmizdə eləcə də İAEƏ-də KOS inkişafında postsənaye cəmiyyətinin uğurlarını daha da genişləndirə bilər.

Nəticə

KOS subyektlərinin dəstəklənməsi ilə bağlı xüsusilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində geniş və tətbiq edilməsinə ehtiyac duyulan təcrübə toplanmışdır. Dünya ölkələrində KOS subyektlərinin dəstəklənməsi sahəsində təcrübənin İSEƏ – də tətbiqi daxili bazarda əmtəə bolluğunun yaradılmasına, İAEƏ-də etibarlı və dayanıqlı əhali çəşğullüğünün təmin edilməsinə, ən nəhayət strateji baxımından ixracın və idxalın strukturunda köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Bütün bunlar isə idxalın zərərli təzahürlərindən iqtisadiyyatın yetərli şəkildə qorunmasında önəmli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Zakharova, N.V., Labudin, A.V. (2017). Maloye i sredneye predprinimatel'stvo v svropeyskikh stranakh; osnovnyye tendentsii razvitiya upravlenskoye konsul'tirovaniye. № 2, s.64-77.
2. Volkov, O.I., Skluachenko, V.K. (2017). Ekonomika predpriyatiya; kurs lektsiy. Moskva, 280 s.
3. Torfinkelya, V.YA. (2016). Maloye predprinimatel'stvo: organizatsiya, upravleniye, ekonomika: uchebn posobiye. Moskva, 437 s.
4. Gosudarstvennaya podderzhka maloga, srednego biznesa i SHT. Rezhim dostupa. <https://ppt.ru/art/krizis/.kak-gosudarstvo – podderzhivayet – biznes>
5. Jackson, W., Thomson, S.B. (2007). On Government intervention in the small Firm Credit Market and the Effect Economic Performance Federal Reserve Bank of Cleveland Working Paper, pp.47-67.
6. Torovtsova, M.A. (2012). Nalogovoye stimulirovaniye maloga preprinimatels'stva v zarivensykh stranakh . Nalogi i finansovoye pravo. № (5), s.274-280.
7. Zakharo, N.V. (2016). Razvitiye malogo predprinimatel'stva v stranakh Yevropeyskovo so...oza. Akademicheskaya nauka problemy i dostizheniya: materialy VIII Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 15-16 fevralya 2016 goda Severnyy Chals'ston SSHA. T2
8. Become an SBA lender. Small Business Administration, 103 p.
9. “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarlarının təsdiq edilməsi haqqında”. (2018). Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr tarixli qərarı.

Göndərilib: 17.09.2023

Qəbul edilib: 24.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/65-71>

Mahammad Mustafayev
Odlar Yurdu University
PhD student
mehemmed99986@gmail.com

TRENDS IN THE IMPACT OF DIGITIZATION ON ECONOMIC SECTORS IN THE MODERN ERA

Abstract

The post-pandemic period has led to an increase in the urgency of numerous problems and challenges related to digitization. This article first examines the theoretical foundations of digitization, or rather, the approaches of various authors in this direction. The article also examines the dynamics of "total spending on digital transformation technologies and services" and their contribution to GDP. The main goal of the article is to review the literature related to the concept of digitization and comparatively analyze the current trends in the digital economy. The research methodologies of synthesis, comparative analysis, statistical analysis, graphical representation were applied in the article. The article can serve as a teaching material for university students studying digitization. In addition, the article can be used as a relevant resource for young researchers and students in the process of writing research papers in the relevant field.

Keywords: *digitalization, digital technologies, digitalization concept, digital transformation, digitalization trends*

Məhəmməd Mustafayev
Odlar Yurdu Universiteti
doktorant
mehemmed99986@gmail.com

Müasir dövrdə iqtisadi sahələrə rəqəmsallaşmanın təsiri tendensiyaları

Xülasə

Pandemiyadan sonrakı dövr rəqəmsallaşma ilə bağlı çoxsaylı problem və çətinliklərin aktuallığının artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu məqalə ilk olaraq rəqəmsallaşmanın nəzəri əsaslarını, daha doğrusu, müxtəlif müəlliflərin bu istiqamətdə olan yanaşmalarını araşdırır. Məqalədə həmçinin "rəqəmsal transformasiya texnologiyaları və xidmətlərinə ümumi xərclərin" dinamikasını araşdırılmış və onların ÜDM-ə olan töhfəsi öyrənilmişdir. Məqalənin əsas məqsədi rəqəmsallaşma konsepsiyası ilə bağlı ədəbiyyatı nəzərdən keçirmək və rəqəmsal iqtisadiyyatda mövcud tendensiyaları müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Məqalədə sintez, müqayisəli təhlil, statistik analiz, qrafik təsvir tədqiqat metodologiyaları tətbiq olunmuşdur. Məqalə rəqəmsallaşma üzrə təhsil alan universitet tələbələri üçün bir tədris materialı rolunda çıxış edə bilər. Bundan əlavə, məqalə gənc tədqiqatçılar və tələbələr üçün müvafiq sahə üzrə tədqiqat işlərinin yazılması prosesində aktual mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiyalar, rəqəmsallaşma konsepsiyası, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsallaşma meylləri*

Introduction

The significance of digitalization in modern society is undeniable. A vital element is considered to be one critical factor that plays an important role in promoting economic growth, promoting social cohesion and promoting the long-term viability of a society. The pervasive impact of digital transformation is evident in several areas of society, including business, government, education and healthcare, thanks to advances in technologies such as cloud computing, Big Data, artificial

intelligence and the Internet of Things. The advent of digitalization has greatly facilitated remote work, leading to the transformation of traditional office culture and the development of a globally distributed workforce. The field of e-commerce has experienced significant and rapid growth, leading to a fundamental shift in the retail industry as customer interactions shift to digital platforms. The current trajectory of digitalization trends is increasingly focused on delivering personalized consumer experiences, facilitated by the use of data analytics. Integrating sustainability into digitalization initiatives is evident as organizations use digital solutions to mitigate environmental impacts and reduce carbon emissions. The proliferation of digital education platforms is helping to increase the accessibility of educational opportunities, thereby illustrating a paradigm shift in the methods used to deliver education.

In today's economy, there is a growing trend towards digitalization. The emergence of these developments opens up new prospects both for the corporate sector and for society as a whole. However, it also highlights a number of barriers, including issues around data security, privacy and inequalities in digital access. Digital transformation is known to improve operational efficiency and productivity, leading to lower costs and new opportunities for innovation. This allows businesses and organizations to increase their ability to adapt to dynamic market situations, speed up their response to customer demands and improve the quality of their offerings. Thus, the meaning of digitalization and digital transformation becomes a critical issue that requires more research and debate at multiple scales, spanning local and global contexts.

Overview of approaches to the digitalization concept.

In recent years, there has been frequent contact with concepts such as the digital economy and digitalization. The digitalization process currently plays a significant role in the formation of the information society and affects many social processes. Moreover, advances in this area have implications not only for social realities, but also for the economy at all levels. The integration of digital elements into various aspects of society is a long-standing phenomenon. However, the COVID-19 pandemic, which occurred in the world in 2019–2021, served as a significant catalyst for the digitalization of economic processes due to the mandatory social restrictions introduced (Shalabanova, 2023: 678-681).

The works of Kling and Lamb, published at the end of the twentieth century, argued that the digital economy should be limited to a certain set of goods as well as services, that is, those that are inextricably linked with digital technologies (Kling, Lamb, 1999: 17-25).

At the same time, Brynjolfsson and Kahin suggested that society has not yet achieved a digital economy, but rather is in the subsequent phase of creating a new economy, characterized by the transformative influence of the digital sector, and this process remains incomplete (Brynjolfsson, Kahin, 2002: 372).

It is impossible not to agree with the views of Brynjolfsson and Kahin. It is clear that all these technologies that we see today are not the invention of today and at the same time not the last invention. The readiness of society and the world economy for the achievements of digitalization and technological progress in general will become possible in the next 10 years. During this period, of course, the emergence of new technology models cannot be ruled out.

Balayev et al (2020) in their scientific article examined the impact of the development of the digital market on management systems in general. They noted that the specificity of management in the digital economy is the regular encounter with innovations and the formation of the need for appropriate creative approaches to managing these innovations (Balayev, Bayramov, Gasimov, 2020: 126-128).

Mursalzadeh (2021), who studied the assessment of the digitalization process, noted in his scientific article that the importance of assessment comes from the fact that the result of the assessment is not only the restructuring of economic processes, but also the introduction of significant changes in government institutions. The author argues that gradually traditional structures will lose their significance, and completely new formats of social communication will begin to replace them. The author also adds that “although the impact of ETT has been evident for

decades, the duration of the spread of digitalization products and services is calculated in years (Mursalzadeh, 2021: 318-319)”.

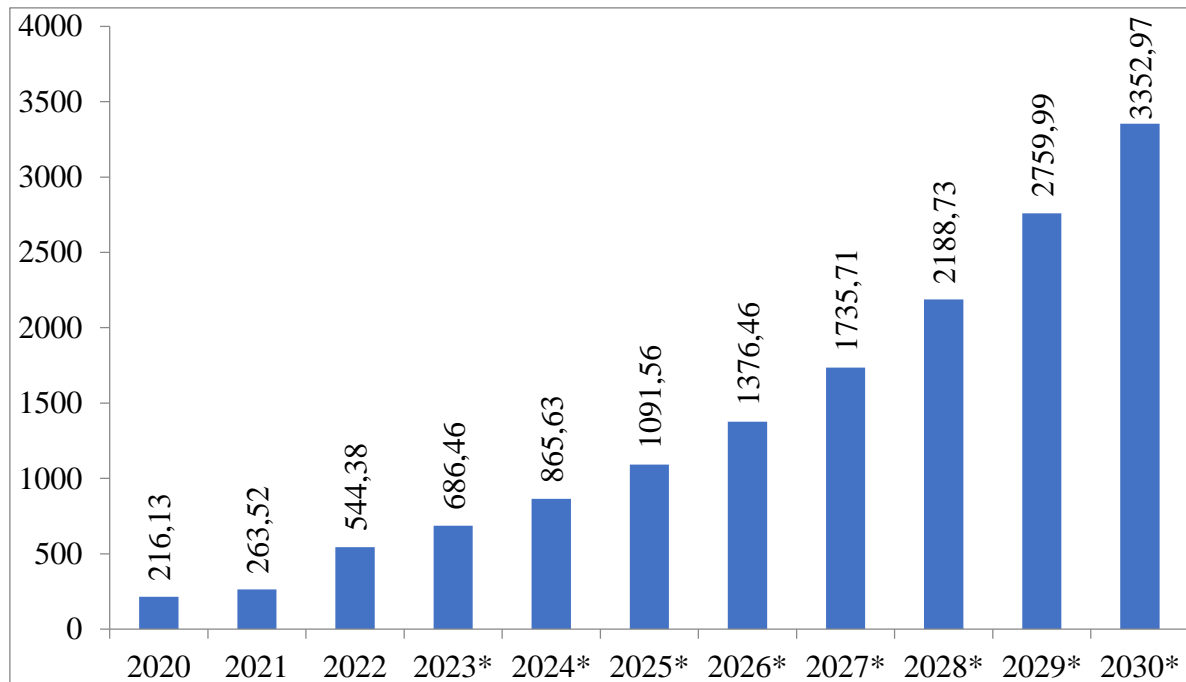
In her research, Panahova (2021) explored issues of social transformation in the context of digitalization. The author noted that digitalization should be considered as a transition to a new stage. The author supported the idea that “If Marx had lived, he would have given the name information to capital” and emphasized the importance of information in the digital flow (Panahova, 2021: 612-616).

Amirov (2021) explored the role of artificial intelligence in digitalization in his conference paper. The author emphasized that artificial intelligence leads to the creation of a flexible work environment and reduced costs. The author also noted that all the work that can be done outside the organization thanks to technology can be done without the need to be physically present in the office and without establishing a stable work schedule. The author especially notes that a flexible work system has a positive effect on the motivation of colleagues in the organization. The author emphasizes the need for many companies that prioritize digitalization to switch to a flexible system of working hours rather than a standard one. The main advantage of switching to flexible working through digitalization is the reduction of the total costs incurred in this direction (Amirov, 2021: 251-252).

Trends in the impact of digitalization on economic sectors.

Digitalization today affects all social processes, forming the so-called information society, and progress affects not only social reality, but also the economy of any level. The digital economy has completely changed both the service sector and the industrial world as a whole. Currently, the world is moving towards digitalization and a digital economy precisely in order to accelerate the rate of economic growth and, accordingly, achieve social change.

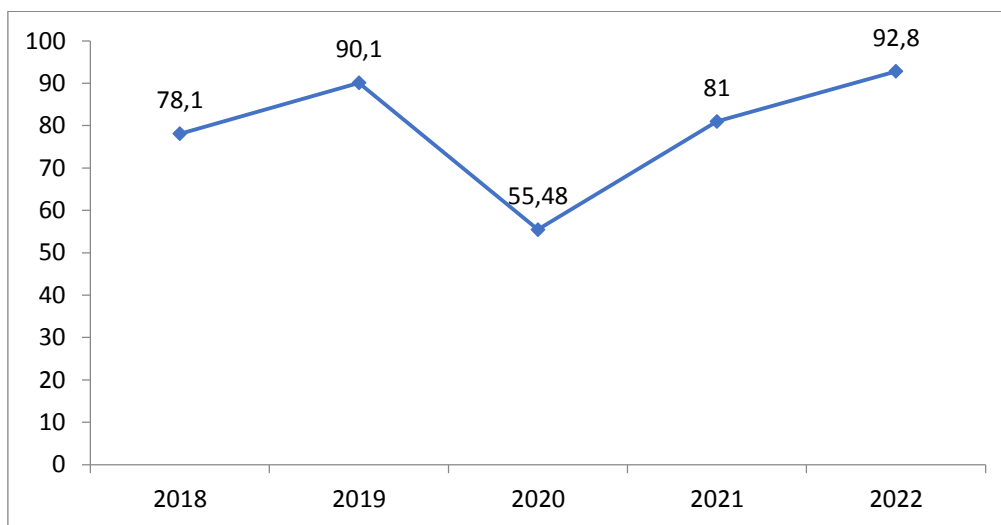
Among the trends in the development of digitalization and the digital economy, it is necessary to note the Internet of Things industry (IoT).

Graph 1. Dynamic change in the overall size of the IIoT market in 2020-2030 (in billions of US dollars) (8).

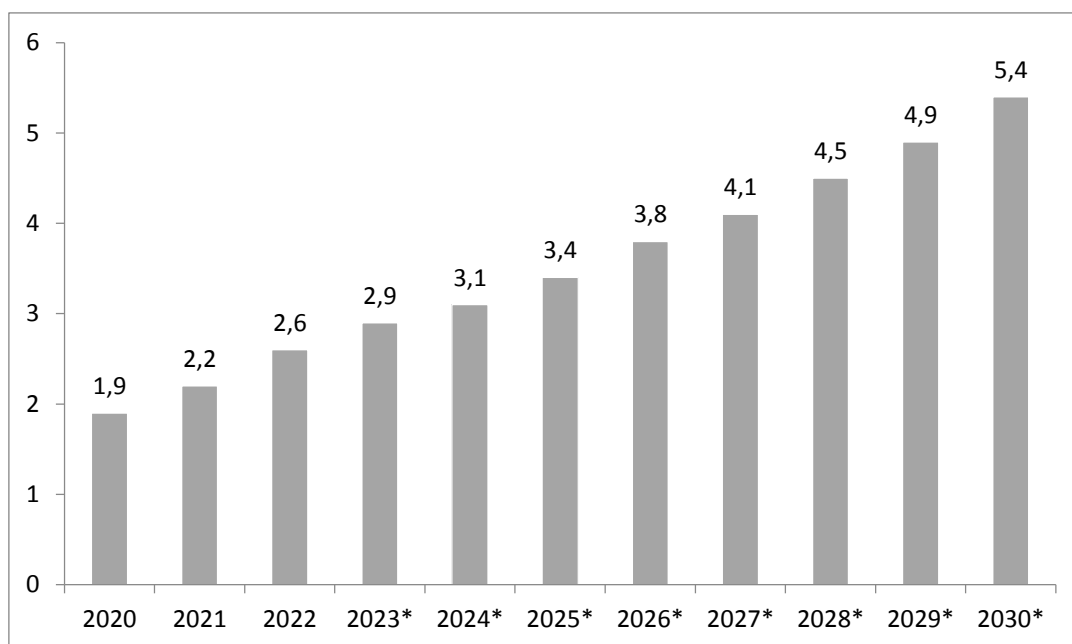
The total industrial IoT market size in 2021 was \$263.52 billion, and in 2022, this figure more than doubled to \$544.38 billion. The main reason for this was the increased digitalization of post-pandemic production, as well as the lifting of a large number of restrictions related to Covid-19 in

almost most countries of the world in 2022. B2B use has the potential to generate around 70% of the value delivered by IoT. The IoT market in agriculture is projected to reach \$33 billion by 2030.

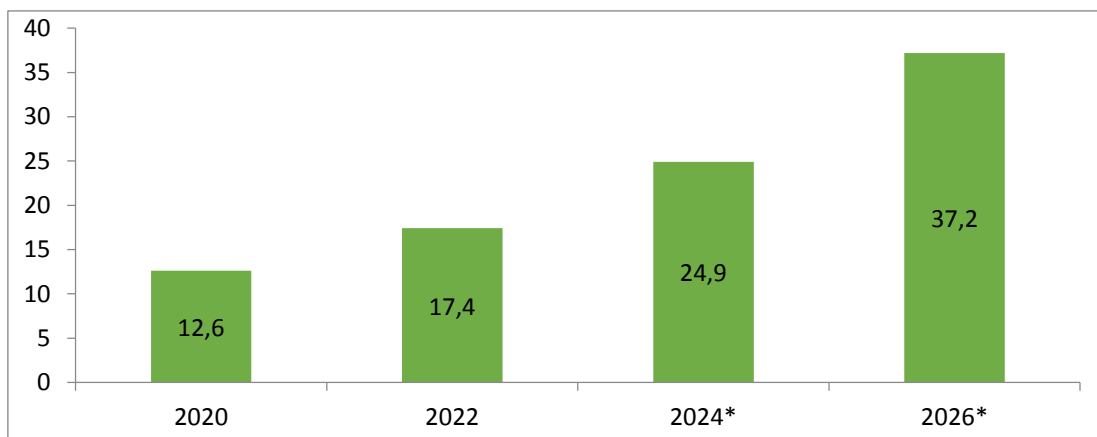
Graph 2. Robot industry market size statistics (in billions of dollars) (9).

It can be seen that if in 2018 the robotics market share was 78.1 billion US dollars, then in 2019 this figure increased by 15.36% to 90.1 billion US dollars. Despite a downward trend of 38.4% during the pandemic, it stood at US\$92.8 billion in 2022. The market is projected to reach US\$165.3 billion by 2028.

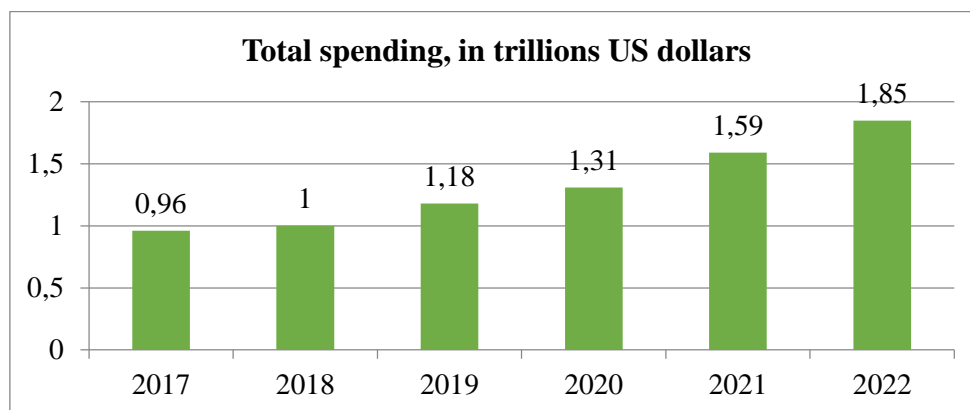
Graph 3. Global market size for food robots in the period 2020–2030 (billion units) (10).

Chart 3 shows the current and projected food robotics market size worldwide from 2020 to 2030 based on time series. As we can see, if in 2020 the total share of the global food robotics market was 1.9 billion units, then by 2030 the corresponding figure is projected to approximately 5.4 billion units. In addition, it should be noted that 3D printing allows us to quickly produce complex parts with high precision, which, in turn, leads to a reduction in production time and costs. 3D printing also allows us to create custom or low-volume products at no extra cost.

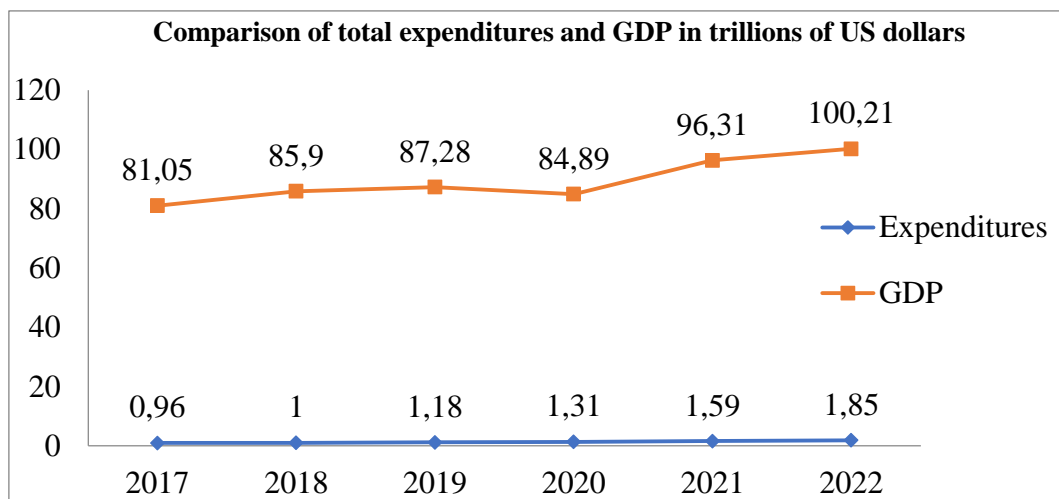
Graph 4. Global market size for 3D printing products and services from 2020 to 2026 (USD billions) (11).

As we can see, if in 2020 the global market for 3D printing products and services amounted to 12.6 billion US dollars, then in 2022 this figure increased by 38% to 17.4 billion US dollars. The forecast for the end of 2024 is \$24.9 billion, for the end of 2026 – \$37.2 billion. The use of 3D printing technology has a significant impact on the digitalization of labor relations, fundamentally changing both production processes and human resource management practices. The introduction of this technology leads to a reduction in both the time and costs associated with prototyping, which affects project schedules and the required level of worker skills. Nowadays, it is extremely important that employees not only have a high level of qualifications in their profession, but also in the field of digital technologies. It is worth noting that the advent of 3D printing has opened up new opportunities for remote work, allowing designers and engineers to work from any geographical location. Additionally, they can conveniently transfer their 3D models to designated printing locations. This phenomenon inherently expands the boundaries of the labor market, making it increasingly globalized.

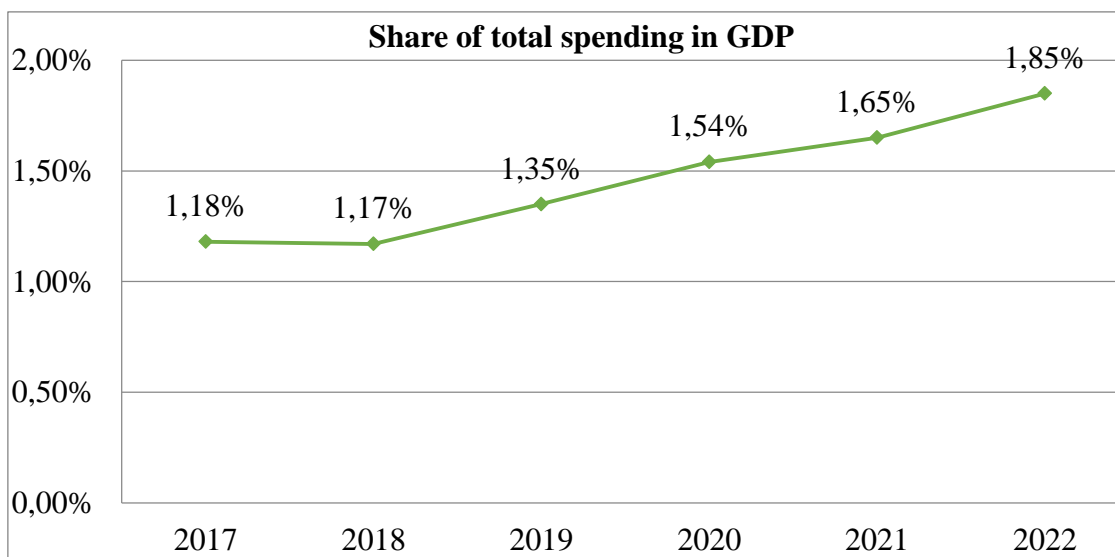
Graph 5. Total spending on digital transformation technologies and services worldwide during the period 2017-2022 (in trillions of US dollars) (12).

Graph 5 shows the evolution of “total spending on digital transformation technologies and services worldwide” from 2017 to 2022. As we can see, the trend of stable growth until 2020 accelerated in 2020 due to the pandemic. While total spending on digital transformation services and technologies was \$960 billion in 2017, this amount more than doubled to \$1.85 trillion in 2022. The indicator in 2022 increased by 16.35% compared to 2021. Let's compare the corresponding indicator with the GDP indicator to determine how high this indicator is.

Graph 6. Comparing total spending on digital transformation technology services with global GDP (12).

As we can see, GDP grew steadily from 2017 to 2019, but unlike spending due to the pandemic, in 2020 it fell from 2018 levels to \$84.89 trillion. Overall, global GDP in 2022 increased by 23.63% compared to 2017.

Graph 7. Share of total spending on digital transformation technologies in global GDP. This chart is based on the information above.

As can be seen, the total share of digital transformation costs in global GDP was 1.18% in 2017, but after the 2020 pandemic, it skyrocketed to 1.85% in 2022. The new digital economy helps improve management efficiency both at the government level and in the business sector. The use of a management system based on big data or simply the use of digital services increases the total volume of processed financial, economic and management information, reduces the processing time of the received data and reduces the response time to problems arising in the management environment, or rather, speeds up the process as a whole. The presented opportunities allow for a more efficient redistribution of finances and resources. This in itself can give such effects as increasing the rate of socio-economic growth for government agencies and society, and for the private sector it is precisely increasing the efficiency of business processes and increasing profits.

Conclusion

The increasing share of digital transformation costs in global GDP in recent years is an indicator of the growing attention of the global economy to technological innovation and digitalization. This, in turn, indicates the rapid growth and importance of the information technology industry, as well as its impact on the global economy and society at large. This trend also highlights the need for investment in this area to maintain competitiveness and innovation. To continue this trend, increased investment in research and innovation is needed.

Although digitalization has made it easier to automate corporate processes and increased the speed of operations of business entities in a number of industries, it has also led to certain unfavorable results. Unfortunately, employees will not be able to gain digital knowledge and skills in the near future. Because of this, both an increase in the unemployment rate and a fall in workers' incomes are inevitable for some time. In addition, there are other problems with the implementation of digitalization related to the uneven distribution of this trend in different industries.

Overall, I believe that companies should gradually introduce digitalization of their business processes and train their employees to develop digital knowledge and skills. Organizations must do everything possible to integrate digital technologies into their operations.

References

1. Shalabanova, A.A. (2023). Perspektivi i problemi razvitiya chifrovoy ekonomiki. Upravlenie i ekonomika narodnovo khoziaistva Rossii, pp.678-681.
2. Kling, R., Lamb, R. (1999). IT and organizational change in digital economies: a socio-technical approach. *Acm Sigcas Computers and Society*. № 29(3), pp.17-25.
3. Brynjolfsson, E., Kahin B. (2002). *Understanding the Digital Economy: Data, Tools and Research*. Cambridge: MIT Press, 372 p.
4. Balayev, R.A., Bayramov, H.M., Gasimov, B.M. (2020). Digitization in management systems and business model selection. *Fundamental problems of mathematics and application of intellectual technologies in education*, pp.126-128.
5. Mursalzadeh, E.S. (2021). Transformation of public relations in the context of digitalization. *Proceedings of the conference*. № 3(3), pp.318-319.
6. Panahova, I.M. (2021). Social transformation in context of digitalization. *Problems of sustainable economic development in information society*, pp.612-616.
7. Amirov, K.I. (2021) The benefits and application of digital technology in management. *Conference Proceedings*. № 3(3), pp.251-252.
8. <https://www.statista.com/statistics/611004/global-industrial-internet-of-things-market-size/>
9. <https://www.zippia.com/advice/robotics-industry-statistics/>
10. <https://www.statista.com/statistics/1290022/food-robotics-global-market-unit-volume/>
11. <https://www.statista.com/statistics/315386/global-market-for-3d-printers/>
12. <https://www.statista.com/statistics/268750/global-gross-domestic-product-gdp/>

Received: 23.09.2023

Accepted: 28.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/72-76>

Gülzar Hüseynova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
doktorant
huseynovag110@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İNFORMATİKA FƏNNİNDƏN ŞAĞİRDLƏRİN OLİMPIADALARA HAZIRLANMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN PROQRAM VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində informatika fənni üzrə keçirilən olimpiadaların məqsədi və xüsusi istedadlı şagirdlərin olimpiadalara hazırlanması zamanı istifadə olunan proqram vasitələri qeyd olunub. Orta məktəb fənləri arasında informatika aparıcı rol oynaması hər kəsə məlumdur. Riyaziyyat fənninin də bir sıra funksiyalarını artıq bu fənn yerinə yetirir. Ona görə də İnformatika üzrə ənənəvi fənn olimpiadalarından olan Respublika və Dünya səviyyəli olimpiadalara maraq və diqqət artmışdır.

Aydındır ki, informatikanın məzmununa uyğun proqram məhsulları çoxdur və sürətlə artır. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd dünya praktikasında proqram məhsullarının hansı növlərindən istifadə edilməsini araşdırmaqdır. Bu proqram növləri olimpiada hazırlığı ilə məşğul olan müəllimlər üçün çox vacibdir. Onların əməyinin nəticələrinin yüksək olması üçün əvvəlcədən olimpiadaları hansı proqramlar üzərində aparılmasını bilmək daha əhəmiyyətlidir. Məqalədə bu proqram vasitələrinin təsnifatı verilmiş və onun hansı cəhətlərinə üstünlük verilməsi tövsiyyə edilmişdir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq İnformatika Olimpiadası, olimpiada proqramları, nəticə, xüsusiyyət, üstünlüklər, istedadlı şagirdlər*

Gulnar Huseynova
Nakhchivan Teachers Institute
PhD student
huseynovag110@gmail.com

Software tools used in the preparation of students for the olympiads in informatics in secondary schools

Abstract

In the article, the software tools and aim used in the preparation of specially talented students for the olympiads in informatics are mentioned in the general education schools. It is known to everyone that informatics plays a leading role among secondary school subjects. This subject already performs a number of functions of the mathematics.

Therefore, the interest and attention to the Republican and World-level Olympiads, which are traditional subject Olympiads in Informatics, have increased. It is clear that software products suitable for the content of informatics are numerous and growing rapidly. The main aim of researching work is to investigate what types of software products are used in world practice. It is very important for teachers involved in Olympiad preparation. In order for the results of their work to be high, it is more important to know in advance on which programs the Olympiads will be held. In the article, the classification of these software tools is given and it is recommended which aspects should be preferred.

Keywords: *International Informatics Olympiad, olympiad programs, result, feature, advantages, talented students*

Giriş

Müasir təhsilin müasirləşdirilməsinin əsas vəzifələrindən biri onun keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Təhsilin keyfiyyəti çoxölçülü kateqoriya olmaqla təhsil sisteminin ayrılmaz xarakterik xüsusiyyəti, öyrənmə, inkişaf və şəxsiyyətin formalaşmasının bütün mərhələlərini, təhsil prosesinin şərtlərini və nəticələrini özündə birləşdirən kompleks göstəricidir. Bu, əsas məhsulları əmək bazarında rəqabətədavamlı, yaxşı hazırlanmış kadrlar olan təhsil müəssisəsinin səmərəliliyinin meyarıdır. Ona görə də istedadlı məktəblilərin üzə çıxarılmasına kömək edən fənn olimpiadaları dövlət səviyyəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi müəyyən edilir.

Şagirdlər üçün fənn olimpiadaları fənn sahəsi üzrə qabiliyyət və istedad səviyyələrinin müəyyənəşdirilməsinin ən təsirli formalarından biridir, əqli və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verir, təlim nəticələrinə özünə nəzarəti stimullaşdırır. Bundan əlavə, karyera istiqaməti vasitəsidir, universitetlərə daxil olarkən ixtisas seçimində və sonrakı ixtisaslaşmada kömək edir. Digər tərəfdən, müəllimlər üçün olimpiadalar tədrisin keyfiyyətinə nəzarət etmək və öz ixtisaslarını təsdiq etmək vasitələrindən biridir. Çox vaxt olimpiadalar təkcə tələbələrin deyil, həm də müəllimlərin rəqabətinə çevrilir. Fikrimizcə, fənn olimpiadaları istedadlı şagirdlərin yüksək səviyyədə fənn hazırlığı, intellektual bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, şəxsi və mənəvi-iradi keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə imkan verir.

Olimpiadanın əsas məqsəd və vəzifələri:

1) tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və tədqiqat fəaliyyətinə marağını aşkar etmək və inkişaf etdirmək;

2) istedadlı gənclərin dəstəklənməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması;

3) elmin və elmi biliyin populyarlaşdırılması və təbliği;

4) istedadlı uşaqlarla işləmək üçün müvafiq sahələr üzrə alim və praktikantların cəlb edilməsi.

Məktəblilər üçün Respublika Olimpiadaları şagirdlərin şəxsi və peşəkar müqəddəratını təyin etmək üçün zəruri olan bilik və bacarıqların səmərəli formalaşdırılmasını təmin edən bir vasitəyə çevrildi. Respublika Olimpiadası tələbələrin şəxsi və intellektual inkişafını stimullaşdırır və həvəsləndirir, istedadlı şagirdləri dəstəkləyir, onların öz müqəddəratını təyin etmələrinə və təhsillərini davam etdirmələrinə kömək edir, olimpiya fənlərinin məzmununu təşkil edən bilik sahələri ilə digər sahələr arasında əlaqəni ortaya qoymaqla yanaşı şagirdlərin idrak və elmi fəaliyyətə marağını inkişaf etdirir.

İstedadlı şagirdlərin aşkar edilməsi, dəstəklənməsi və inkişafı sisteminin daim təkmilləşdirilməsi beynəlxalq səviyyəli informatika olimpiadalarında iştirakçılarımızın rəqabət qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır.

YUNESKO-nun dəstəyi ilə məktəblilər arasında keçirilən Beynəlxalq İnformatika Olimpiadaları (BİO) dünya ölkələrində təhsilin və innovativ təhsil texnologiyalarının inkişafında mühüm rol oynayır. Elə ilk olimpiadalardan sonra aydın oldu ki, beynəlxalq səviyyədə uğur qazanmaq üçün proqramlaşdırma sahəsində xüsusi istedadlı şagirdlərlə geniş iş aparılmalıdır. İlk növbədə, olimpiada məsələlərini və onların həll üsullarını əhatə edən çap və ya elektron materiallar olmalıdır. Azərbaycan bu yarışlara 1993-cü ildən qatılmasına yəni aradan 30 il keçməsinə baxmayaraq, R.Mahmudzadə və İ.Sadıqov istisna olmaqla təəssüf ki, bu günədək ana dilimizdə informatika üzrə olimpiadalara aid vəsaitlər işlənməmişdir (Kiryukhin, 2009: 225).

Məktəblilər arasında informatika üzrə beynəlxalq olimpiadanın keçirilməsi ideyası Bolqar riyaziyyatçısı Blaqovest Sendova məxsusdur. Onun 1987-ci ilin oktyabrında Parisdə YUNESKO-nun 24-cü konfransında irəli sürdüyü bu fikir cəmi 2 il sonra gerçəkləşdi. Həmin vaxt Bolqarıstan proqramlaşdırma üzrə olimpiadalar, o cümlədən beynəlxalq olimpiadalar keçirmək sahəsində təcrübəsi olan az-az ölkələrdən biri idi. Buna görə də 1-ci Beynəlxalq İnformatika Olimpiadasını təşkil etmək də Bolqarıstana həvalə olundu. 1989-cu ilin mayında Bolqarıstan Xalq Respublikasının Pravets şəhərində keçirilən ilk olimpiadaya marağ çox böyük idi (Kiryukhin, 2009: 78). Belə ki, 1-ci olimpiada olmasına baxmayaraq, burada 13 ölkə iştirak edirdi, bu da məktəblilər arasında riyaziyyat, fizika və başqa fənlər üzrə birinci beynəlxalq olimpiadalarda iştirak etmiş ölkələrin sayından xeyli çox idi. İndi iştirakçı ölkələrin sayına görə Beynəlxalq İnformatika Olimpiadasını

yalnız Beynəlxalq Riyaziyyat Olimpiadası ilə müqayisə etmək olar, sərf olunan vəsaitə gəlinə isə BİO başqa fənn olimpiadalarını qabaqlayır.

İnformatika üzrə beynəlxalq olimpiada dünya ölkələrində təhsilin və innovativ təhsil texnologiyalarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu olimpiadanın keçirilməsində başlıca məqsəd:

- Dünyanın müxtəlif ölkələrində informatika sahəsində istedadlı şagirdlərin aşkara çıxarılması və onların birliyinin yaradılması, onlar üçün yarışların keçirilməsi və onların gələcək inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

- Dünyanın müxtəlif ölkələrində informatika sahəsində istedadlı şagirdlərlə işləyən pedaqoqların, alimlərin və ictimai xadimlərin birləşdirilməsi, onlar arasında dostluq münasibətlərinin qurulması;

- Dünyanın müxtəlif ölkələrində məktəblilər arasında informatika üzrə yarışların populyarlaşdırılması və onlara marağın artırılması;

- İnformatika üzrə beynəlxalq olimpiadanın təşkilinə ölkələrin cəlb edilməsidir (Kiryukhin, Okulov, 2007: 500).

Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarında iştirak birbaşa şəxslər üçün açıq deyil. Hər bir iştirakçı ölkə dörd tələbədən ibarət komanda göndərir və seçim milli müsabiqə vasitəsilə əlaqələndirilir. Əgər ölkəniz Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarının üzvlər səhifəsində qeyd edilməyibsə, siz ölkənizdə belə bir fəaliyyətə başlamağa qadir olan təşkilata müraciət etməlisiniz. Məsələn, Riyaziyyat və ya Fizika kimi digər fənlər üzrə artıq olimpiadalar keçirən bir təşkilat ola bilər. Siz bu təşkilatdan yeni ölkələrin Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarına qoşulması proseduru haqqında ətraflı məlumat üçün *BEYNƏXALQ İNFORMATİKA OLİMPIADALARI KATİBLİYİ* ilə əlaqə saxlamasını xahiş etməlisiniz (3).

Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarında medal qazanmaq üçün şagirdlərə icazə verilən proqramlaşdırma dillərindən birində proqramlaşdırmağı bilməli, alqoritmləri başa düşmək və reallaşdırmaq bacarıqları mənimsədilməlidir.

Beynəlxalq İnformatika Olimpiadası iştirakçılara rahat olduqları istənilən proqramlaşdırma dilindən istifadə etməyə imkan verir. Buna görə də ən azı bir proqramlaşdırma dilini bilmək vacibdir. Həmçinin bir çox proqramlaşdırma dilləri ilə tanış olmaq mütləqdir, çünki bəzi problemləri bir dildə həll etmək digərindən daha asan ola bilər. Məlumat strukturları və alqoritmlər proqramlaşdırmanın tikinti bloklarıdır. Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarında üstün olmaq üçün məlumat strukturları və alqoritmləri haqqında möhkəm bir anlayışa sahib olmaq çox vacibdir. Massivlər, əlaqəli siyahılar, növbələr, ağaclar və qrafiklər kimi məlumat strukturları, eləcə də çeşidləmə, axtarış və dinamik proqramlaşdırma kimi alqoritmlərlə tanış olmaq vacib amillərdəndir (Knut, 2000: 88).

Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarında mühüm amillərdən biri də vaxtın idarə edilməsidir. Müsabiqə vaxta bağlıdır və hər bir problemi həll etmək üçün məhdud vaxtınız var. Buna görə də yarış zamanı vaxtınızı səmərəli idarə etmək vacibdir. Beynəlxalq İnformatika Olimpiadaları tək-cə fərdi performans haqqında deyil, həm də digər yarışmacılarla şəbəkə qurmaq və əməkdaşlıq etməkdir. Buna görə də, digər iştirakçılarla əlaqələr qurmaq və onlardan öyrənmək vacibdir. Beynəlxalq İnformatika Olimpiadası rəqabətli proqramlaşdırma, kompüter elmləri təhsili və bütövlükdə informatika sahəsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu global miqyasda rəqabətli proqramlaşdırmanın təşviqində mühüm rol oynamışdır. Müsabiqə dünyanın hər yerindən istedadlı gənc proqramçıları bir araya gətirərək yarışmaq və bacarıqlarını nümayiş etdirmişdir. Bu, iştirakçıları proqramlaşdırma və kompüter elmlərində üstün olmağa həvəsləndirən rəqabət mühiti yaratmışdır. BİO bütün dünyada kompüter elmləri təhsilinə müsbət təsir göstərmişdir. Müsabiqə bir çox tələbələrə kompüter elmləri sahəsində karyera qurmağa ruhlandırdı və məktəbləri problem həll etmə və proqramlaşdırma bacarıqlarını vurğulayan kompüter elmləri üzrə kurikulumlar hazırlamağa təşviq etdi.

Rəqabətli proqramlaşdırma və kompüter elmləri ilə maraqlanan tələbələr artıq bu proqramların formalaşmasına təkan verən BİO sayəsində təlim proqramlarına çıxış əldə edirlər. Bu tədqiqat və innovasiyaları təşviq etməklə informatika sahəsini inkişaf etdirmişdir. Müsabiqə iştirakçıları çox

vaxt innovativ həllər tələb edən mürəkkəb alqoritmik məsələləri həll etməyə çağırır. Bir çox iştirakçılar yeni alqoritmlərin, məlumat strukturlarının və proqramlaşdırma dillərinin inkişafına töhfə verərək, informatika sahəsində lider olmağa davam etdilər. Bundan başqa tədqiqatçılar və pedaqoqlar arasında beynəlxalq əməkdaşlığı asanlaşdıraraq, fikir mübadiləsinə və informatikanın tədrisi və öyrənilməsinə yeni yanaşmaların inkişafına səbəb olmuşdur. Hal hazırda Paskal proqramlaşdırma dilindən istifadə edən iştirakçıların sayı bir neçə ildir ki, çox azdır. BİO-da 2015-ci ildə dörd iştirakçı Paskal dilində həllər təqdim etdi. Ev sahibi ölkənin hər il Paskal dilini dəstəkləmək səyi olduqca əhəmiyyətlidir, çünki ev sahibi hər dildə hər tapşırıq üçün həllər və qeydlər yazır. Paskal üçün dəstəyin dayandırılması elmi komitədəki iş yükünü tənzimləməklə Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarında daha yeni dillərlə təcrübə aparmağı mümkün edir (Kiryukhin, 2011: 35).

Biz də hesab edirik ki, olimpiada proqramına C dili niyə daxil edilməlidir. Çünki C dilini dəstəkləmək C++ ilə sintaktik və işləmə müddəti oxşarlığına görə Paskaldan daha az səy tələb edir, lakin o, hələ də C dilində model həllərin yazılmasını və təsdiqlənməsini tələb edir. C dilində həllər ümumiyyətlə C++ kimi tərtib etmək və oxşar şəkildə yerinə yetirmək üçün bir neçə dəyişikliklə uyğunlaşdırıla bilər, buna görə də hazırlaşanların bundan real şəkildə təsirlənəcəyi gözlənilir (Alekseyev, Talanov, 2006: 128).

Python bir çox ölkədə giriş proqramlaşdırma dili kimi geniş istifadə olunur. Python-a icazə vermək məqsədi Beynəlxalq İnformatika Olimpiadaları tapşırıqlarını proqramlaşdırmaya yeni gələnlər üçün daha əlçatan etməkdir. Python-da yazılmış kod ekvivalent tərtib edilmiş C, C++ və ya hətta Java-dan nəzərəcarpacaq dərəcədə yavaşdır. Elmi komitə Python-dan istifadə edərək hər tapşırığın ən azı bir alt tapşırığını həll etməyin mümkün olduğuna zəmanət verəcək, lakin Python-un tam bal toplaya biləcəyinə zəmanət verməyəcək. Əvvəlki illərdə Java da C və Pascal kimi aşağı təqdimat dərəcələrinə malik olmuşdur. Bununla belə, Java bu yaxınlarda təqdim edildiyi üçün onu Beynəlxalq İnformatika Olimpiadalarının dəstəkləməyə davam edib-etməyəcəyini qiymətləndirmək hələ tezdir (Kiryukhin, 1997: 118).

Nəticə

Hal-hazırda BİO-da üç proqramlaşdırma dili var: C++, Java, Python. Paskal milli olimpiadalarda bir müddət bu tərkibdə qalacaqdır. Peşəkar proqramlaşdırmada bir çox başqa proqramlaşdırma dillərindən istifadə olunur. Eyni zamanda, hər hansı bir proqramlaşdırma dilini öyrənməyə başlayan hər kəs üçün məcburi ümumi əsas bacarıqların böyük bir təbəqəsi var. Bu bacarıqlar aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- Nə edilməli olduğunu başa düşmək (problemin təsvirindən).
- Müvafiq alqoritm hazırlamaq.
- Məlum alqoritmlərin öz kitabxanasını toplamaq.
- Seçilmiş alqoritm düzgün kodlaşdırmaq.
- Oxunan və strukturlaşdırılmış proqramlar yazmaq.
- Proqramın düzgünlüyünü yoxlamaq.
- Kodu sazlamaq və mümkün səhvləri düzəltmək (Babayeva, Bogoyavlenskoy, 1997: 416).
- Sürətli və etibarlı şəkildə kodlaşdırma üzrə praktiki bacarıqları öyrətmək. Olimpiadalara hazırlıq keçən müəllimlər və pedaqoqlar ilk növbədə bu məlumatlarla tanış olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Kiryukhin, V.M. (2009). İnformatika. Vserossiyskiye olimpiady. Vypusk 2. M.: Prosveshcheniye, 222 s.
2. Kiryukhin, V.M., Okulov, S.M. (2007). Metodika resheniya zadach po informatike. Mezhdunarodnyye olimpiady. M.: BINOM. Laboratoriya znaniy, 600 s.
3. http://www.informatik.az/index/zona_turu/0-64
4. Knut, D. (2000). Iskusstvo programmirovaniya dlya EVM. T. 1-3. M., SPb. Kiyev: Vilyams.

5. Kiryukhin, V.M. (2011). Informatika. Vserossiyskiye olimpiady. Vypusk 3. M.: Prosveshcheniye, 222 s.
6. Alekseyev, V.Ye., Talanov, V.A. (2006). Grafy i algoritmy. Struktury dannykh. Modeli vychisleniy. M.: Internet-Universitet Informatsionnykh Tekhnologiy; BINOM. Laboratoriya znaniy, 320 s.
7. Kiryukhin, V.M. (1997). Informatika. Mezhdunarodnyye olimpiady. Vypusk 1. M.: Prosveshcheniye, 239 s.
8. Babayeva, YU.D., Bogoyavlenskoy, D.B. (1997). Dinamicheskaya teoriya odarennosti. Osnovnyye sovremennyye kontseptsii tvorchestva i odarennosti. M.: Molodaya gvardiya, 416 s.

Göndərilib: 25.10.2023

Qəbul edilib: 20.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/77-83>

Nərmin Əfəndiyeva
Bakı Biznes Universiteti
doktorant
narminafandi2020@gmail.com

TİKİNTİ TƏŞKİLATINA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə tikinti sənayesinə sərmayə qoyuluşu üçün inkişaf edən imkanlardan bəhs edilir, böyüməyə təkan verən və investorları cəlb edən əsas amillər vurğulanır. Qlobal tikinti bazarının əhəmiyyətli genişlənməsinin şahidi olacağı proqnozlaşdırıldığına görə, investorlar bu təcildən yararlanmağa can atırlar. Məqalədə infrastrukturun inkişafı, urbanizasiya və davamlılıq layihələrinə sərmayə üçün əsas sürücülər kimi artan tələbat vurğulanır. Bundan əlavə, Bina İnformasiya Modelləşdirməsi (BIM) və prefabrikasiya kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi tikinti prosesində səmərəliliyin və qənaətcilliyin katalizatoru kimi müəyyən edilir və investorları daha da cəlb edir. Məqalədə tənzimləyici tendensiyalar və ekoloji mülahizələrdən xəbərdar olmağın vacibliyi vurğulanır, çünki bu amillər tikinti sektorunda investisiya qərarlarını getdikcə daha çox formalaşdırır. O, həmçinin əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında dövlət-özəl tərəfdaşlıq və hökumət təşəbbüslərinin roluna toxunur. Bütövlükdə, tikinti sənayesi böyümə potensialı, texnoloji yeniliklər və qlobal inkişaf məqsədlərinə uyğunlaşma təklif edən investorlar üçün perspektivli bir arena kimi ortaya çıxır.

Açar sözlər: kapital, infrastruktur, qaytarmalar, portfolio, genişlənmə

Narmin Afandiyeva
Baku Business University
PhD student
narminafandi2020@gmail.com

Analysis of investment in the construction organization

Abstract

The article discusses the burgeoning opportunities for investment in the construction industry, highlighting key factors driving growth and attracting investors. With the global construction market projected to witness substantial expansion, investors are keen to capitalize on this momentum. The article emphasizes the increasing demand for infrastructure development, urbanization, and sustainability projects as major drivers for investment. Additionally, the adoption of advanced technologies, such as Building Information Modeling (BIM) and prefabrication, is identified as a catalyst for efficiency and cost-effectiveness in the construction process, further enticing investors. The article underscores the importance of staying abreast of regulatory trends and environmental considerations, as these factors increasingly shape investment decisions in the construction sector. It also touches upon the role of public-private partnerships and government initiatives in creating a favorable investment climate. Overall, the construction industry emerges as a promising arena for investors, offering a blend of growth potential, technological innovation, and alignment with global development goals.

Keywords: capital, infrastructure, returns, portfolio, expansion

Giriş

Maliyyə təhlili tikinti təşkilatlarının sağlamlığının və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin vacib komponentidir. Bu, şirkətin maliyyə rifahına dair təsəvvürləri təmin edən maliyyə hesabatlarının və ölçülərin hərtərəfli araşdırılmasını nəzərdə tutur. Tikinti sənayesində maliyyə təhlilinin əsas

məqsədi təşkilatın gəlirliliyini, resurslardan istifadənin səmərəliliyini və ümumi maliyyə sabitliyini anlamaqdır.

Maliyyə təhlilinin birinci aspekti tikinti təşkilatlarının gəlirlərinin və rentabelliyyənin tədqiqini əhatə edir. Buraya şirkətin zamanla gəlir artımını izləmək və mənfəət əldə etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün gəlir hesabatlarını yoxlamaq daxildir. Ümumi marja və xalis marja kimi mənfəət marjaları bazarda səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətinin mühüm göstəriciləridir. Tikinti firmaları tez-tez cüzi marjalarla işləyir, bu da gəlir axını və xərc strukturlarını diqqətlə təhlil etməyi vacib edir.

Maliyyə təhlilinin digər vacib komponenti tikinti təşkilatlarının xərc strukturunun qiymətləndirilməsidir. Materialları və işçi qüvvəsini əhatə edən birbaşa məsrəflər, eləcə də əlavə məsrəflər və inzibati xərclər kimi dolayı xərclər ümumi maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Layihənin müxtəlif mərhələləri ilə bağlı xərclərin nisbətini başa düşmək maraqlı tərəflərə xərclərin optimallaşdırılması və səmərəliliyin artırılması sahələrini müəyyən etməyə imkan verir (1).

Tikinti təşkilatlarının maliyyə qiymətləndirilməsində pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili eyni dərəcədə vacibdir. Tikinti layihələri çox vaxt əhəmiyyətli ilkin xərcləri əhatə edir və ödənişlərdə gecikmələr likvidliyi gərginləşdirə bilər. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatların təhlili təşkilatın dövrüyyə kapitalını idarə etmək, borcları ödəmək və gələcək layihələrə investisiya qoymaq qabiliyyətini anlamağa kömək edir. Müsbət pul axını gündəlik əməliyyatları davam etdirmək və davam edən və gələcək layihələri maliyyələşdirmək üçün çox vacibdir.

Investisiya gəliri (ROI) tamamlanmış layihələrin gəlirliliyini qiymətləndirən əsas metrikdir. Layihədən əldə edilən gəlirləri onun xərcləri ilə müqayisə edir. Hərtərəfli ROI təhlili tikinti təşkilatlarına investisiyalarının uğurunu qiymətləndirməyə, gəlirli müəssisələri müəyyən etməyə və gələcək layihələr haqqında əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. O, həmçinin investitorlara və maraqlı tərəflərə təşkilatın dəyər təqdim etmək qabiliyyətini qiymətləndirməkdə kömək edir.

Risk təhlili tikinti sənayesinə xas olan qeyri-müəyyənliklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin mühüm aspektidir. Tikinti layihələri müxtəlif maraqlı tərəfləri, dinamik mühitləri və mürəkkəb prosesləri əhatə edən mürəkkəbdir. Hərtərəfli risk təhlili təşkilatlara potensial təhlükələri müəyyən etməyə, qiymətləndirməyə və azaltmağa, layihələrin uğurla həyata keçirilməsini təmin etməyə və maliyyə sabitliyini qorumağa imkan verir (2).

Tikinti təşkilatları üçün risk təhlilində əsas narahatlıq doğuran sahələrdən biri bazar riskidir. Tələbin dəyişməsi, iqtisadi şəraitin dəyişməsi və faiz dərəcələrinin dəyişməsi layihənin həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bazar meyllərinin və potensial dəyişikliklərin təhlili təşkilatlara dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa kömək edir, onların əsaslandırılmış strateji qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini artırır (İsayev, 2012: 69).

Əməliyyat riskləri tikinti layihələrinin icrasına xasdır və diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Layihə müddətində gecikmələr, xərclərin aşılması və gözlənilməz çətinliklər layihənin ümumi uğuruna təsir edə bilər. Əməliyyat risklərini planlaşdırma mərhələsində erkən müəyyən etməklə, təşkilatlar effektiv risklərin azaldılması strategiyalarını həyata keçirə, layihənin səmərəliliyini artırma və pozuntuların baş vermə ehtimalını azalda bilər (Şəkəraliyeva, 2013: 284).

Kredit riski tikinti təşkilatları üçün risk təhlilində başqa bir kritik ölçüdür. Müştərilərin, subpodratçıların və təchizatçıların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi maliyyə risklərini minimuma endirmək üçün vacibdir. Kredit riskinin effektiv idarə edilməsi tərəfdaşların maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsini, müvafiq kredit şərtlərinin müəyyən edilməsini və potensial defoltların aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin həyata keçirilməsini əhatə edir.

Siyasi və tənzimləyici risklər xüsusilə inkişaf edən siyasət və siyasi qeyri-sabitlik mühitlərində tikinti layihələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Tikinti təşkilatları tənzimləyici dəyişikliklərdən, geosiyasi hadisələrdən və yerli idarəetmə məsələlərindən xəbərdar olmalıdır. Bu proaktiv yanaşma onlara potensial çətinlikləri qabaqcadan görməyə və idarə etməyə, uyğunluğu təmin etməyə və layihələrə mənfi təsirləri minimuma endirməyə imkan verir (5).

Layihənin təhlilində, layihə boru kəmərinin və texniki-iqtisadi əsaslandırmanın diqqətlə qiymətləndirilməsi risklərin effektiv idarə edilməsi üçün çox vacibdir. Qarşıdan gələn layihələrlə bağlı potensial riskləri başa düşmək təşkilatlara resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə, real gözləntilər təyin etməyə və fəvqəladə hallar planları hazırlamağa imkan verir. Layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırmaları layihənin başlanması mərhələsindən əvvəl problemlərin müəyyən edilməsinə və həllinə kömək edir. Davamlılıq və ətraf mühit mülahizələri tikintidə risk təhlilinin ayrılmaz hissəsidir. Ekoloji risklər, davamlılıqla bağlı normativlərə uyğunluq və tikinti layihələrinin daha geniş ictimai təsirləri mühüm mülahizələrdir. Davamlı təcrübələri özündə birləşdirən təşkilatlar təkcə ekoloji riskləri azaltmır, həm də inkişaf edən bazar gözləntiləri və tənzimləyici standartlarla uyğunlaşır.

Layihənin təhlili tikinti təşkilatlarının uğurunda və davamlılığında mühüm rol oynayır, davam edən və gələcək layihələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təklif edir. Bu, layihə boru kəmərinin tutmuş texniki-iqtisadi əsaslandırmalara və layihənin idarə edilməsi təcrübələrinə qədər müxtəlif aspektlərin sistematik müayinəsini əhatə edir. Bu proses tikinti təşkilatlarına əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək, resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmək və layihənin nəticələrini optimallaşdırmaq imkanı verir.

Layihə boru kəmərinin qiymətləndirilməsi layihə təhlilinin əsas aspektidir. Tikinti təşkilatları sabit gəlir axını təmin etmək üçün cari və gələcək layihələrini aydın başa düşməlidirlər. Layihə boru kəmərinin qiymətləndirərək, təşkilatlar potensial riskləri və imkanları müəyyən edərək, strateji planlaşdırma və onların biznes məqsədlərinə uyğun resurs bölgüsünə imkan verə bilər.

Texniki-iqtisadi əsaslandırmalar qarşıdan gələn layihələrin həyat qabiliyyətini müəyyən etmək üçün çox vacibdir. Bu tədqiqatlar layihənin həyata keçirilməyə dəyər olub olmadığını qiymətləndirmək üçün texniki, iqtisadi, hüquqi və əməliyyat aspektlərinin diqqətlə araşdırılmasını əhatə edir. Tikinti təşkilatları texniki-iqtisadi əsaslandırmalar vasitəsilə potensial problemləri müəyyən edərək və layihənin onların imkanlarına və strateji hədəflərinə uyğun olub olmadığını müəyyən edə bilər.

Layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyi tikinti layihələrinin uğuruna təsir edən mühüm amildir. Layihənin idarə edilməsi təcrübələrinin təhlili vaxt qrafiklərinin, büdcəyə riayət olunmasının, resursların bölüşdürülməsinin və kommunikasiya strategiyalarının qiymətləndirilməsini əhatə edir. Layihə idarəçiliyində üstün olan təşkilatlar səmərəliliyi artırır, gecikmələr və xərclərin aşılması riskini azaldır, müştərilər və maraqlı tərəflərlə müsbət əlaqələr qura bilər (Məmmədov, 2018: 55).

Texnoloji qəbul müasir layihə təhlilinin tərkib hissəsidir. Bina Məlumat Modelləşdirməsi (BIM) və layihənin idarə edilməsi proqramı kimi tikinti texnologiyaları layihənin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Təşkilatın texnologiyaları mənimsəməsinin təhlili onun innovasiyalara, səmərəliliyə və sürətlə inkişaf edən sənayedə rəqabətə davamlı olmağa sadıqlığı barədə anlayışlar təqdim edir.

Layihənin təhlilində ekoloji və sosial mülahizələr getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatlar davamlı və sosial məsuliyyətli təcrübələri qəbul etmək üçün artan təzyiqlə altındadır. Layihələrin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi, yaşıl tikinti standartlarına riayət edilməsi və icmanın cəlb edilməsi təşəbbüsləri təşkilatı cəmiyyətin gözləntiləri və tənzimləyici tələblərlə uyğunlaşdıraraq müsbət layihə təhlilinə kömək edir. Layihənin həyat dövrü ərzində davamlı monitorinq və qiymətləndirmə vacibdir. Layihənin təhlili birdəfəlik deyil, davamlı bir prosesdir. Müntəzəm qiymətləndirmələr təşkilatlara dəyişən şəraitə uyğunlaşmağa, potensial problemləri erkən müəyyən etməyə və layihənin uğurunu təmin etmək üçün məlumatlı düzəlişlər etməyə imkan verir (Kuznetsov, 2010: 157).

Davamlılıq və ətraf mühitin təhlili tikinti sənayesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi, çünki təşkilatlar məsuliyyətli və ekoloji təmiz təcrübələrin əhəmiyyətini getdikcə daha çox dərk edirlər. Bu aspektlər ətraf mühitə təsir, resursların səmərəliliyi və sosial məsuliyyət mülahizələrini əhatə edən normativlərə uyğunluqdan kənara çıxır.

Tikinti layihələrinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi davamlılıq və ətraf mühitin təhlilində əsas diqqət mərkəzindədir. Təşkilatlar öz fəaliyyətlərinin ekosistemlərə, hava və suyun

keyfiyyətinə və biomüxtəlifliyə necə təsir etdiyini qiymətləndirməlidirlər. Bu təhlil istifadə olunan materialların həyat dövrünü, enerji istehlakını və tullantıların əmələ gəlməsini başa düşməyi əhatə edir. Tikinti şirkətləri ətraf mühitə mənfi təsirləri müəyyən etməklə və azaldmaqla daha dayanıqlı tikilmiş ətraf mühitə töhfə verir (İsayev 2010: 175).

Davamlılıq standartlarına tənzimləyici uyğunluq kritik bir məsələdir. Tikinti təşkilatları inkişaf edən ətraf mühit qaydalarına və sənaye standartlarına uyğun olmalıdır. Uyğunluq təkcə qanuni tələblərə əməl olunmasını təmin etmir, həm də məsuliyyətli biznes təcrübələrinə sadıqlığı nümayiş etdirir. Bundan əlavə, LEED (Enerji və Ətraf Mühitin Dizaynında Liderlik) kimi davamlılıq sertifikatlarına cavab vermək və ya onları keçmək təşkilatın reputasiyasını və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır (9).

Yaşıl tikinti təcrübələri davamlılıq və ətraf mühitin təhlili üçün vacibdir. Buraya enerjiyə qənaət edən dizaynların daxil edilməsi, bərpa olunan materiallardan istifadə və binaların ekoloji izlərini azaldan texnologiyaların tətbiqi daxildir. Yaşıl tikinti təcrübələrinin qəbulu təkcə ekoloji məqsədlərə uyğun gəlmir, həm də bazarda dayanıqlı və enerjiyə qənaət edən strukturlara artan tələbi həll edir.

Sosial məsuliyyət tikintidə davamlılığın həlledici ölçüsüdür. Təşkilatlar öz layihələrinin daha geniş ictimai təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Yerli icmalarla məşğul olmaq, müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq etmək və sosial inkişaf təşəbbüslərinə sərmayə qoymaq müsbət sosial izə töhfə verir. Sosial məsuliyyətə üstünlük verən tikinti təşkilatları xoş niyyəti artırır, korporativ imicini artırır və maraqlı tərəflərlə daha güclü əlaqələr qurur (Kovalev, 2005: 66).

Regionlarda infrastrukturun, həmçinin, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, nəqliyyat və rabitə infrastrukturunu, sosial infrastruktur önəmli dərəcədə inkişaf etdirilib. Rayonlardakı real əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan işlədilməsi hər bir rayonun simasının dəyişməsinə səbəb olub. Ölkədə tikinti sektorunun tərəqqisində tikinti materialları sənayesinin rolu böyükdür. İndi bu sahənin inkişafında dövlət vasitəsilə həyata keçirilən islahatlar yaradılır. Artıq xarici ölkələrdən bir çox tikinti materialları Azərbaycana daşınmır. Onu da bildirmək olar ki, tikinti materialları bazarında vəziyyət əsasənə daşınmaz əmlak bazarının qalan seqmentlərindən asılıdır. İndi respublikamızda tikinti materialları sənayesi ölkəmizin tikinti sektorunun ehtiyaclarını lazımi dərəcədə ödəmə qabiliyyətinə sahibdir. Buna nümunə olaraq, müasir tələbləri ödəyən Polad əritmə zavodunu, Qaradağda istehsal olunan sement və mişar daşını, Gilan holdinqin istehsal etdiyi alçıpan və s. söyləmək olar. Qeyd edək ki, ölkəmizdə istehsal edilən armatur, sement, mişar daşı və alçıpan xaricdə istehsal olunan məhsullardan sözsüz ki, geri qalmır və bəzən hətta onları üstələyir. İstehsal olunan bu məhsullar rəqabətqabiliyyətlidir və beynəlxalq standartlara aiddir.

Cədvəl 2.1. Tikinti işlərinin dəyəri.

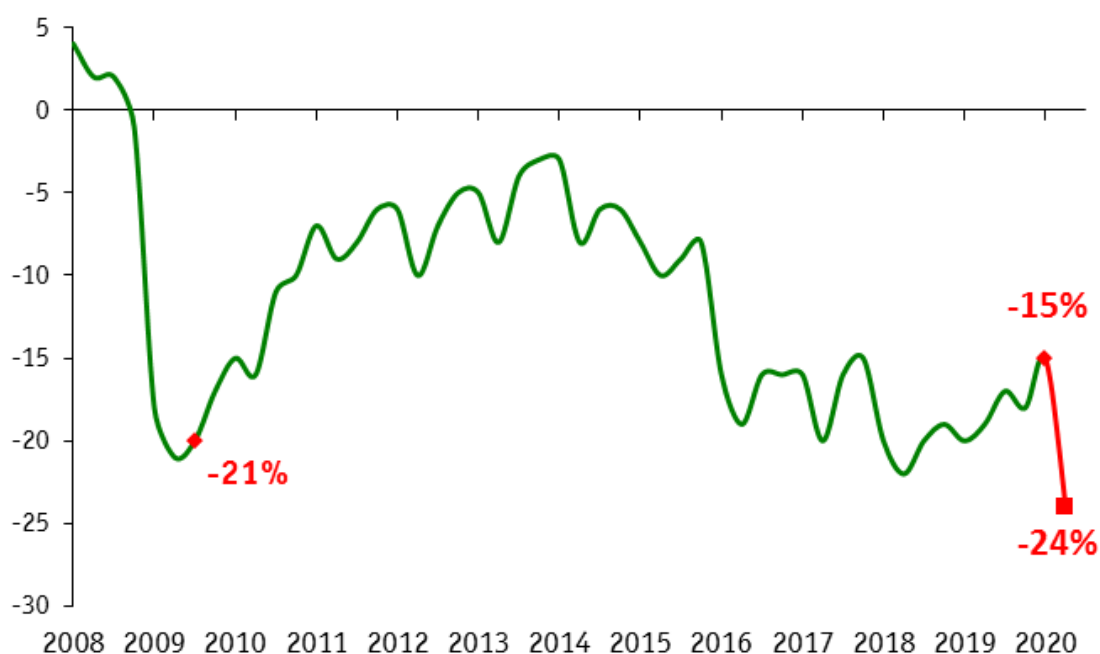
	Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, milyon manat	Tikinti işlərinin dəyəri, milyon manat
2000	308.0	324.5
2001	310.7	320.2
2002	528.0	527.9
2003	802.0	899.5
2004	1062.1	1388.0
2005	1171.6	1558.0
2006	1445.4	2119.7
2007	1892.0	2702.4
2008	2800.3	3785.5
2009	2554.3	3484.9
2010	3439.7	4531.4

2011	4141.0	6115.0
2012	5,507.90	7,716.00
2013	6,753.70	8,721.20
2014	7,454.40	8,591.90
2015	6,499.50	7,319.60
2016	6,338.90	7,660.40
2017	6,750.60	7,762.10
2018	6,183.40	8,448.30
2019	6,098.8	9,439.2
2020	5577.7* ³⁾	9,778.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/construction/>

İşgüzar mühitinin vəziyyəti ilə bağlı bazar sorğusunun ümumiləşdirilmiş mövsümi düzəliş edilmiş nəticələri pandemiyanın çağırışlarının yaratdığı biznes mühitinin sosial-iqtisadi təsirlərinə iqtisadi agentlərin ilkin reaksiyasını əks etdirən qısamüddətli təxminləri əks etdirir.

Pandemiya girişində tikinti təşkilatlarının ixtiyarında olan sahibkarlıq fəaliyyətinin kifayət qədər zəif potensialını və ümumilikdə bu fenomenin görünməmişliyini nəzərə alaraq, onların iqtisadi məkanda ilkin və daha da sonrakı əlaqəli neqativ hadisələrə müqavimət göstərmək şansları dəyişdi.

Şəkil 1. Tikintidə dinamika (%)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/construction/>

Koronavirus pandemiyası tikinti əmək bazarında kəskin dəyişikliklərə səbəb olub. Yaranan iqtisadi reallıqlara uyğunlaşma və istehsal fəaliyyətinin sürətinin azaldılması işçilərin sayında təsirli azalma ilə müşayiət olunan yeni optimallaşdırma sxemlərinin və fəaliyyət formatlarının axtarışına səbəb oldu.

Beləliklə, təşkilatlarda son bir neçə ildə “adi” olan kadrların təqaüdə çıxma dərəcələri fonunda, ikinci rübdə onlar iki dəfə artmışdır (kadr sayının qiymətləndirilməsinin balansı (-16%) qarşı (-8%)

olmuşdur. birinci rübdə). Menecerləri işçilərin sayında azalma qeyd edən şirkətlərin payı 25%-dən 30%-ə yüksəlib.

Tikinti materiallarının həyat dövrünün təhlili davamlılığın əsas aspektidir. Çıxarma və istehsaldan tutmuş daşınma və utilizasiyaya qədər materialın həyat dövrünün hər bir mərhələsi ətraf mühitə təsir göstərir. Təkrar emal edilmiş və ya yerli mənbəli materiallar kimi davamlı material seçimləri tikinti layihələrinin ümumi ətraf mühitə təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər (11).

Davamlı təkmilləşdirmə və innovasiya tikintidə davamlılığın inkişafı üçün çox vacibdir. Mütərəqqi tikinti materialları və yaşıl tikinti üsulları kimi ətraf mühitə təsirləri minimuma endirən yeni texnologiyalar və təcrübələrin tətbiqi davamlı davamlılığa töhfə verir. Davamlılıq strategiyalarını mütəmadi olaraq nəzərdən keçirmək və yeniləmək təşkilatların ekoloji cəhətdən təmiz tikinti təcrübələrində ön sıralarda qalmasını təmin edir.

Tikinti təşkilatlarında davamlılıq və ətraf mühitin təhlili ekoloji təsirləri azaltmaq, tənzimləyici standartlara cavab vermək və sosial məsuliyyətləri yerinə yetirmək üçün çox vacibdir. Dizayndan tutmuş material seçiminə və ictimaiyyətin cəlb edilməsinə qədər tikinti layihələrinin hər bir aspektinə davamlı təcrübələri inteqrasiya etməklə təşkilatlar nəinki daha sağlam planetə töhfə verir, həm də özlərini ekoloji şüur və etik təcrübələrə getdikcə daha çox dəyər verən sənayedə liderlər kimi yerləşdirirlər (12). Davamlılığa dair bu öhdəlik təkcə ətraf mühitə fayda vermir, həm də tikinti təşkilatlarının uzunmüddətli həyat qabiliyyətini və nüfuzunu artırır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, tikinti təşkilatına investisiyanın təhlili şirkətin uğurunda və davamlılığında mühüm rol oynayır. Maliyyə məlumatlarının, bazar tendensiyalarının və layihənin mümkünlüyünün hərtərəfli tədqiqi vasitəsilə maraqlı tərəflər böyüməyə təkan verən və riskləri azaldan məlumatlı qərarlar qəbul edə bilərlər. Tikinti sənayesi təbii olaraq kapital tutumludur, infraqurata, texnologiyaya və ixtisaslı işçi qüvvəsinə əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. Hərtərəfli maliyyə təhlili təşkilatlara resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə, layihə portfellerini optimallaşdırmağa və xərclərə qənaət sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, o, təşkilatın maliyyə sağlamlığı və iqtisadi dalğalanmalara qarşı durmaq qabiliyyəti haqqında anlayışlar təqdim etməklə strateji planlaşdırmanı asanlaşdırır. Bazar təhlili eyni dərəcədə vacibdir, çünki o, tikinti təşkilatlarına sənaye tendensiyalarına, tənzimləyici dəyişikliklərə və yaranan imkanlara uyğunlaşmağa imkan verir. Rəqabətli mənzərəni başa düşmək və bazar dəyişikliklərini gözləməklə, şirkətlər müvəffəqiyyət üçün özlərini mövqeləndirə və uzunmüddətli hədəflərə uyğun gələn strateji investisiyalar edə bilərlər. Layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması investisiya təhlili prosesinin ayrılmaz hissəsidir və xüsusi müəssisələrin həyat qabiliyyətinin və potensial gəlirlərinin ətraflı qiymətləndirilməsini təklif edir. Məkan, tənzimləyici uyğunluq və gözlənilən bazar tələbi kimi amillərin qiymətləndirilməsi hansı layihələrin həyata keçiriləcəyi barədə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. The next normal in construction – McKinsey, Company.
<https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Industries/Capital%20Projects%20and%20Infrastructure/Our%20Insights/The%20next%20normal%20in%20construction/The-next-normal-in-construction.pdf>
2. Project and Investment Appraisal for Sustainable Value Creation - IFAC.
https://www.ifac.org/system/files/publications/files/PAIB-IGPG-ED-Project-and-Investment-Appraisal-for-Sustainable-Value-Creation_0.pdf
3. İsayev, S.Z., Sadiqov, K.F. (2012). İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı: “Şərq və Qərb”, 388 s.
4. Şəkəreliyeva, Z.A. (2013). Keçid iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun zəruriliyi və onun nəzəri aspektləri. Bakı: “Elm”, 456 s.
5. Evaluating the Engineering-Procurement-Construction Approach - Springer.

- <https://link.springer.com/article/10.1007/s40996-023-01040-x>
6. Məmmədov, İ.S. (2018). Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi. Bakı: “Azərbaycan”, 200 s.
 7. Kuznetsov, V.G. (2010). Investitsii. Moskva, 655 s.
 8. İsayev, S.Z. (2010). “İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi”. Dərs vəsaiti. Bakı: “Azərbaycan”, 244 s.
 9. The Evaluation of the Contractor’s Risk in Implementing the Investment.
<https://www.mdpi.com/2071-1050/11/9/2660>
 10. Kovalev, V.V. (2005). Investitsii. Moskva, 374 s.
 11. EngineeringWKH&RVW0DQDJHPHQWRI&RQVWUXFWLRQ3URMHFWVJieyun Yang.
<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/783/1/012098/pdf>
 12. <https://www.stat.gov.az/source/construction/>

Göndərilib: 13.09.2023

Qəbul edilib: 01.11.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/84-88>

Leyla Baylarova
Baku Slavic University
PhD student
baylarovaleyla94@gmail.com

REVIEW OF MODERN EDUCATIONAL MATERIALS IN THE CONTEXT OF DEVELOPING LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE AT THE INITIAL STAGE OF LEARNING THE GERMAN LANGUAGE

Abstract

The review of contemporary educational materials in the context of developing linguistic and cultural competence at the initial stages of learning the German language emphasizes not only the importance of effective pedagogical resources but also their role in students' ability to comprehend linguistic and cultural environments.

The review's conclusions highlight key aspects that should be considered when selecting and utilizing educational materials, taking into account their impact on developing students' skills in linguistic and cultural analysis and intercultural perception. These conclusions can serve as a foundation for further research in the field of language education and contribute to the development of more effective methodologies and approaches to teaching at the initial stages of learning the German language in higher education institutions.

Keywords: *linguistic and regional studies, intercultural competence, review of educational materials, intercultural perception, authentic materials*

Leyla Bəylərova
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
baylarovaleyla94@gmail.com

Alman dilinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində linqvistik və mədəni səriştənin inkişafı kontekstində müasir tədris materiallarının nəzərdən keçirilməsi

Xülasə

Alman dilinin lingvostanovşunaslıq bacarığının formalaşmasının məzmununda müasir təlim materiallarının tədqiqatı, təlim resurslarının effektivliyinin əhəmiyyətini və onların tələbələrin dil və mədəni mühitini anlama bacarığının inkişafında oynadığı rolunu vurğulayır.

Tədqiqatın nəticələri, təlim materiallarının seçilməsi və istifadə edilməsində nəzərə alınmalı olan və tələbələrin lingvostanovşunaslıq təhlil və müstəqil mədəni anlayış bacarığı inkişafında onların təsirini nəzərə almalı olan əsas aspektləri ortaya qoyur. Bu çıxışlar dil təhsili sahəsində daha sonra aparılacaq tədqiqatların əsası kimi xidmət edə bilər və alman dilinin ali təhsil müəssisələrində təhsilin əvvəlki mərhələlərində daha effektiv metodika və yanaşmaların inkişafına kömək edə bilər.

Açar sözlər: *dilçilik və regionşunaslıq, linqvistik və mədəni səriştə, təlim materiallarının, mədəniyyətlərarası qavrayış, autentik materiallar*

Introduction

In the context of learning the German language at the initial stage of education, a crucial aspect is the analysis of modern textbooks to identify their potential for successfully developing linguistic and cultural competence in students. The diversity of teaching resources and their effective integration become particularly significant in the context of creating a cultural and country studies concept of education.

The formation of a cultural and country studies concept highlights the important role of modern textbooks and their effective use. A key criterion for evaluating such textbooks is the provision of diverse textual material, covering printed, audio, and video texts, as well as authentic materials with extensive cultural and country studies information. Textbooks should also effectively address gaps in the cultural space and connections, providing students with a comprehensive understanding of the culture of the studied country. An important element is the inclusion of rules of speech etiquette, contributing to the development of social skills in accordance with the cultural characteristics of the studied country.

In addition, textbooks should contain a set of exercises covering various aspects of communication and social roles, fostering the development of intercultural communicative competence. The presence of professionally oriented exercises aimed at semanticizing cultural and country studies lexical units is also essential for effective learning. The creative method of collaging used in textbooks further contributes to the semanticization of lexical units, motivates students, and provides support in the development of speaking skills.

When selecting materials for cultural and country studies in the German language, we paid attention to several factors, including relevance, reliability, practical applicability, methodological approaches, and the use of authentic materials. As a result of this analysis, we identified textbooks that not only meet high standards but also provide students with a deeper and more comprehensive understanding of the culture, traditions, and peculiarities of German-speaking countries, contributing to their linguistic and cultural development (Suprun, Gandurina, 1995: 15).

Below are the textbooks on the German language that were considered in the dissertation:

1. "Entdeckungsreise D-A-CH" from Langenscheidt publishing house: This textbook focuses on developing communicative skills and cultural literacy. Including various texts, activities, and exercises, it helps students immerse themselves in German culture, traditions, and history (2).

2. "Netzwerk A2" from Klett publishing house: This textbook concentrates on the culture and customs of German-speaking countries. Offering diverse texts, exercises, and additional materials, it helps students understand and study German culture (3).

3. "Deutsch im Blick": This online textbook offers various texts, videos, and assignments, allowing students to learn the German language while immersing themselves in the cultural environment of German-speaking countries (4).

Each of these textbooks contains different types of informational texts, including printed, audio, video, and authentic materials. The selection of these materials in textbooks for the initial stage of learning the German language is aimed at providing students with a maximally immersed and contextualized experience. Printed texts of a cultural and country-studies nature, such as cultural articles about German traditions, holidays, and historical events, allow students not only to expand their vocabulary but also to better understand the context of German culture.

Audio texts, such as audio recordings of dialogues and interviews with native speakers, play a key role in enriching the educational process, providing students with a unique opportunity to interact with real communication situations. These materials not only add an auditory component to the learning process but also allow students to develop oral perception skills in various contexts.

Audio recordings provide students with the opportunity to hear various pronunciations, intonations, and speech rhythms, contributing to their better mastery of the phonetic features of the German language. In addition, learning with real voices and diverse accents helps students form a more complete and profound understanding of the diversity of German-speaking cultures. They also reflect contemporary social and cultural realities, making learning more relevant and contextual. Ultimately, these materials help students not only improve their oral perception skills but also better understand and appreciate the wide range of situations in which they can apply their language knowledge in real life.

Video texts, including video clips, documentary films, and interview clips, play a key role in enriching the visual aspect of learning the German language. These multimedia materials not only provide students with the opportunity to hear and improve their listening skills but also visually

immerse them in various aspects of German culture. Video clips contribute to the formation of a visual context, allowing students to literally see historical events, cultural traditions, and customs. Documentary films, in turn, provide a deep analysis of various aspects of German history and society, allowing students to understand the evolution of cultural phenomena. This form of learning enriches students' linguistic skills, allowing them to hear different dialects, intonations, and language features, which are important for their future communication in real situations.

Authentic materials, such as announcements, posters, and advertising materials, add a practical aspect to cultural learning. Studying these materials not only imparts a practical aspect to lessons but also reflects the current cultural features and socio-cultural norms of German-speaking countries. This approach enriches the learning process by providing students with direct interaction with real language and cultural contexts.

The linguacultural approach incorporated into textbooks goes beyond the simple study of language rules; it is also aimed at developing intercultural competence in students. This approach contributes to a deep understanding of cultural aspects of language, enhances students' ability to analyze and assess cultural differences and similarities. Thus, students gain not only language skills but also key competencies for successful interaction in a multilingual and multicultural society, fostering their deeper integration into the German-speaking community.

The textbook "Entdeckungsreise D-A-CH" not only sustains students' interest in the German language but also establishes a significant connection between language and culture. This textbook not only imparts knowledge about linguistic aspects but also emphasizes cultural traditions, holidays, and historical events. Its unique feature lies in its contribution not only to the development of language skills but also to the formation of cultural literacy and awareness. This, in turn, positively impacts learning as students gain a deeper understanding and appreciation for cultural aspects of German-speaking countries. Special attention to the linguocultural approach in teaching German to students at the initial stage is highlighted in the following sections:

- In the section "Deutsch und andere Sprachen" (German and Other Languages), the textbook focuses not only on linguistic aspects but also on history, influence on other languages, intercultural communication, and language policy. This creates a comprehensive approach that helps students better understand the context and role of the German language in a multilingual and multicultural world. The section provides an analysis of the historical development of the German language, comparative study with other languages, and the study of the influence of other languages on German, allowing students to immerse themselves more deeply in the linguistic environment.

In the section "Feste und Ferien" (Celebrations and Holidays), the textbook examines not only vocabulary and expressions related to holidays and festivals but also their cultural meanings, traditions, and customs. This linguocultural approach allows students not only to grasp linguistic aspects but also to fully immerse themselves in the cultural environment. Students learn not only how to use language during holidays but also how cultural values and symbols are reflected in language and customs.

The textbook "Netzwerk A2" offers engaging methods for learning the German language, taking into account linguocultural aspects for the development of students' oral communication. Covering difficulty levels from A1 to B1, this course, developed by Klett publishing, has gained recognition from many educational institutions providing German language courses. The program covers various topics related to German culture and society, offering exercises that contribute to understanding these aspects. Exercises aimed at developing linguacultural competence stimulate students to analyze cultural aspects and their impact on language communication and interaction, thereby expanding their knowledge of German culture and enhancing their ability to adapt successfully in a cross-cultural environment.

Example of a linguistic-cultural task at the initial stage of learning German includes presenting a typical culinary specialty from the student's home country or city. This exercise combines reading, comprehension, and writing skills, while also fostering intercultural competence. Students read a

description of a culinary specialty in German and then present their own dish, promoting the development of language, intercultural, and communicative skills, as well as independence.

Another exercise suggests students explore and present information about a German university. This task develops linguistic-cultural competence through the analysis of cultural aspects of university life in German-speaking countries. During the task, students compare educational systems, activate interlanguage skills, and develop public speaking skills when presenting the university to an audience. This exercise not only contributes to language learning but also shapes adaptation skills and understanding of intercultural differences. The textbook "Deutsch im Blick" is a comprehensive course for learning German language and culture of German-speaking countries (4).

The textbook's structure includes an introduction presenting general information about the course, its goals, structure, and emphasizing the basic principles of the linguistic-cultural approach. Chapters are divided into language topics such as greetings, introductions, family, work, leisure, and others. Each chapter features diverse texts, including oral and written materials, for oral practice.

Within each chapter, cultural materials are also included, such as articles on traditions, customs, cuisine, and art of German-speaking countries, helping students immerse themselves in the cultural environment related to the language being studied. The textbook provides video materials, such as short films and interviews, allowing students to listen and understand real examples of spoken language and native speech. Each chapter includes exercises and tasks to develop oral skills, such as oral dialogues, role-playing, and discussions.

Positive aspects of the textbook include the integration of cultural materials, aiding students in better understanding the cultural context, and the variety of texts and video materials contributing to effective language and cultural learning. Communication-focused tasks help students confidently use the language and apply linguistic-cultural knowledge in practice.

Conclusion

Analysis of German textbooks for intercultural education emphasizes their limited use in pedagogical universities, where teaching is carried out according to curricula that German textbook authors may not always know or consider. In addition, these textbooks may not entirely correspond to the level of students' initial knowledge, and the amount of exercises for material reinforcement is limited.

There is a consensus among textbook authors regarding the use of authentic texts and exercises aimed at fostering intercultural communication, as well as reinforcing cultural and country-specific material.

References

1. Suprun, N.I., Gandurina, A.A. (1995). *Prakticheskiy kurs nemetskogo yazyka dlya II kursa institutov i fakultetov inostrannykh yazykov: Uchebnik*. M.: Vysshaya shkola, 351 s
2. *Entdeckungsreise D-A-CH*. (2011). *Kursbuch zur Landeskunde*. 144 Seiten. ISBN 978-3-12-606380-7.
3. *Netzwerk neu A2.2. Deutsch als Fremdsprache. Kurs- und Übungsbuch mit Audios und Videos*. 176 Seiten. ISBN 978-3-12-607163-5.
4. "Deutsch im Blick" (Online- uchebnik).
5. Vorobyev, V.V. (2012). *Lingvokulturologiya (teoriya i metody): ucheb.-metodich. Posobiye*. M.: Akademiya. 335 s.
6. Kazakova, M.A., Yevtyugina, A.A. (2016). *Autentichnyye tekstovyye materialy v obuchenii inostrannomu yazyku*. *Vestnik BGU. Obrazovaniye. Lichnost. Obshchestvo*. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/autentichnye-tekstovye-materialy-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku> (data obrashcheniya: 20.09.2023).
7. Kuznetsova, S.V. (2017). *K voprosu ob ispol'zovanii autentichnykh tekstov professional'noy napravlenosti v protsesse obucheniya inostrannomu yazyku v vuze*. ANI: pedagogika i

psixhologiya. №1 (18). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-ispolzovanii-autentichnyh-tekstov-professionalnoy-napravlenosti-v-protsesse-obucheniya-inostrannomu-yazyku> (data obrashcheniya: 10.09.2023).

8. Passov, Ye.I. Osnovy kommunikativnoy metodiki obucheniya inoyazychnomu obshcheniyu. M., 1989. 276 s. ISBN 5-200-00717-8.

Received: 29.10.2023

Accepted: 14.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/89-93>

Zenfira Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
turalmemmedov521@gmail.com

“CANLI MUZEY” KONSEPSİYASININ MAHIYYƏTİ

Xülasə

Muzeyşünaslıq ədəbiyyatında “canlı muzey” anlayışı müxtəlif mənalarda işlənir. Bu tədqiqatın məqsədi 'canlı muzey' anlayışının istifadələrini araşdırmaq və muzeyşünaslıq sahəsində terminologiya araşdırmalarına töhfə verməkdir. Tədqiqatda “canlı muzey” anlayışına yanaşmalar sənəd təhlili üsulu ilə araşdırılıb.

Bu məqalədə 'canlı muzey' anlayışının necə işləndiyi əvvəlcə tək-tək araşdırılır daha sonra isə nəticə hissədə kollektiv qiymətləndirmə aparılıb. Bütün bu tədqiqatların canlı muzey anlayışından hansı mənada istifadə etdiyini qiymətləndirdikdə belə qənaətə gəlik ki, onların canlı muzey anlayışına yanaşmalarını iki əsas qrupa bölmək olar: “muzey növləri ilə bağlı” və “muzey ünsiyyət üsulları ilə bağlı”. Muzeyşünaslıq ədəbiyyatında canlı muzey anlayışından müxtəlif mənalarda istifadə olunduğu görünür. Bu, canlı muzeyin nə olduğu ilə bağlı çəşqinliyə səbəb ola bilər. Bu işin məqsədi müasir muzeyşünaslıq tədqiqatlarında 'canlı muzey' anlayışının istifadəsini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: canlı muzey, muzeyşünaslıq, obyekt, arxeologiya, ekomuzeylər

Zenfira Seyidova
Nakhchivan State University
turalmemmedov521@gmail.com

The essence of the “Living Museum” concept

Abstract

In the museological literature, the concept of "living museum" is used in different ways. The purpose of this study is to explore the uses of the concept of 'living museum' and to contribute to terminology studies in the field of museology. In the study, the approaches to the concept of "living museum" were investigated by the method of document analysis. In this article, how the concept of 'living museum' is developed is investigated individually, and then a collective assessment is made in the final part.

When we evaluate the sense in which all these studies use the concept of a living museum, we conclude that their approaches to the concept of a living museum can be divided into two main groups: "related to museum types" and "related to museum communication methods". It seems that the concept of living museum is used in different senses in the museological literature. This can lead to confusion as to what a living museum is. The purpose of this work is to investigate the use of the concept of 'living museum' in contemporary museological studies.

Keywords: living museum, museology, object, archeology, eco-museums

Giriş

Bu gün muzeylərin əsas məsuliyyəti “obyekt” mərkəzli yanaşmadan “insan və cəmiyyət” mərkəzli yanaşmaya keçib. Muzeyşünaslıqda muzeylərin ictimai ölçüsü, cəmiyyətin maddi və qeyri-maddi mədəni irsə çıxış imkanları ilə bağlı məsələlər indi əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayış muzeyin fəaliyyəti ilə yanaşı obyekt mərkəzli sərgiləri ilə də mövcud olmasını və xəzinə/anbar deyil, emalatxana kimi fəaliyyət göstərməsini təmin edir; Bu, hətta cəlbədicə və maarifləndirici təcrübələr və şərhlər təqdim etməyi tələb edir. Bu anlayış çərçivəsində 'canlı muzey' muzeyşünaslığın ən mühüm anlayışlarından biri kimi əhəmiyyət qazanır.

1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (YUNESKO) tərəfindən hazırlanmış Mədəni və Təbii İrsin Qorunması Konvensiyası ilə canlı mədəniyyətlərin qorunmasına yanaşmanın qəbul edilməsi muzeyşünaslıq tədqiqatlarına da təsir etdi; Klassik muzeyşünaslıq anlayışında olduğu kimi, obyektləri binanın hüdudları daxilində qapalı məkanlarda nümayiş etdirmək əvəzinə, muzey daxilində müxtəlif sərgi üslubları qəbul edilmişdir. Hudson (Hudson, 1998: 6) bildirir ki, o dövrdə bir çox insan üçün zooparkı və ya elm mərkəzini muzey kimi qəbul edib, bitki, balıq və ya heyvanı “obyekt” adlandırmaq məqbul fikir deyildi. Bu tərifdən də anlaşıldığı kimi, canlı bitki və heyvan növlərini ehtiva edən və ictimaiyyətə təqdim edən botanika və zooloji bağlar, arxeoloji, hətta təbii mühafizə olunan ərazilər muzey sayılır.

UNESCO tərəfindən irs sözünün əhatə dairəsinin genişləndirilməsi (UNESCO, 2003-2006) muzeyin tərifinə də təsir etdi. Nəqli kəsilməkdə olan dillər, şifahi irs, ənənəvi musiqi və ifa formaları, adət-ənənələr, mərasimlər, folklor, icma və qrupların qeyri-maddi və canlı irsi də mədəni irs anlayışına daxil edilmiş, daha sonra Seulda keçirilən ICOM-un 21-ci Baş Assambleyasında muzeyin tərifinin əhatə dairəsi aşağıdakı kimi genişləndirilmişdir: “Muzey cəmiyyətin və onun inkişafının xidmətində olan, ictimaiyyət üçün açıq olan, insanlara və onların yaşadıkları mühitə şahidlik edən maddi və qeyri-maddi materialları toplayan, muzeyin inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparan, elm, təhsil və həzz almaq üçün biliyi qoruyan, paylaşan və nümayiş etdirən qeyri-kommersiya məqsədli və davamlı fəaliyyət göstərən bir qurumdur. 2003-cü ildə Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması üzrə YUNESKO Konvensiyasının imzalanmasından bəri, qeyri-maddi irsin əhəmiyyəti getdikcə artmış, buna görə də artıq muzeylər öz kolleksiyalarında və sərgilərində canlı mədəniyyətlərini təmsil etdikləri icmalarla işin və tərcümə işinin vacibliyini qavramağa başlamışdır. Bu səbəbdən “canlı muzey” anlayışı xüsusilə 2003-cü ildən sonra getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etmişdir.

2. Canlı Muzeyin mənası və məqsədi.

Müxtəlif nəşrlərdə canlı muzeyin nə olduğu ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar var. Çox vaxt xalq irsi və ya yerli mədəni irslə əlaqəli canlı muzeylər sosial tarixi və ənənəvi həyat tərzini təmsil etməyi hədəfləyir.

Beynəlxalq Muzeylər Şurası (2008) canlı muzeydən açıq səma altında muzeylə sinonim olaraq istifadə edərək bildirir ki, belə muzeylər öz kolleksiyalarını qapılardan kənarda/açıq havada nümayiş etdirən ayrıca muzey növü kimi fərqləndirilə bilər. Bütün bunlara isə açıq səma altında muzeylər, binalar muzeyi, təsərrüfat muzeyləri, canlı tarix muzeyləri və xalq muzeyləri misaldır (Sukmataji, 2010: 11).

Letsebe (Letsebe, 2012) muzey mühitini anlamlandırmağın ən təsirli yolunun canlı muzeylər olduğunu bildirir və canlı muzeylərin sənaye (məsələn, mədənçilik) muzeyləri, tarixi müharibə canlandırmaçıları və canlı aktyorların ifasında əl işləri sərgiləri (bəzən heyvanlarla) və digər bir çox kontekstdə və perspektivdə görünə biləcəyini bildirir.

ICOM-a bağlı Avropa Açıq Səma Muzeyləri açıq səma altında muzeyləri aşağıdakı kimi müəyyən edir: “struktur və funksional varlıqlar kimi məskunlaşma nümunələrini, yaşayış yerlərini, iqtisadiyyatı və texnologiyanı təsvir edən müxtəlif strukturların/qurumların açıq səma altında elmi kolleksiyaları” (AEOM, 2017).

AEOM (2017) görə, açıq hava muzeyləri bu gün çox müxtəlifdir. Hər bir muzey fərqlidir, bu, müəyyən bir bölgənin və ya ölkənin həyat tərzinin, adət-ənənələrinin, tikinti mədəniyyətinin və tarixinin açarıdır. Açıq hava muzeylərinin oxşarlıqları da mövcuddur. O, məlumatlandırmaq və təqdim etmək, üç ölçüdə və bir-bir miqyasda təqdim etmək və bir çox ziyarətçiyə və müxtəlif hədəf qruplarına çatmaq qabiliyyətinə malikdir. Açıq səma altında muzeylərin əksəriyyəti köçürülmüş/dəyişdirilmiş bina və tikililərdən ibarətdir; Bununla belə, bəzi muzeylər binaları ilkin vəziyyətində də qiymətləndirə bilirlər.

3. Yaşayış muzeylərinin inkişafı və növləri.

Açıq səma altında muzeylər canlı muzeylərin ilk nümunələri hesab olunur. Bu muzeylərin əksəriyyətinin təsis məqsədləri, kolleksiyaları və sərgi məkanlarının dizaynı bir-birinə çox bənzəyir.

Açıq səma altında muzeylər, eyni dövrün milli incəsənət və tarix muzeylərinin sayının artması ilə olduğu kimi, yüksək sənət əsərlərinin nümayiş olunduğu yer kimi nəzərdə tutulmayıb.

Avropadakı ilk açıq hava muzeylərinin əksəriyyəti kənd binalarına və kənd mədəniyyətinə diqqət fokuslanmışdır. Lakin, 1909-cu ildən şəhər mədəniyyətinə diqqət yetirən muzeylər yaradılmağa başlandı. 1914-cü ildə Orhusda əsas qoyulmuş Danimarkanın Old Town (de Gamble by/The Old Town) muzeyi də buna misaldır (Rentzog, 2007). Zaman keçdikcə isə təxminən 1960-cı illərdən açıq səma altında muzeylər sənaye mədəniyyətinə doğru genişlənməyə başlamışdır. Məsələn, İngiltərədəki Ironbridge Gorge Muzeyləri Fondu tərəfindən idarə olunan Ironbridge Gorge Muzeyləri onlardan biridir. 1967-ci ildə Britaniya sənayesinin doğulduğu yer olaraq təyin edilmiş və UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmiş muzey icması 10 muzey və 35 tarixi məkandan ibarətdir. Bu muzey Sənaye İnqilabının qalıqlarını qorumaq və şərh etmək məqsədi daşıyır.

Avropada çoxlu “açıq səma altında arxeoloji muzeylər” var. Paardekooper (Paardekooper, 2012: 45) açıq səma altında arxeoloji muzeylərdə təcrübənin və eksperimental arxeologiyanın əhəmiyyətini vurğulayaraq muzeyin ziyarətçiləri ilə elm arasında körpü yaratdığını, elmlə fəal əlaqədə olan muzeyin real canlı muzey olduğunu və bir çox canlı keçmiş təmsil etdiyini bildirir. (Paardekooper, 2012: 62).

Canlı Tarix Muzeyləri canlı muzey anlayışı ilə ən çox əlaqəli muzey növlərindən biridir. Avropa ölkələrində açıq səma altında muzeylərdə o dövrün geyimlərini geyinən aktyorların keçmiş xatirələri əks etdirməsi təcrübəsi Amerikada daha da inkişaf etdirilərək yeni tipli muzeyin yaranmasına səbəb oldu. Bu muzeylər “Canlı Tarix Muzeyləri” adlanır.

Tarixi ərazilərin qorunub saxlanılmasında və yenilənməsində bir nəzəriyyə və metod kimi görülən canlı muzey anlayışı ilə də ekomuzeylər bağlıdır. 1960-cı illərdən sonra inkişaf edən cəmiyyət mərkəzli yeni muzeyşünaslıq yanaşması və mədəniyyətşünaslığın təsiri ilə yeni bir muzey növü olaraq ortaya çıxan ecomuseum bir növ açıq səma altında muzey və canlı muzey kimi qəbul edilir. İrsin mühafizəsini ətraf mühitlə əlaqələndirmək üçün 1971-ci ildə Georges-Henri Rivière və Hugues de Varine tərəfindən Fransanın Ətraf Mühit Nazirliyi ilə birlikdə ecomuseum anlayışı təqdim edilmişdir. Rivyer bu termini on il ərzində üç dəfə yenidən müəyyənləşdirmişdir. Onun 1980-ci illərdən tərfi belədir: “Dövlət orqanı və yerli əhali tərəfindən birgə hazırlanmış, işlənmiş və idarə olunan alət... insanın və təbiətin ifadəsi... zamanın ifadəsi... məkanın təfsiri... laboratoriya ... mühafizə mərkəzi ... məktəb. Ecomuseum yunanca "oikos" kökündən gəlir, "ev" və ya "yaşayış sahəsi" deməkdir. Təbii, sosial və mədəni mühitin əksi olan ecomuseum bir növ açıq səma altında muzey hesab edilir. Lakin ənənəvi açıq səma altındakı muzeylərdən fərqlidir. Ekomuzeylərdə mədəniyyət və təbiət müvafiq ərazi və qaydada muzey ziyarətçiləri ilə paylaşılır. Bu cür açıq səma altındakı muzeylərin özlərini ekomuzey adlandırmağa üstünlük vermələrinin səbəbləri odur ki, bu muzeylərin daha müasir və demokratik olmaq istəyi və muzey forması kimi diqqət çəkməyin zəruriliyindən doğub. Ekomuzeydə “irs”, “iştirak” və “muzey” balanslaşdırılmış və bir-biri ilə əlaqəlidir. Ekomuzeylərin əsas hədəf auditoriyası ətraflarında yaşayan insanlardır. Ekomuzeylər müəyyən bir bölgədə təbiət, sənaye və mədəni ənənələr də daxil olmaqla müxtəlif irsi və yerli kimliyi qoruyub saxlamaq, yerli mənsubiyyət hissini inkişaf etdirmək və yerli iqtisadi inkişafı inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu irsin idarə olunması və istismarı yerli əhalinin iştirakı ilə həyata keçirilir; etnik qruplara diqqət yetirilir və bu qruplar bütün regionun davamlı inkişafı üçün dəstəklənir. Pan, He və Şi (Pan, He, Şi, 2012: 99) canlı muzeyin üç xüsusiyyətini vurğulayır: ənənəvi memarlıq mədəniyyətinin məkan elementinin orijinallığının qorunması, ənənəvi memarlıq mədəniyyətinin identikliyi və irsi, ictimaiyyətin iştirakı və ziyarətçilərlə qarşılıqlı əlaqə. Onlar, canlı muzey anlayışını iki cür müəyyənləşdirirlər: Muzeylər baxımından ekomuzey aktiv və dinamik bir muzey kimi görünür. Ekomuzey kolleksiyaları binanın divarlarına sığdırmaq əvəzinə, onları əhatə dairəsinə və məzmununa görə genişləndirmək imkanı təqdim edir. Ekomuzey kolleksiyaları tək cə maddi irs deyil, həm də ənənəvi ənənələrin ötürülə biləcəyi qeyri-maddi mədəni irsdir. Ekspozatlar yerli mühitdə dinamik şəkildə saxlanılır, zaman və məkan statik və dinamik şəkildə məharətlə bir araya gətirilir.

Digər tərəfdən, turistlərin səfərlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün yerli sakinlərin həyat tərzini və ritmini orijinal şəkildə qorumağa çalışır, onlar ziyarətçilər üçün “iştirak” və “təcrübə” mühiti yaratmaqla daha dərin mənə daşıyır. Ekomuzeylər yerli icmaların inkişafında və onların ehtiyaclarının ifadə olunmasında mühüm rol oynayır

Nəticə

Muzeyşünaslıq terminologiyasında fərqli istifadələri olan anlayışlardan biri də “canlı muzey”dir. Ümumilikdə açıq hava muzeyləri ilə sinonim kimi istifadə edilən “canlı muzeylər” xalq irsi və ya yerli mədəni irslə bağlı kolleksiyalarını açıq havada nümayiş etdirən və ictimai tarixi və ənənəvi həyat tərzini təmsil etməyi hədəfləyən muzeylərdir. 'Canlı muzey' anlayışı Skansen Açıq Hava Muzeyindən başlayaraq xalq muzeyləri, təsərrüfat muzeyləri, canlı tarix muzeyləri, ekomuzeylər və botanika bağları kimi müxtəlif muzey növləri üçün istifadə edilmişdir.

Cəmiyyət mərkəzli muzeyşünaslıq yanaşmasının qurulmasından sonra muzeylərdə ünsiyyət araşdırmaları əhəmiyyət qazandı və canlı muzeylərdə istifadə edilən ünsiyyət və şərh araşdırmaları bütün digər muzey növlərində görülməyə başladı. Xüsusilə 1990-cı illərdən başlayaraq muzeylərdə təhsil şöbələri geniş yayılmış və müxtəlif auditoriya qrupları üçün interaktiv emalatxanalar, dram təcrübələri və s. Bu, həm də tədqiqatların geniş yayılmasına səbəb oldu. 2000-ci illərdən sonra “insan və cəmiyyət mərkəzli anlayış” bütün muzeylər üçün əsas zərurət halına gəldi. Muzeylərin öz tamaşaçıları ilə ünsiyyətində şəxsiyyətlərarası ünsiyyət; şəxsi seçim, fərdi öyrənmə təcrübəsi və bütövlükdə seçilmiş maraqlar vacib hala gəldi. İndi başa düşülür ki, fərdlər xüsusi ehtiyaclarına görə qruplara bölünməli və onların maraq və ehtiyaclarına uyğun olaraq şəxsiyyətlərarası ünsiyyət üsullarından istifadə edilməlidir; Passiv auditoriya anlayışı aktiv auditoriya ilə əvəz olundu. Aktiv auditoriya konsepsiyasının inkişafı ilə kütləvi ünsiyyət şəxsiyyətlərarası ünsiyyətlə əvəz olundu. İndiki mənası ilə muzeylər cəmiyyətin təhsil və mədəni inkişafına xidmət etmək üçün maddi və qeyri-maddi əşyaları toplayıb sərgiləyir; Bu səbəbdən də tamaşaçıların muzeydə aktiv vaxt keçirmələri üçün həm sərgi texnologiyaları, həm də fəaliyyətləri ilə fərqli variantlar təklif edirlər. Xüsusilə texnologiyanın gətirdiyi imkanlarla bir çox yeni üsullar istifadə olunmağa başlayıb. Köşklərlə başlayan muzey texnologiyaları muzeylərdə iPad və smartfon proqramlarının tətbiqi ilə daha da inkişaf edib. Bu gün muzeylər müxtəlif ünsiyyət üsullarından istifadə edərək muzey daxilində və xaricində öz tamaşaçıları ilə təmasda olan çox canlı və fəal məkanlar olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər indi təkə canlı muzeylərdə deyil, bir çox muzey növlərində müşahidə olunur. “Canlı muzey” anlayışı öz kolleksiyalarını açıq havada nümayiş etdirən və sosial tarixi və ənənəvi həyat tərzini, təbii və mədəni irsi, maddi və mədəni irsi təmsil etmək məqsədi daşıyan “ictimai muzeylər”, “açıq səma altındakı muzeylər”, “ekomuzeylər” və s. qeyri-maddi irs üçün istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Hudson, K. (1998). Museum refuses to stand still. *Museum International*. № 50 (1), pp.43-50.
2. UNESCO. (2003-2006). Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Retrieved October, from <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>
3. Sukmataji. (2010). A Study on Sustainable Tourism Development in Batavia, Jakarta, Indonesia, living museum proceedings, Proceedings of Regional Conference on Tourism Research The State of the Art and its Sustainability, 11 p.
4. Letsebe, O.V. (2012). The Living Museum and Cultural Villages: Revival of Traditional Cultures in Botswana, ICME-ICOM Annual Meeting Commodifying Culture? Cultural Villages and Living Museums (Abstract Book) Namibia: ICME-ICOM.
5. AEOM. (2017). Definition, Retrieved February, from http://aeom.eu/en/?page_id=95,%20AEOM
6. AEOM. (2017). Open-Air Museums, Retrieved February, from http://aeom.eu/en/?page_id=58
7. Rentzog, S. (2007). Open air museums the history and future of a visionary idea, ALFHAM and Association of European Open Air Museums.

8. Paardekooper, R. (2012). The value of an archaeological open-air museum is in its use. Leiden: Sidestone Press. Retrieved July, from <https://tr.scribd.com/document/119270251/Paardekooper-2012-The-Value-of-an-Archaeological-Open-Air-Museum-is-in-Its-Use>, 45 p.
9. Pan, Y., He, L.L., Shi, Y. (2012). Practice of 'Living Museum' in the Traditional Architecture Culture Protection, 99 p.

Göndərib: 26.10.2023

Qəbul edilib: 16.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/94-99>

Nərmin Həsənova
ADPU-nun Ağcabədi filialı
nerminhesenova552@gmail.com

TƏHSİL MARKETİNQİ VƏ İDARƏETMƏ

Xülasə

Sürətlə inkişaf edən təhsil sektorunda marketing və idarəetmə strategiyaları institusional uğurun və tələbə cəlbinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə müasir institutların dəyişən bazar tələblərinə və texnoloji irəliləyişlərə necə uyğunlaşdığına diqqət yetirərək təhsil marketingi və idarəetmənin dinamik kəsişməsini araşdırır. Qarışıq metodlar yanaşmasından istifadə edərək, tədqiqat tələbə mərkəzli yanaşmaları və məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etməyi vurğulayan inkişaf edən idarəetmə təcrübələri ilə yanaşı, rəqəmsal təbliğat və markanın yerləşdirilməsi də daxil olmaqla təhsil marketingindəki mövcud tendensiyaları təhlil edir. Nəticələr fərdiləşdirilmiş marketing strategiyalarına və çevik idarəetmə strukturlarına doğru əhəmiyyətli bir dəyişikliyi ortaya qoyur və qurumların rəqabətə davamlı qalmaq üçün davamlı innovasiyalara ehtiyacı olduğunu vurğulayır. Tədqiqat bu tendensiyaların təhsil sahəsində maraqlı tərəflər üçün təsirlərini müzakirə etməklə yekunlaşır və bu həyati sahədə gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər təklif edir.

Açar sözlər: *təhsil marketingi, təhsilin idarə edilməsi, rəqəmsal yayım, brend mövqeləşdirməsi, tələbə mərkəzli yanaşmalar, məlumata əsaslanan qərar qəbuletmə*

Narmin Hasanova
Aghjabadi branch of ASPU
nerminhesenova552@gmail.com

Education marketing and management

Abstract

In the rapidly evolving education sector, marketing and management strategies play an important role in shaping institutional success and student engagement. This article examines the dynamic intersection of educational marketing and management, focusing on how modern institutions are adapting to changing market demands and technological advances. Using a mixed methods approach, the study analyzes current trends in educational marketing, including digital outreach and brand positioning, along with evolving management practices that emphasize student-centered approaches and data-driven decision-making. The results reveal a significant shift towards customized marketing strategies and flexible management structures, and highlight the need for organizations to continuously innovate to remain competitive. The study concludes by discussing the implications of these trends for educational stakeholders and suggests directions for future research in this vital area.

Keywords: *educational marketing, educational management, digital broadcasting, brand positioning, student-centric approaches, data-based decision making*

Giriş

Təhsil sektorunun daim inkişaf edən mənzərəsində effektiv marketing və menecmentin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Qlobal iqtisadiyyat getdikcə bir-biri ilə əlaqəli və texnologiyaya əsaslanan hala gəldikdə, təhsil müəssisələri tələbələrə cəlb etmək və saxlamaqda yeni problemlər və imkanlarla üzləşirlər. Təhsil daxilində marketing və idarəetməyə ənənəvi yanaşmalar çevrilir və bu, təkcə təhsil pedaqogikalarını deyil, həm də mürəkkəb marketing strategiyalarını və möhkəm idarəetmə təcrübələrini dərinlən başa düşməyi tələb edir. Məqalə təhsil müəssisələrinin müasir bazarın müşkülləri arasında hərəkət etməsinin mürəkkəb yollarını tədqiq edərək, təhsil

marketinqi və idarəetməsinin dinamik sahəsini araşdırır. İnformasiya və rəqəmsal texnologiya əsrində təhsildə marketinq sadəcə reklamdən kənara çıxır; bu, brend şəxsiyyətinin yaradılmasını, düzgün auditoriyanı başa düşməyi və hədəfə almağı və perspektivli tələbələr və maraqlı tərəflərlə səmərəli əlaqə yaratmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə etməyi əhatə edir. Eynilə, təhsil müəssisələrində idarəetmə ənənəvi inzibati funksiyaları üstələyib. İndi o, strateji planlaşdırmanı, resursların optimallaşdırılmasını öyrənmə və innovasiya üçün əlverişli mühitin təşviqini əhatə edir.

Əhatə fonunda, məqaləmiz təhsil marketinqi və idarə edilməsində mövcud tendensiyalar, problemlər və ən yaxşı təcrübələrin hərtərəfli təhlilini təqdim etmək məqsədi daşıyır. Bir sıra nümunələri araşdıraraq və müxtəlif tədqiqat metodologiyalarından istifadə etməklə bu tədqiqat təhsil müəssisələrinin rəqabətli və sürətlə dəyişən mühitdə necə inkişaf edə biləcəyinə dair fikirlər təklif edir. Məqsəd təkcə akademik diskurs təqdim etmək deyil, həm də təhsil sahəsində pedaqoqlara, idarəçilərə və siyasətçilərə praktiki rəhbərlik təklif etməkdir.

Kəşfiyyata başlayarkən, təhsil marketinqi və menecmenti sahəsinin qlobal miqyasda təhsilin gələcəyinə geniş təsir göstərən strategiyaları və nəticələri ilə əsas nöqtədə olduğunu qəbul etmək çox vacibdir. Sənəd yeni perspektivlər və təsirli həllər təklif edərək bu mühüm söhbətə mənalı töhfə vermək məqsədi daşıyır (Smith, Doe, 2019: 48).

Təhsil marketinqi və idarəçiliyinin incəliklərinə daha dərinlən baxdıqca aydın olur ki, sektor texnoloji tərəqqilərdən tutmuş dəyişən demoqrafik tendensiyalara qədər bir çox amillərdən təsirlənir. Rəqəmsal media və internetin yaranması təhsil müəssisələrinin marketinqə yanaşma tərzində inqilab etdi. Sosial media platformaları, onlayn reklam və məzmun marketinqi daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün ayrılmaz vasitəyə çevrilib. Rəqəmsal strategiyalar nəinki görmə qabiliyyətini artırır, həm də institutlara potensial tələbələrlə daha interaktiv və fərdiləşdirilmiş şəkildə əlaqə saxlamağa imkan verir.

Eyni zamanda, təhsilin idarəetmə aspekti getdikcə daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter almışdır. Müasir təhsil menecerləri büdcə məhdudiyyətləri, tənzipləyici tələblər və artan rəqabətlə qeyd olunan mənzərəni idarə etmək tapşırılır. Onlar yüksək keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi imperativi ilə maliyyə dayanıqlığına olan ehtiyacı balanslaşdırmalıdır. Balanslaşdırma aktı resurs bölgüsü, strateji planlaşdırma və maraqlı tərəflərin idarə edilməsi haqqında nüanslı bir anlayış tələb edir.

Birinci bölmə təhsil marketinqinin inkişaf edən xarakterini araşdırır. Biz institutların marketinq strategiyalarını rəqəmsal dövrə necə uyğunlaşdırdıqlarını təhlil edəcəyik, məlumatlara əsaslanan marketinq, axtarış sisteminin optimallaşdırılması və təsir edən əməkdaşlıq kimi innovativ təcrübələrə diqqət yetirəcəyik. Diqqət mərkəzində həmçinin rəqəmsal marketinqdə orijinallığın və etik standartların qorunması problemlərini həll edəcək.

Bundan sonra biz təhsil idarəçiliyinin mürəkkəbliklərini araşdıracağıq. Məqaləmiz, təhsil müəssisələri daxilində idarəetmə təcrübələrində mövcud tendensiyaları, o cümlədən çevik metodologiyaların qəbulunu, innovasiya mədəniyyətinin təşviqində liderliyin əhəmiyyətini və maliyyə dayanıqlığını təmin etməklə yanaşı akademik mükəmməlliyi qorumaq üçün istifadə olunan strategiyaları araşdıracaq (Johnson, 2021: 86).

Effektiv marketinq və səmərəli idarəetmə arasındakı sinerji qiymətləndirilə bilməz. Tədqiqatımız göstərəcək ki, təhsil müəssisələrinin hazırkı dövrdə uğurları onların bu iki aspekti birləşdirə bilməsindən asılıdır. İnnovativ marketinq strategiyalarını sağlam idarəetmə təcrübələri ilə birləşdirərək, təhsil müəssisələri 21-ci əsrin çağırışlarını idarə edə və təhsil sahəsində liderlər kimi meydana çıxmağa bilirlər. Həmçinin məqalə təhsil marketinqi və menecmentinin cari mənzərəsini vahid şəkildə başa düşməyə çalışır. O, təhsilin gələcəyini formalaşdırmaqda ön sıralarda olan müəllimlər, idarəçilər və siyasətçilər üçün dəyərli fikirlər və praktiki tövsiyələr təklif etmək məqsədi daşıyır.

Təhsil marketinqi rəqəmsal irəliləyişlərə uyğunlaşaraq və tələbə gözləntilərini dəyişdirərək əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Əsas məqsəd potensial tələbələrə başa düşmək və onlara effektiv şəkildə çatmaqdır. Müasir rəqəmsal əsrdə qurumlar sosial media platformalarından, axtarış sistemlərinin optimallaşdırılmasından (SEO) və məzmun marketinqindən istifadə edərək görüntü və cəlbediciliyi artırır. Akademik proqramlar və kampus həyatı ətrafında cəlbedici hekayələr

hazırlamaq, gələcək tələbələrin cəlb edilməsində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, məzunların hekayələrindən istifadə etmək və virtual turlardan istifadə etmək, əlaqəni və marağı artırır.

Marketing strategiyalarının uğuru dərin bazar araşdırmasından asılıdır. Təhsil müəssisələri tələbələrin ehtiyacları, üstünlükləri və qərar qəbul etmə prosesləri daxil olmaqla, hədəf demoqrafik göstəricilərini başa düşməlidirlər. Sorğular, fokus qrupları və cari tələbə məlumatlarının təhlili əvəzolunmaz fikirlər verir. Tədqiqat təkcə marketing strategiyalarını deyil, həm də təkliflərin bazar tələblərinə uyğun olmasını təmin edərək kurikulumun hazırlanması və tələbə xidmətləri haqqında məlumat verir. Güclü brend hər bir təhsil müəssisəsi üçün vacibdir. Söhbət təkcə loqo və ya sloganla bağlı deyil; bu, qurumun vəd etdiyi hekayə, dəyərlər və təcrübələr haqqındadır. Effektiv brend quruculuğu bütün platformalarda ardıcıl mesajlaşma, unikal satış təkliflərini nümayiş etdirmək və akademik mükəmməlliyi qorumaqdan ibarətdir. Uğurlu brendinq həm də dəyişən təhsil mənzərələrinə uyğunlaşarkən əsas dəyərlərə sadıq qalmaq deməkdir.

Təhsil müəssisəsini idarə etmək çoxşaxəli bir problemdir. Akademik proqramlara, fakültələrə, tələbə xidmətlərinə, maliyyəyə və s. nəzarəti əhatə edir. Effektiv idarəetmə müəssisənin rəvan işləməsini, təhsil standartlarına cavab verməsini və maliyyə sabitliyinə nail olmasını təmin edir. Buraya tədrisdə innovativ yanaşmaların mənimsənilməsi, fakültənin inkişafına sərmayə qoyulması və əməliyyat səmərəliliyinin təmin edilməsi daxildir. Tələbələrin işə qəbulu yalnız başlanğıcdır. Müəssisələr həmçinin tələbə məmnuniyyətini və əlaqəni təmin etməyi nəzərdə tutan tutmağa diqqət yetirməlidirlər. Buna keyfiyyətli tədris, dəstəkləyici xidmətlər, dərscənkənar fəaliyyətlər və qonaqpərvər kampus mühiti vasitəsilə nail olmaq olar. Xüsusilə tələbənin səyahətinin ilkin mərhələlərində fərdiləşdirilmiş ünsiyyət və dəstək saxlama dərəcələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla.

Texnologiya təhsil xidmətlərinin bazara çıxarılması və idarə olunmasında inqilab etdi. Onlayn qəbul proseslərindən tutmuş rəqəmsal marketing kampaniyalarına qədər texnologiya əsas rol oynayır. EdTech alətlərinin yüksəlişi öyrənmə təcrübələrini və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün innovativ yollar təklif edir. Texnologiyalardan istifadə edən qurumlar çox vaxt rəqabət üstünlüyündə olurlar. Təhsil marketingi və menecmenti həmişə etik standartlara uyğun olmalıdır. Buraya proqramlar, nəticələr və ödənişlər haqqında şəffaf olmaq və yanlış məlumatlardan qaçmaq daxildir. Qurumlar kommersiya məqsədləri ilə keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi və sosial məsuliyyətin qorunması öhdəliyi ilə balanslaşdırmalıdırlar. Müvəffəqiyyətli nümunələrin təhlili effektiv təhsil marketingi və idarəetməsi haqqında praktiki anlayışlar təmin edir. İstər universitetin innovativ rəqəmsal kampaniyası, istərsə də kollecin unikal idarəetmə yanaşması olsun, nümunələr bu sahədə başqaları üçün dəyərli dərslər və ilham verir. Təhsil marketingi və menecmentinin mənzərəsi davamlı olaraq inkişaf edir. Artan onlayn öyrənmə, verilənlərə əsaslanan marketing strategiyaları və global təhsil tərəfdaşlıqları kimi gələcək tendensiyaları gözləmək və onlara uyğunlaşmaq aktual və uğurlu qalmaq üçün çox vacibdir.

Rəqəmsal əsrdə təhsil müəssisələri marketing üçün onlayn platformaları qəbul etdilər. Ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, rəqəmsal marketing daha geniş əhatə dairəsi və potensial tələbələrlə birbaşa əlaqə qurmaq imkanı təklif edir. Diqqətəlayiq bir tendensiya Instagram və Facebook kimi sosial media kanallarından təkcə reklam üçün deyil, həm də hekayələr üçün kampus həyatını, tələbə nailiyyətlərini və fakültə təcrübəsini nümayiş etdirmək üçün istifadə edir. Bundan əlavə, Axtarış Mühərrikinin Optimizasiyası (SEO) və hədəflənmiş reklamdan istifadə institutların axtarış nəticələrində nəzərəcarpacaq şəkildə görünməsinə kömək edir ki, bu da texnologiyani bilən öyrənmələri cəlb etmək üçün vacibdir. Bununla belə, bu rəqəmsal strategiyalarla həddən artıq doymuş onlayn məkanda seçilmək və mesajlaşmada həqiqiliyi qorumaq problemi gəlir. Məlumat analitikası ilə dəstəklənən fərdiləşdirilmiş marketing təhsil marketingində təməl daşına çevrilmişdir. İndi institutlar öz ünsiyyətlərini gələcək tələbələrin maraqlarına, davranışlarına və üstünlüklərinə əsaslanaraq uyğunlaşdırır və bu, daha yüksək məşğulluq və dönüşüm nisbətlərinə səbəb olur. Bununla belə, bu yanaşma məlumatların məxfiliyi və manipulyasiya potensialı ilə bağlı mühüm etik mülahizələri gündəmə gətirir. Uğurlu nümunə araşdırmaları göstərir ki, məsuliyyətlə istifadə edildikdə, fərdiləşdirilmiş marketing tələbələrin işə götürülməsini və saxlanılmasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla.

Güclü və tanınan brend şəxsiyyətinin inkişafı təhsil müəssisələri üçün vacib hala gəldi. Yalnız loqolar və rənglər kimi vizual elementləri deyil, həm də potensial tələbələr və maraqlı tərəflərlə rezonans doğuran dəyərlərin və hekayələrin təcəssümünü əhatə edir. Məzun şəbəkələri və sənaye tərəfdaşlıqları bu brend şəxsiyyətinin möhkəmləndirilməsində, cəmiyyət və inam hissənin yaradılmasında mühüm rol oynayır (Davis, Tompson, 2020: 32). Təhsildə effektiv brend idarəçiliyi təhsil təkliflərində keyfiyyət və mükəmməllik qavrayışlarına təsir edərək marketinqdən kənara çıxır. Maliyyə və insan resurslarının idarə edilməsində naviqasiya təhsil liderləri üçün mühüm problemdir. Qurumlar davamlı olaraq büdcə məhdudiyyətlərinə uyğunlaşır və bu, təklif olunan proqramların keyfiyyətinə və çeşidinə təsir edə bilər. Onlayn kurs təklifləri, sənayelərlə əməkdaşlıq və güclü maliyyə toplama kampaniyaları kimi innovativ həllər bu problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, əsas məsələ büdcə məhdudiyyətlərinin yüksək keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi öhdəliyi ilə balanslaşdırılmasıdır. Təhsil müəssisələri daxilində liderlik onların mədəniyyətinin və mənəviyyətinin formalaşmasında dəyişdirici rol oynayır. İnküziv və adaptiv liderlik üslubları innovasiya və öyrənməni təşviq edən mühitlərin yaradılmasında çox vacibdir. Effektiv liderlər təkcə tələbələr deyil, həm də professor-müəllim heyətini və işçi heyətini ümumi məqsədlərə doğru səy göstərməyə ruhlandırır və həvəsləndirir. Rəhbərliyin qərar qəbul etmə və problemlərin həllinə yanaşması heyətin mənəviyyətinə və tələbələrin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Təhsilin idarə edilməsində ən mühüm problemlərdən biri əməliyyat səmərəliliyini təmin etməklə yanaşı akademik mükəmməlliyi qorumaqdır. İnstitutlar, akademik səylərə daha çox diqqət yetirməyə imkan verən inzibati vəzifələri sadələşdirmək üçün getdikcə daha çox texnoloji həllər qəbul edirlər. Lakin bu balans incədir, çünki inzibati tələblər bəzən akademik prioritetləri kölgədə qoya bilər. Uğurlu idarəetmə strategiyaları aydın ünsiyyəti, ortaq idarəetməni və təhsilin əsas missiyasına güclü diqqəti əhatə edir. Müasir rəqəmsal dövrdə təhsil marketinqinin mənzərəsi kəskin şəkildə dəyişdi. Bukletlərin və reklam lövhələrinin gələcək tələbələr cəlb etmək üçün əsas olduğu günlər geridə qaldı. İndi təhsil müəssisələri əhatə dairəsini genişləndirmək və global auditoriya ilə əlaqə yaratmaq üçün rəqəmsal platformalara müraciət edirlər. Transformasiya xüsusilə universitetlərin və kolleclərin öz hekayələrini izah etmək üçün sosial mediadan istifadə etmələrində aydın görünür. Platformalar yalnız məlumatların yayımı üçün istifadə edilmir; kampus həyatının canlılığını, məzunların nailiyyətlərini və fakültənin təcrübəsini nümayiş etdirmək üçün bir kətana çevrildilər. Bununla belə, rəqəmsal dünyada naviqasiya öz çətinlikləri ilə gəlir. Onlayn məzmunun zənginliyi o deməkdir ki, qurumlar diqqəti cəlb etmək və gələcək tələbələr cəlb etmək üçün innovativ yollar tapmalıdırlar. Bunun üçün təkcə yaradıcılıq deyil, həm də gənc, texnologiyaya daha çox bələd olan nəsilə səsleşən orijinal səs tələb olunur (Li, Kim, 2018: 55).

Təhsil marketinqində məlumat analitikasının istifadəsi fərdiləşdirilmiş ünsiyyət üçün yeni yollar açdı. Tələbə maraqlarını və onlayn davranışı başa düşməklə, qurumlar mesajlaşmalarını daha uyğun və cəlbədiçi etmək üçün uyğunlaşdırıla bilərlər. Təsəvvür edin ki, universitetdən birbaşa akademik maraqlarınıza və ya karyera arzularınıza aid e-poçt məktubu alırsınız - bu fərdiləşdirmə səviyyəsi tələbənin təhsil müəssisəsi ilə əlaqəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Ancaq bu güclü böyük məsuliyyət gəlir. Təhsil müəssisələri fərdiləşdirmə və məxfilik arasında incə xətt boyunca hərəkət etməlidir, marketinq strategiyalarının potensial tələbələrinin məlumat məxfiliyinə hörmətlə yanaşmasını təmin etməlidir. Bir qurumun brend identifikasiyası onun loqosu və ya maskotundan daha çox şeydir; onun dəyərlərinin, akademik etikasının və icma ruhunun təcəssümüdür. Rəqəbatli ali təhsil dünyasında güclü brendə sahib olmaq yüksək istedadı cəlb etmək və diqqətdən kənarda qalmaq arasında fərq ola bilər. Təhsildə brendin qurulması marketinqdən kənara çıxır; bu, tələbələr, valideynlər və məzunlarla əlaqə saxlayan bir hekayə yaratmaqdır. Güclü bir brend, məzunlar şəbəkəsi və strateji tərəfdaşlıqlar tərəfindən dəstəklənir, məzuniyyətdən sonra da davam edən aidiyyət və qürur hissi yaradır.

Təhsil müəssisəsində resursların idarə edilməsi balanslaşdırma aktıdır. Bir tərəfdən, yüksək akademik standartları saxlamaq və keyfiyyətli təhsil təmin etmək lazımdır; digər tərəfdən, nəzərə alınmalı büdcə məhdudiyyətləri və əməliyyat xərcləri var. Uğurlu qurumlar bu aspektləri

tarazlaşdırmaq, eləcə də innovativ yollar tapıb, əməliyyatları sadələşdirmək və xərcləri azaltmaq üçün tez-tez texnologiyaya müraciət edirlər. Bununla belə, əsas problem olaraq qalır: məhdud resursları həm akademik missiyanı, həm də qurumun əməliyyat ehtiyaclarını dəstəkləyəcək şəkildə necə bölüşdürmək. Təhsil müəssisələrində rəhbərlik təkcə inzibati qərarlardan ibarət deyil; bu, vizyonun müəyyən edilməsi və öyrənmə və innovasiyanı dəstəkləyən mədəniyyətin qurulması haqqındadır. Təhsildə ən yaxşı liderlər ilham verənlərdir - tələbələri, müəllimləri və işçiləri ümumi məqsədə doğru səy göstərməyə həvəsləndirə bilənlər. Onlar ideyaların qiymətləndirildiyi, müxtəlifliyin qeyd olunduğu və akademik mükəmməlliyyənin norma olduğu bir mühit yaradırlar. Bununla belə, bu cür mədəniyyətin yaradılması heç də kiçik uğur deyil. Təkcə uzaqgörən deyil, həm də empatik və əhatəli liderlər tələb edir (Global Təhsil Monitoringi Hesabatı Qrupu, 2021: 81).

Bəlkə də bu gün təhsil menecerlərinin qarşısında duran ən mühüm problem artan əməliyyat tələbləri qarşısında akademik mükəmməlliyi necə saxlamaqdır. Müasir təhsil mənzərəsi institutların sadəcə öyrənmə mərkəzlərindən daha çox olmasını tələb edir; onlar həm də səmərəli, yaxşı idarə olunan təşkilatlar olmalıdır. Balanslaşdırma aktı inzibati prosesləri təkmilləşdirmək üçün texnologiyanın inteqrasiyasını, akademik nəticələrə üstünlük verən strateji qərarların qəbul edilməsini və diqqətin əsas təhsil missiyasında qalmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Nəzərdə tutulan zərif tarazlıqdır, lakin XXI əsrdə hər hansı bir təhsil müəssisəsinin uğuru üçün vacib şərtidir.

Rəqəmsal marketinq çoxsaylı imkanlar təqdim etsə də, unikal problemlər də təqdim edir. Əsas narahatlıqlardan biri, imkansız ailələrdən olan tələbələrin onlayn resurslara çıxışını məhdudlaşdırma bilən rəqəmsal uçurumdur. Digər problem rəqəmsal tendensiyaların sürətli dəyişmə tempidir ki, bu da təhsil müəssisələrindən öz strategiyalarını aktual qalmaq üçün davamlı olaraq uyğunlaşdırmağı tələb edir. Bundan əlavə, təhsildə rəqəmsal marketinq kampaniyalarının effektivliyinin ölçülməsi mürəkkəb ola bilər, çünki qeydiyyata və marka qavrayışına təsiri dərhal görünməyə bilər.

Marketinqdəki yeniliklər təhsil müəssisələrinin potensial tələbələrlə əlaqəsini yenidən formalaşdırır. Kampuslar üzrə virtual reallıq (VR) turları və əlavə edilmiş reallıq (AR) təcrübələri coğrafi yerlərdən asılı olmayaraq gələcək tələbələrə immersiv təcrübələr təqdim etməklə daha geniş yayılır. Bundan əlavə, institutlar əhatə dairəsini və etibarlılığını artırmaq üçün təsir edən və məzunlarla tərəfdaşlıq əlaqələri araşdırırlar. Bu yeni yanaşmalar ənənəvi təhsil marketinqinin sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirir. Təhsil menecerləri həmçinin tənzimləyici və etik məhdudiyyətlərdən ibarət mürəkkəb şəbəkədə hərəkət etməlidirlər. Buraya akkreditasiya standartlarına, məlumatların mühafizəsi qanunlarına və tələbə qəbulunda və müəllimlərin işə qəbulunda etik mülahizələr daxildir. Tələblərin qurumun məqsədləri ilə tarazlaşdırılması həm hüquqi çərçivələrin, həm də inzibati qərarların etik nəticələrinin dəqiq başa düşülməsini tələb edir (Miller, 2020: 69).

Son zamanlar təhsilin idarə edilməsində davamlılıq və sosial məsuliyyətə artan vurğu var. Təşkilatlara karbon izlərini azaltmaqdan ədalətli əmək təcrübələrini təmin etməyə qədər davamlı təcrübələri mənimsəməyə çağırılır. Bundan əlavə, təhsil müəssisələrinin öz yerli icmalarına müsbət töhfə verməsi və bərabərsizlik və iqlim dəyişikliyi kimi global problemlərin həlli üçün artan gözləntilər var. Getdikcə qloballaşan dünyada təhsil müəssisələri müxtəlif tələbə kollektivinə xidmət göstərməlidir. Bunun üçün inklüziv və mədəni fərqlərə həssas marketinq strategiyaları lazımdır. Beləliklə, məktəblər və universitetlər çoxdillilik məzmunundan və mədəniyyətə uyğun mesajlaşmadan istifadə edərək daha qloballaşan marketinq yanaşmalarını qəbul edirlər. Qəbul edilən inklüzivlik təkcə onların cəlbədiciliyini genişləndirmir, həm də müxtəlif öyrənmə mühitini inkişaf etdirməklə təhsil təcrübəsini zənginləşdirir.

Məlumat analitikası təhsil marketinq strategiyalarının formalaşdırılmasında getdikcə daha mühüm rol oynayır. Tələbə məlumatlarını təhlil edərək, qurumlar tendensiyaları müəyyən edə, tələbi proqnozlaşdırma və təkliflərini uyğunlaşdırma bilər. Məlumat əsaslanan bu yanaşma marketinq mesajlarının daha effektiv hədəflənməsinə və fərdiləşdirilməsinə imkan verir, eyni zamanda məxfilik və tələbə məlumatlarının etik istifadəsi ilə bağlı suallar doğurur. Texnologiyanın təhsilin idarə edilməsinə inteqrasiyası institutların fəaliyyətini dəyişdirir. Tələbələrin avtomatlaşdırılmış məlumat sistemlərindən tutmuş süni intellektlə idarə olunan proqnozlaşdırıcı analitikaya qədər, texnologiya inzibati tapşırıqları daha səmərəli və dataya əsaslanan formada edir. Bununla belə, bu

texnoloji dəyişiklik həm də infrastruktura və təlimə əhəmiyyətli sərmayə tələb edir və büdcədən şüurlu olan qurumlar üçün problemlər yaradır. Sürətlə dəyişən təhsil mənzərəsində çeviklik və uyğunlaşma əsasdır.

Təhsil rəhbərləri dəyişikliklərə cavab verən, innovasiya və çevikliyi təşviq edən mədəniyyəti inkişaf etdirməlidirlər. İnkişaf, təkcə yeni texnologiyaların və ya təcrübələrin mənimsənilməsini deyil, həm də işçi heyəti və müəllim heyəti arasında dəyişikliyi qəbul edən və bunu inkişaf və təkmilləşmə fərsəti kimi gören zehniyyətin formalaşmasını əhatə edir (Milli Təhsil Assosiasiyası, 2022: 77).

Nəticə

Təhsil marketinqi və idarəetməsinin dinamik sahələrinə dair bu araşdırmanı yekunlaşdırdıqca bir neçə əsas mövzu ortaya çıxır. Təhsilin mənzərəsi texnoloji irəliləyişlərin, dəyişən demografik tendensiyaların və inkişaf edən tələbə gözləntilərinin təsiri altında dərin transformasiyaya məruz qalır. Məruz qalan dəyişiklik təhsil müəssisələrində ənənəvi marketinq və idarəetmə yanaşmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Marketinq sahəsində rəqəmsal və fərdiləşdirilmiş strategiyalara doğru əhəmiyyətli dönüşün şahidi olduq. İnstitutlar potensial tələbələrə əlaqə yaratmaq üçün getdikcə daha çox sosial media, məlumat analitikası və innovativ rəqəmsal vasitələrdən istifadə edirlər. Bununla belə, bu rəqəmsal keçid problemsiz deyil, o cümlədən həqiqiliyə ehtiyac, məlumatların etik istifadəsi və rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılması üçün imperativdir.

Eyni zamanda, təhsilin idarə edilməsi sahəsi də öz çətinlikləri ilə mübarizə aparır. Akademik mükəmməlliyi əməliyyat səmərəliliyi ilə balanslaşdırmaq büdcə məhdudiyyətləri və sürətli texnoloji dəyişikliklərlə yadda qalan bir dövrdə daha mürəkkəbləşib (Marginson, 2018). Təhsil rəhbərlərindən yalnız idarəçilərdən daha çox olması tələb olunur; onlar innovasiya və inklüzivlik mədəniyyətini inkişaf etdirə bilən uzaqgörən olmalıdırlar. Davamlı və sosial məsuliyyətli təcrübələrin inteqrasiyası da təhsil idarəçiliyinin mühüm aspekti kimi ortaya çıxdı. Qurumlar getdikcə daha çox təkcə öyrənmə mərkəzləri kimi deyil, həm də ətraf mühitin mühafizəsi və sosial rifah üçün məsuliyyət daşıyan daha geniş icmanın ayrılmaz üzvləri kimi tanınır.

Ədəbiyyat

1. Smith, J.A., Doe, E.B. (2019). Ali təhsildə rəqəmsal marketinq. Oksford Universiteti Nəşriyyatı, 48 s.
2. Johnson, L.F. (2021). Leadership and management in universities. Cambridge University Press, 86 p.
3. Davis, R.L., Tompson, M. (2020). The impact of social media marketing on university admissions. Journal of Education Marketing. №15 (3), s.204-219.
4. Li, K., Kim, H. (2018). Data-driven personalized marketing in education. International Journal of Educational Management, №32(6), pp.1123-1135.
5. Qlobal Təhsil Monitorinqi Hesabatı Qrupu. (2021). Davamlı İnkişaf üçün Təhsil: Qlobal Baxış, 81 s.
6. Miller, A. (2020). Təhsilin idarə edilməsində texnologiyanın inkişaf edən rolu. 12 iyun, 69 s.
7. Milli Təhsil Assosiasiyası. (2022). Təhsil Marketinqi və Menecmentində Trendlər. NEA Nəşriyyatı, 77 s.
8. Marginson, S. (2018). Ali təhsil və ümumi rifah. Melburn Universitetinin nəşriyyatı.

Göndərilib: 26.10.2023

Qəbul edilib: 20.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/100-104>

Süsəngül Mahmudova
Azərbaycan Dillər Universiteti
magistrant
susannamahmoudva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI İDİOMLARIN TƏRCÜMƏ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Məqalə İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı idiomların tərcümə prinsipləri mövzusunə dair mövcud mülahizə, fikir və baxışların şərhinə həsr olunub. Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılır. İdiomları tərcümə edərkən həm tərcümə olunan dili, həm də oranın mədəniyyətini dərinlən bilmək lazımdır. Tərcüməçilər dilin qaydaları ilə yanaşı, həmin dildən istifadə edən insanların vərdişlərini, gündəlik həyat tərzlərini də bilməlidirlər. Praktik olaraq idiomlar bütün xalqların mədəni irsinin tərkibində rast gəlmək mümkündür. İdiomlar hər bir mədəni xalqın həyatında mühüm rol oynamış, həmin xalqın dilini, tarixini, sosial vəziyyətini, dünyagörüşünü və .s ifadə etmək baxımından ən çeşidli mənbələrdən biri hesab olunur. İdiomların yaranma tarixi qədim dövrlə bağlı olsa da, ilkin rüşeymləri müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə təşəkkül tapmışdır.

Açar sözlər: ingilis dili, azərbaycan dili, tərcümə, idiomlar, frazeologizmlər, söz birləşmələri, ekvivalent, ifadələr

Susengul Mahmudova
Azerbaijan University of Languages
master student
susannamahmoudva@gmail.com

Translation principles of idioms during the translation process from English to the Azerbaijan language

Abstract

The article is dedicated to the interpretation of the current opinions, ideas and views on the subject of translation principles of idioms during translation from English to Azerbaijani. It is known that translation is widely understood as the replacement of the semantic code sign of one language by another at the level of international intercultural communication. While translating idioms, it is necessary to have a deep knowledge of both the translated language and the local culture. In addition to the rules of the language, translators should also know the habits and daily lifestyles of the people who use that language. Practically, idioms can be found in the cultural heritage of all nations. Idioms have played an important role in the life of every cultured nation, and are considered one of the most diverse sources in terms of expressing the language, history, social situation, outlook, etc. of that nation. Although the history of the creation of idioms is related to ancient times, their initial embryos were formed in different ways in different nations.

Keywords: English language, Azerbaijani language, translation, idioms, phraseology, word combinations, equivalent, expressions

Giriş

Tərcümə sahəsində ən çətin məsələlərdən biri idiomları bir dildən digər dilə eyni konseptuallaşdırma, konnotasiya və mənə çalarlarını çatdırmaqda maksimum müvəffəqiyyətlə

tərcümə etməkdir. Məqalə tərcüməşünaslıqda aparıcı fiqurlar tərəfindən təqdim edilən müxtəlif idiomların tərcümə strategiyalarını nəzərdən keçirilir.

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngin bir dildir. İdiomlara bütün üslublarda rast gəlmək mümkündür: yazıda, danışmada, bədii ədəbiyyatda və s. Hətta qəzetlər belə idiomatik ifadələrlə zəngindir (Hacıyeva, 2008: 273).

İdiom bir ifadə növüdür. İfadələr məcazi dildə istifadə edildiyi üçün hərfi mənası olmur. Bu, idiomun mənasının bütün ifadədən və ingilis dilində danışanların mədəni anlayışından qaynaqlandığı anlamına gəlir. Deyimləri başa düşmək üçün çətinlik çəkə bilərsiniz. Məsələn, *To scratch one's head*. Hərfi mənada "başını qaşımaq" deməkdir. Yəni nə edəcəyini bilməmək. İdiom sözü öz və ya özünəməxsus mənasını verən yunan terminidir. İdiom ümumiyyətlə hərfi mənada şərh oluna bilən, ancaq müəyyən kontekstdə istifadə edildiyi zaman hərfi olmayan bir mənə kəsb edən məcazi ifadədir. İdiomlar ingilis dilində çox geniş yayılmışdır. Onlar rəsmi üslubda və jərqonda istifadə olunur.

İdiomlar hər dildə mövcuddur. Dil öyrənməklə əylənmək, həm də bir dil tarixi haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün idiomlar əla bir yoldur. Bir çox idiomlar əslində olduqca köhnədir (Babayeva, 2017: 82).

İdiomlar və sabit ifadələr hər bir dilin ayrılmaz komponentləridir. İdiomların mənalərini anlamaq üçün onları ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə, sabit söz birləşməsi olaraq tərcümə etmək lazımdır. Nəticə etibarilə, bu birləşmələrin həm dərk edilməsində, həm də tərcümə edilməsində bəzi çətinliklərlə üzləşilir və bu linqvistik ifadələrə daxil olan mədəni və kontekstual nüansların daha dərinə dərk edilməsini tələb olunur (Bayramov, 1961: 5).

İdiomların və sabit ifadələrin tərcüməsi tərcüməçidən həm dillərlə bağlı, həm də mövcud mədəniyyətlər haqqında biliklər tələb edir. Dillərarası idiomatik cütlər üçün səmərəli ekvivalentlərin tapılmasında əsas rol oynayır. Müxtəlif dillərdə oxşar mənalı çatdırmaq üçün fərqli ifadələrdən istifadə edilir, bu da potensial qarışıqlıq və qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Bu, hər bir dildə digər dillərdəki analoqlarından fərqli olaraq mədəniyyətə xas elementlərin mövcudluğundan irəli gəlir. Din, coğrafiya, ideologiyalar və sosial siniflər kimi faktorlar idiomatik cütlərin başa düşülməsini və tərcüməsini daha da çətinləşdirir. Əsas problemlər müəyyən bir dildə idiomların mənasını deşifrə etmək və orijinal ilə eyni fikirləri çatdırmaq üçün başqa bir dildə dəqiq şəkildə yenidən yaratmaqdır (Alekhina, 2011: 277).

Fərdlərin nitq fəaliyyəti digər dil komponentləri kimi idiomatik vahidlərin formalaşması üçün əsas rolunu oynayır. İdiomatik birləşmələr xalqın tarixi təfəkkürünün, milli mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini, habelə digər icmalarla siyasi, iqtisadi və sosial qarşılıqlı əlaqələrin dərinə araşdırılmasını tələb edir (Laval, 2003: 723-739).

Şübhəsiz ki, müasir dövrdə İngilis dili qlobal miqyasda ən qabaqcıl ünsiyyət vasitəsi kimi dayanır. İngilis dilində idiomatik ifadələrin emal mexanizmlərinin tədqiqi və aydınlaşdırılması müxtəlif millətlərdən olan şəxslər arasında ünsiyyət zamanı idiomatikada ümumi problemlərin tanınmasına kömək edə bilər. İstənilən milli dilin idiomatikasının hərtərəfli tədqiqi həmin dilin dərinə mənimsənilməsinə nail olmaq üçün əsas aspekt kimi xidmət edir, onun danışanlarının canlı, müxtəlif və bir qədər də müəmmalı dünyalarına giriş qapısı təklif edir. Dissertasiya mövzusunun aktuallığı göz qabağındadır, dil dinamikasının daha dərinə dərk edilməsinə töhfə verir və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə problemlərin həlli üçün strategiyaların işlənilməsinə kömək edir (Laval, 2003: 723-739).

Müxtəlif dillərdə idiomatik sistemlərin tipoloji təhlilinin aparılması bu vahidlər daxilində oxşar və fərqli struktur tiplərini müəyyən etməyə imkan verir. Struktur baxımdan sırf ingilis və azərbaycan dillərində işlənən idiomatik vahidlərin təzadlı olması bir neçə maraqlı cəhətləri ortaya qoyur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərin idiomatik sistemlərində oxşarlıqlar mövcuddur ki, bu da həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində mövcud olan eyni idiomatik vahidin müxtəlif

struktur tipləri ilə nümunə göstərilir. Bu müşahidə dillər arasında idiomatik ifadələrdə olan zənginliyi və müxtəlifliyi vurğulayır (Adelina, Dastjerdi, 2011: 879-883).

İngilis dili nüanslı mənalar təklif edən zəngin frazeologiyasına görə digərlərindən seçilir. Bu ifadələri tərcümə etmək çətin işdir, bədii və ifadəli keyfiyyətləri dəqiqliklə çatdırmaq məsuliyyət tələb edir. Məqsəd özünəməxsus bədii-milləti mahiyyəti qoruyub saxlamaqla orijinal ideyanı, mənə və məzmunu saxlamaqdır. Bədii tərcümə estetik cəhətdən orijinala ekvivalent olmalı, istedad və ixtiraçılığını nümayiş etdirmək üçün dəqiqliyi yaradıcılıqla tarazlaşdırılmalıdır.

İdiomlar xalqın həyat tərzi, dini inancları, həyat bacarıqları, dünyagörüşü, sənət və peşələri ilə yanaşı təkamül edir. Azərbaycan dillərinin qrammatik strukturunda və lüğət tərkibindəki variasiyalar hər ikisində idiomların tonuna təsir edərək ingilis idiomlarının Azərbaycan dilinə dəqiq və anlaşılıqlı tərcüməsi üçün xüsusi metodlar və əsaslı səylər tələb edir.

Təkcə idiomlar deyil, ümumilikdə dilin frazeoloji vahidlərinin tədqiqi bir çox dilçilərin əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bunlardan xüsusilə Ş.Balli, V.Vinoqradov, N.Amosova, A.Kuninin frazeologiya, eləcə də sırf idiomlar barədə təsnifatları, onların söylədiyi fikirlər frazeologiya sahəsinin ilkin tədqiqində böyük rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə idiomlar danışq məişət leksikasının böyük hissəsini təşkil edir və danışq prosesində fikrin obrazlı, təsirli, bir sıra hallarda isə ironik-ekspresiv istifadəsinə xidmət edir. İdiomları öyrənmək ilk baxışdan asan görünə bilər, əslində bu yolda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı oluruq. İdiomlar özlərinə məxsus quruluşa malik olan söz birləşmələridir. İdiomları təşkil edən sözlər bizə bəzən qəribə, qeyri-məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün görünməsələr belə, biz onlarda dəyişiklik apara bilmirik. Onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi öyrənilməlidirlər. Beləliklə, idiomlar aşağıdakı quruluşa malik olan sözlərdir:

- İdiomları təşkil edən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir.
- İdiomların özlərinə məxsus dəyişməz qrammatik quruluşları olur (7).

Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dillərdə idiomatik ifadələrin ortaq xarakterik və struktur-semantik oxşarlığı "dillərarası ekvivalentlik" adlanır. Bu, kompozisiyada ardıcılığı və komponentlərin struktur-qrammatik təşkilini saxlayaraq, yaxın mənalar və üslub çalarları ilə sabit birləşmələrə aiddir. Məsələn, ingilis dilində qeyri-mümkün bir hadisəyə istinad edərək, "when pigs fly", "castles in the air", "ifs and ans was pots and pans" və "if the sky falls, we will catch larks" kimi idiomlar istifadə olunur. Bu idiomları hərfi mənada Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün olsa da, dildə birbaşa ekvivalentinin olmadığı məlumdur. Ona görə də tərcümə əvəzinə transformasiya lazımdır. Azərbaycan dilində "dəvənin quyruğu yerə dəyəndə" deyimi bu kontekst üçün işlədilir, komponentlərdə oxşarlığa baxmayaraq semantik ekvivalentliyə nail olunur.

Leksikologiya bizə idiomlar barədə geniş məlumat versə də, Azərbaycan dilində idiomları qruplaşdıran, ingilis dilindəki idiomların Azərbaycan dilində qarşılığını əks etdirən dərs vəsaitləri azlıq təşkil edir. Ali məktəb tələbələrini gündəlik danışqda idiomların istifadəsi zamanı müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır, bəzən isə ümumiyyətlə, onlardan istifadə edə bilmirlər. Orta məktəb şagirdləri də bu problemlə üzləşirlər. Bildiyimiz kimi, orta təhsil məktəblərinə aid dərsliklərdə qismən idiomatik ifadələrə rast gəlirik. Amma onların dilimizdə qarşılığını tapmaq şagirdlər üçün, hətta bəzən, müəllimlər üçün də çətinlik törədir. Bu problemləri nəzərə alaraq ingilis dilində çox işlək idiomatik birləşmələrin Azərbaycan dilində qarşılığını verən belə bir vəsaitin yaranmasına ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi, ingilis dili idiomatik birləşmələrlə zəngin bir dildir. Amma bir qrup idiomlar var ki, onlar kifayət qədər köhnəlmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Bu səbəbdən də bu gün onlara ancaq klassik ingilis ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür.

Dilin lüğət tərkibində elə sözlər də var ki, onlar artıq öz bədii mənada işlədilmə halını itiriblər və ancaq məcazi mənada işlənilirlər. Məsələn, "to plough" (əkmək, biçmək) feli. Bu fel müasir ingilis dilində həqiqi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində məcazi mənada rast gələ bilərik. Məsələn:

1. He had to **plough through** hundreds of pages of American history to get ready for his test. O, Amerika tarixindən testi vermək üçün yorulmadan çalışdı/O, Amerika tarixindən testi vermək üçün kağızların arasında itib-batmışdı.

2. You can **plough money into** a business. Sən bu işə sərmayə yatıra bilərsən/Sən bu işə pul buraxa bilərsən.

3. Profits can be **ploughed back**. Qoyulan sərmayə qazanc gətirə bilər.

Frazeologizmləri (idiomları) tərcümə edərkən semantik, üslub və qrammatik baxımdan hərtərəfli təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Frazeologizmlərin (idiomların) düzgün və kontekstinə uyğun tərcüməsini təmin etmək üçün dilçilər və mütəxəssislər təkcə bu meyarları deyil, həm də ingilis dilinin mədəni nüanslarını və əənələrini yaxşı bilməlidirlər. Mədəni konteksti başa düşmək bu ifadələrin nəzərdə tutulan mənasını və təsirini qorumaq üçün vacibdir (Ordudari, 2007: 11; 8).

Hətta ən təcrübəli tərcüməçilər də çaşqınlıq və məyusluq yaşaya bilərlər. Tərcümə çətinliklərindən bəziləri bunlardır:

1. İdiomları tərcümə etmək bəzən çətin ola bilər çünki onların çox vaxt tərcümə olunan dildə birbaşa ekvivalentləri olmaya bilər.

2. Dillər unikal linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir və xüsusi registrləri dəqiq tərcümə etmək hər iki dilin dərindən başa düşülməsini tələb edir.

3. Mənbə dildə qeyri-müəyyənliklər və ya çoxlu mənalı hədəf dildə düzgün şərh təmin etmək üçün diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edə bilər.

4. Tərcümə olunan dillərin cümlə strukturları fərqli ola bilər ki, bu da tərcümə zamanı aydınlığı və ardıcılığı qorumağı çətinləşdirir.

5. Dillərdə müxtəlif səviyyəli rəsmiyyətlər tərcümənin tonuna təsir göstərə bilər və bu, kontekstdən asılı olaraq diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

6. Dil zaman keçdikcə inkişaf edir və bəzi ifadələr köhnələ bilər və ya dəqiq tərcümə üçün problemlər yarada bilər (Seidle, Mordie, 1983).

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək təkcə linqvistik biliklər deyil, həmçinin dünyagörüş və kontekst haqqında əsaslı anlayış tələb edir.

Nəticə

Frazeoloji birləşmələrin ayrılmaz tərkib hissəsi olan idiomlar həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində zəngin xarakterik xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Qeyd edək ki, ingilis dilində hər biri öz mənalını açıqlayan çoxlu idiom lüğətləri mövcuddur, Azərbaycan frazeologiyasında isə idiomlar aydın vurğuya malik deyil və oxucular üçün onları ayırd etməkdə çətinlik yaradır. Bu məsələyə toxunan tədqiqatçılar Azərbaycan dilində frazeologiyaya dair lüğətlərdə və elmi əsərlərdə çox vaxt atalar sözləri və məsəllərlə yanaşı idiomları da təqdim edir ki, bu da idiomların bu dil elementlərindən ayrılmasını çətinləşdirir, belə ki, Azərbaycan dili üçün xüsusi idiom lüğəti hazırlanmayıb. Dissertasiya işinin də məqsədi idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən tələbələrin qarşılaşdıqları əsas çətinlikləri işıqlandırmaq və idiomatik ifadələri İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməkdə tələbələrə kömək edə biləcək bəzi tərcümə strategiyalarını müzakirə etməkdir.

Dissertasiyanın əsas nəticələri ondan ibarətdir ki, ingilis dili tələbələri idiomatik ifadələrin uyğun mənasını təxmin etməkdə həqiqətən də xeyli çətinlik çəkirlər. Həmçinin, tələbələrin ingilis dili idiomları ilə tanışlığı müəyyən dərəcədə aşağıdır və onların idiomları şərh etmək qabiliyyəti məhduddur, həmçinin idiomların tərcüməsi onların situasiya hallarının mənimsənilməsini və sözbəsöz tərcümə və qeyri-ekvivalentlikdən qaçmaq üçün uyğun texnikalardan istifadə etməyi tələb edir. Həmçinin tövsiyə edilir ki, şagirdlər biliklərini genişləndirmək üçün məktəblərdə və universitetlərdə idiomatik ifadələrə daha çox məruz qalsınlar.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 273 s.
2. Babayeva, E.A. (2017). İngilis və Azərbaycan dillərində fitonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Mag. diss. Bakı, 82 s.
3. Bayramov, H.A. (2008). Sabit söz birləşmələri. Bakı: Azərb.SSR.EA Nəşriyyatı, 5 s.

4. Alekhina, A. Idiomatic English. Minsk, 277 p.
5. Laval, V. (2003). "Idiom comprehension and metapragmatic knowledge in French children", in: Journal of Pragmatics, 35(5), pp.723-739.
6. Adelnia, A., Dastjerdi, H.V. (2011). "Translation of idioms: a hard task for the translator", in: Theory and Practice in Language Studies, 1(7), pp.879-883.
7. <https://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol02/06/18.pdf>
8. Ordudari, M. (2007). "Translation procedures, strategies and methods", in: Translation journal, 11(3), 8 p.
9. Seidle, J., Mc.Mordie, W. (1983). English Idioms and How to Use them. M.

Göndərilib: 30.09.2023

Qəbul edilib: 08.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/30/105-112>

Khayala Heydarova

Oxbridge Academy

khayala.heydarova23@gmail.com

Narmin Suleymanzadeh

National Observatory on Labour

Market and Social Protection Affairs

suleymanzadenarmin3@gmail.com

CURRENT CHALLENGES IN IMPLEMENTATION OF INTERNATIONALIZATION AND GLOBALIZATION IN K-12 EDUCATION SYSTEM

Abstract

Over the last decades, education has gone through rapid social, economic, and political changes due to the process of modernization and socio-economic factors. The two factors of evolution in education are internationalization and globalization, on which studies demonstrate different attitudes in explaining these concepts. This research paper is to address the concepts how the integrity of education on a global scale can be achieved by bringing different educational systems worldwide together. Internationalization will be discussed in the context of the global market and social gap. Referring to the analysis in today's existing idea of internationalization, it is vital to determine how the ideas of internationalization can be addressed in the home country and still prepare the students to smoothly blend themselves in a globalization context. Moreover, the research will also highlight the policy of internationalism and globalization from the educational curriculum perspective and certain suggestions are to be offered to grow a borderless academic world. The research is to also approach the ways of identifying the problems and to address the issues in light of the existing challenges. The data collection methods were document analysis and interviews, and surveys. In this study the authors have interviewed foreign experts, teachers, and administration members.

Keywords: *education, internationalization, globalization, global education, international education*

Xəyalə Heydərova

Oxbridge Academy

khayala.heydarova23@gmail.com

Nərmin Süleymanzadə

Əmək Bazarı və Sosial Müdafiə Məsələləri üzrə Milli Observatoriya

suleymanzadenarmin3@gmail.com

K-12 təhsil sistemində beynəlxalqlaşma və qloballaşmanın tətbiq edilməsində cari çətinlikləri

Xülasə

Son onilliklərdə təhsil müasirləşmə prosesi və sosial-iqtisadi amillərlə əlaqədar sürətli sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərdən keçmişdir. Təhsilin təkamülünün iki amili beynəlmilləşmə və qloballaşmadır ki, onların araşdırmaları bu anlayışların izahına müxtəlif yanaşmaları nümayiş etdirir. Bu tədqiqatın məqsədi dünya üzrə müxtəlif təhsil sistemlərinin inteqrasiyası ilə qlobal təhsil bütövlüyünə necə nail olunacağına dair konsepsiyaları araşdırmaqdır. Beynəlmilləşmə qlobal bazar və sosial boşluq kontekstində müzakirə olunur. Bu gün mövcud olan beynəlmilləşmə ideyasını təhlil etmək baxımından tələbələr qloballaşma kontekstinə mükəmməl inteqrasiya etməyə hazırlayarkən beynəlmilləşmə ideyalarının öz vətəninə necə həyata keçirilə biləcəyini müəyyən etmək çox vacibdir. Bundan əlavə, tədqiqatda təhsil kurikulumları baxımından beynəlmilləşmə və

qloballaşma siyasəti də işıqlandırılacaq və sərhədsiz akademik dünya yaratmaq üçün müəyyən təkliflər veriləcəkdir. Həmçinin, aparılan tədqiqat mövcud problemlərin müəyyən edilməsi və həll yollarının tapılması məqsədini daşıyır. Məlumat toplama üsullarına sənədlərin təhlili, müsahibələr və sorğular daxildir. Tədqiqat zamanı xarici ekspertlər, müəllimlər və administrasiya nümayəndələri ilə müsahibələr aparılıb.

Açar sözlər: təhsil, beynəlmilləşmə, qloballaşma, qlobal təhsil, beynəlxalq təhsil

Introduction

Globalization symbolizes a shift from mono-cultural approach to multicultural approach to education with changes in school curriculum and attendant practices. The goals foster that learning needs of all young people and adults should be met through equal access to appropriate learning and life skill programs which emphasize education.

We live in a world where what we do affects others and what others do affects us, as never before. To recognize that we are all members of a world community and that we all have responsibilities to each other is modern economic and social reality. Understanding development is still complex most often because motives and interests vary based on people's ideological backgrounds and schools of thought and are driven by economic, political, social, and cultural considerations even though globalization became a universal concept in the 1990's. To make the country relevant to developed economies and subsequently through education, integrate it into the global economy, many countries had consistently fashioned its educational policies. This paper possesses the point that any country will need to develop its own national approach to modernizing education in light of the global context as well as considers the requirements of people to develop new skills, new experiences, new knowledge and schools' important role in this sense. This qualitative and quantitative study approach is an attempt to describe the concepts of education, teacher education, in the context of globalization and internationalization.

Literature review:

The prevailing orientation of education has been in the direction of universality rather than a synthesis of local and universal values. According to Giroux (2007), education is largely defined by corporate demands which aim to provide universal skills and knowledge to compete in the global market and to maintain global economic superiority. Influenced by universalism, education often lacks pedagogy to cultivate valued and ethical local people; such cultivation is actually needed for addressing crises and challenges to reconstructing development roadmaps.

Major international bodies such as the World Bank, IMF, OECD, UNESCO, GAAT and so forth provided loans and donors for consolidation of human rights.

Internationalisation as part of Globalization.

There are close connections between political globalization, economic forces, and national domestic policies. Today's world is changing fast both economically and socially. Education has been recognized as a basic means of promoting the skills of globalization.

Internationalization is considered as a very significant factor in the education sector. There are two main reasons why education is currently considered as a real part of the process of globalization. The first reason is that recruitment of international students is really very important for institutional income and national economic interest. The second reason is about the use of modern information and communication technologies as well in the process of providing education.

Scott (1992) identifies seven imperatives for global education:

They include the followings:

economic competitiveness

environmental interdependence

increasing ethnic and religious diversity of local communities

the reality that many citizens work for foreign-owned firms

the influence of international trade on small business

the fact that college graduates will supervise or be supervised by people of different racial and ethnic groups from their own national security and peaceful relations between nations.

Internationalization.

Aigner et al (1992) offered the three core reasons for the internationalization of higher education. These reasons are interested in international society, maintenance of economic competitiveness, and fostering human understanding across nations.

There are identified seven imperatives for global education: economic competitiveness, environmental interdependence, rising ethnic and religious diversity of local communities.

Three models of Warner.

Following, Warner (1992) explains the different hypotheses and imperatives that discuss internationalization at different universities. He suggests three different models to catch different approaches to the internationalization of a university:

1. Competitive model: In the competitive model, presenting international content into curricula and different elements of campus life makes students, institution, and country itself more competitive in the global economic market.

2. Liberal model: The Liberal approach presents the initial aim of internationalization as self-development in a changing world and global education for citizenship and human relations.

3. Social Transformation: The social transformation model proposes that the most crucial goal of internationalization is to provide students with a profound perception of international and intercultural issues related to equity and justice, also give them means to act actively towards social transformation.

Knight, De Wit (1997) highlight the political and economic rationales that include statements about economic growth and investment in the future economy, labor market, foreign policy, educational and cultural rationales that include the development of the individual, international dimension to research and teaching. In another study, Knight (1997) groups all possible rationales for internationalization into four groups: political, economic, academic and cultural/social.

Political Rationale:

The Political rationale is connected to issues regarding the position of country and its role as a nation in the world. As an example, it can be security, ideological influence.

Historically, international education was noticed as a beneficial tool for foreign policy especially with respect to national security and peace among nations (Knight, 1997: 9).

Economic Rationale:

The economic rationale discusses the objectives related to the long-term economic results, where internationalization of higher education is considered as an investment to the skilled human resources required for international competitiveness of the nation, and where foreign graduates are considered as the keys to the trade relations of country or the exact economic benefits such as institutional income.

Obviously, there can be a direct and beneficial relationship between an international market orientation and the internationalization of the primary functions of a university/college or institute ... If one is to ensure that improving the quality of higher education is the primary goal of internationalization, not the development of international export markets, it is essential to find the balance between income-generating motives and academic benefits (Knight, 1997: 10).

Cultural and Social Rationale:

The cultural/social rationale mainly focuses on the role and place of the state's own culture and language and on the significance of comprehending foreign languages and culture. The acknowledgment of cultural and ethnic diversity within and between countries is considered as a strong rationale for the internationalization of a nation's education system (Knight, 1997: 11).

The term internationalization has become a popular term in the education field since the early 80s. Starting from the 90s, there were ideas about differentiating the term international education from comparative education, global education, multicultural education.

De Wit (2002) defined and concluded that “as the international dimension of higher education gains more attention and recognition, people tend to use it in the way that best suits their purpose. While one can understand this happening, it is not helpful for internationalization to become a catchall phrase for everything and anything international. Even if there is no agreement on a precise definition, internationalization needs to have parameters if it is to be assessed and to advance higher education. This is why the use of a working definition in combination with a conceptual framework for internationalization of higher education is relevant” (114).

To look at the effects of globalization and internationalism on education, it should be identified to what extent education systems are being 'shaped' by globalization or in prospective terms and what kind of policy reforms should be adopted to address the consequences of globalization.

Research analysis:

Analysis of the interviews conducted among the expat teachers with international experience was part of the research to evaluate opinions with regards to globalization elements at their workplaces.

The research plan was to interview foreign experts in the sphere of education who are working with the international curriculum and have experience in the implementation process of international curriculum in different countries also conducting surveys with teachers and different school administration members. Research was concluded with a total of eight participants. All of the participants are working in international private schools in Baku, Azerbaijan. There were three male participants and five female participants. There were five participants from America, two from the United Kingdom, and the only participant from New Zealand. All participants have worked in different countries all over the world, and currently they are working in Baku. Subjects that are taught by the interview participants are English language, English literature, Geography, and Social Studies. The total time of interviews with the participants was 8 hours. Interviews were not recorded on audiotapes. All interviews were transcribed verbatim. After each interview, all notes and comments regarding the overall impressions of the interview, participants' attitude, emotions, and any comment that seems important were immediately recorded as memos.

1. Understanding of internationalization and globalization of the education:

We asked participants who they understand internationalization and globalization. Such information is really very significant to understand in what ways experts understand and explain these two terms. All participants mentioned that internationalization of education means following international curriculum and meeting international benchmarks, moreover, it is also about incorporating more diverse perspectives into learning. Following, it is also about multicultural awareness, promoting international understanding and collaboration, greater use of technology for the exchange of ideas, interdisciplinary collaboration in the current century. And, as one of the participants explained, an essential part of the international curriculum is introducing students. Another point mentioned by one of the participants was about the difference between national and international curriculums. It was mentioned that in Azerbaijan specifically, there was a big difference between the methodology teachers used in local schools which was more memorization based compared to international curriculums which promoted problem solving skills and critical thinking. Other participants defined that globalization had touched all corners of the world and education was no exception. One of the important ideas was that today's students compete in a global job market and because the job markets and jobs are global it makes sense that the education system would try and meet those needs.

2. Experts experience of internationalization and globalization in their workplaces:

How the experts have experienced this process is very important to evaluate its success and to understand how the whole process is going in the school. Almost all eight participants have mentioned that for language and literature subjects, choosing books play an important role as that

represents as much of the world as possible, and that is what can be called globalization. One of the participants summarized views and ideas mentioned by other participants: “We’ve tried to choose books from all over, including places like India, China and Nigeria as well as Europe and the US”. “So, we’ve spent a lot of time on critical thinking exercises related to things like propaganda and people’s relationship to government, inequality and poverty, tolerance and diversity”. Consequently, it can be called an important part of educating students to be part of a globalized world.

Basically, globalization, technical, economic and social development happening in recent years compel governments to think about the strategy of achieving skills and knowledge leading to economic competitiveness and growth. Particularly, in developing countries like in Azerbaijan, policymakers consider the strategies for developing skills affecting social and economic development in the country. And one of the best ways in this process is of course to lead this process through education and internationalization of education. Here one of the male participants said that with the globalization of education also might come the globalization of ideas and cultures. He pointed out how they celebrated International Day where they celebrated the different cultures from all over the world. Additionally, he said: “I teach IGCSE which is a British testing system that helps students get into universities in the UK” This is the globalization of education that he experienced on an everyday basis.

3. Advantages and disadvantages of the internationalization of curriculum?

While answering this question participants asked me to give them a few minutes to think about. Afterwards, all of them discussed that it was one of the greatest opportunities that state provided to all young people regardless of their family status, financial position, gender, and initial specialization. One of participants discussed that one overarching advantage of internationalization was that it rested on a huge amount of updated research and science about how students learnt and how they needed to be prepared for successful futures in the globalization of the 21st century. In fact, local curriculums can be much slower to adapt and incorporate new ideas, and tend to be a bit outdated in teaching methods. He also added an important disadvantage which was that international curriculums can downplay the importance of students’ own culture and national background. This isn’t the intention, but if we prize international qualifications and authors and schools, it suggests that ‘international’ is inherently better. I think this can be stressful to students who deserve to be proud of their country and have the opportunity to honor their own national heritage.

All participants discussed the ways how international curriculum in the schools changed students’ worldview, improved their English language skills and developed their network as well. The opinions discussed in this part shows that one of the major advantages of the internationalization of the curriculum is that it levels the playing field across countries. The same education is being taught from China, to Azerbaijan, to the U.K. It helps to prepare students for a globalized world and job market. It also allows students to compete for spots in Universities across the world. And, one of the major disadvantages is that the internationalization of the curriculum is done in English. Therefore, it tends to favor those that have done well with their English acquisition. Another disadvantage is that it begins to erode the culture of different countries that are not of a western mindset.

4. The way how the process of internationalization can be improved and become more comfortable for students to adapt

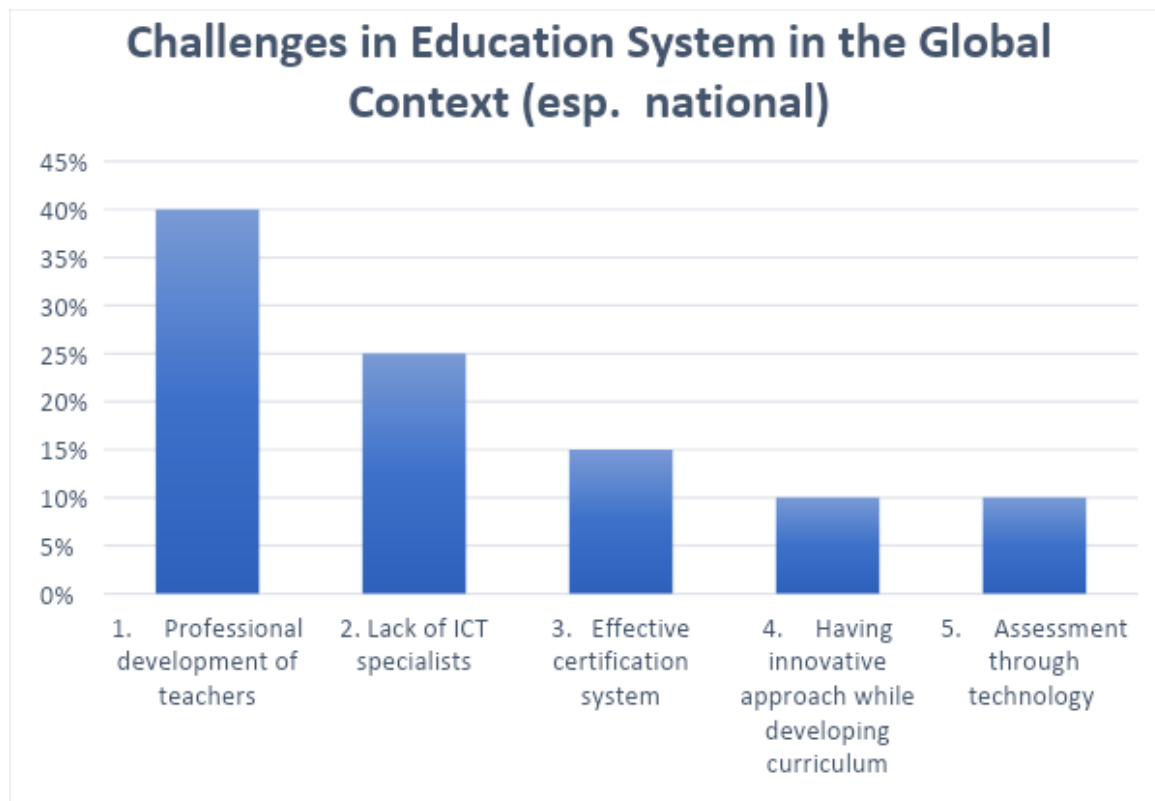
One of the expected goals during the process of internationalization at schools is making this process as much comfortable as possible. And, when we asked this question from our participants, we wished to find out how the foreign experts are working on making this process smoothly for our students. Mostly female participants stated that one way to make these transitions easier is to incorporate some aspects of the local curriculum alongside international curriculums. By maintaining Azeri history classes as well as world history classes, and Azerbaijani and Russian language and literature classes, students continue to build strong links with their own language and

history while also preparing to be a part of a globalized world. Consequently, this subject matter should be taught using more modern methodology focused on critical thinking, research and communication skills rather than more traditional memorization-based learning. This means that it is a good approach to maintain a balance between valuing the students' own culture while connecting to the skills-based approach of international curriculums. When we asked this question we observed that actually, this question made all our participants think deeply and they all explained that it was very crucial to allow students more choice in their activities so they could take ownership of their learning. Some of the participants said that one of the key takeaways is that children needed to begin this process at an early age. In fact, it is much easier for children to be introduced to this concept as when they start in Kindergarten. Next, they mentioned that it was much more difficult for students to adjust to the international system when they had been taught a national system for so long. And, they added that "Teachers must be on the same page. It is much easier when everyone on the staff buys in and believes in the system. It is much more difficult when other teachers refuse to change and therein creates a rift between the internationals and the Nationals". A very positive point here is that all participants said that projects and collaborative learning are a good way to help students with the internationalization of the curriculum as they are forced to work together to solve problems and use critical thinking skills. Another mentioned tool was technology which is also a good instrument as technology has made the world smaller and exposed us all to different ways of thinking.

Survey analysis with teachers working with the international curriculum:

Survey was conducted among 120 teachers who were working with international curriculum. There were presented the challenges met in the international curriculum which prevent the creation of a globalized context in the world. The challenges are as following:

1. Professional development of teachers
2. Lack of ICT specialists
3. Effective certification system
4. Having innovative approach while developing curriculum
5. Assessment through technology

According to the data presented 40% of the respondents mentioned that professional development of teachers is considered as the main challenge in the global context. 25% of respondents mentioned lack of ICT% skills as the main challenge. Following, effective certification systems were selected by 20 %. And, the last two options which are having innovative approaches while developing curriculum and assessment through technology were selected by 10% of respondents.

Research Outcome:

Education and globalization International Commission of UNESCO, proposed a highly dense, rich and omprehesive agenda of aims which? By implication, should determine several features of ed ucation systems of the coming decades. They are: learning to be, learning to learn, learning to do, and learning to live together.

Innovative approaches in teaching and learning process enable understanding and adaptation of knowledge in various contexts and will therefore adequately prepare pupils for a life-long reality of problem-solving and constant adjustment to changes. An innovative curriculum that fosters effective thinking and problem-solving are essential survival skills in the changing culture of globalization as the effective citizen of the globalized world must always be an effective and problem solver.

It goes without saying that in any educational system, the teacher performs a significant factor towards social progress. The level of a nation's education cannot rise far above the quality of the teacher of that nation. Thus, there is a need to review and transform both the professional preparation of teachers and their in-service training to meet the challenges of the educational crisis.

Information technology has the potential to widen access to learning opportunities, and to improve the quality of education, however challenges to its use include poverty, low level of access to computers and lack of ICT specialists. In globalized life the educational assessment must also adopt a wide use of computer technology. It should perhaps be impossible for any citizen of the globalized world to acquire basic education without adequate proficiency in the use of computer technology. It is perhaps the duty of examination bodies, especially in developing countries. Current state schools on Information and Communication Technology (ICT) should be improved as a priority and national emergency.

A challenge or education must succeed in providing society with an efficient and effective certification system. Some students' assessment and certification problems suggest that a qualification authority should be established. By establishing standards required by local labour markets and benchmarks inspired by other competing markets, the qualification authority (with representatives from the public and the private sectors) would be able to publicize its certification system. Certification should not be limited to skills acquired when preparing for a diploma, but also to the skills and competencies that may have been acquired during professional experience or continuous training. Study and research is required before a comprehensive system of certification can be developed with comparability potential of education/training systems. participation may allow the mobilization of additional resources, and of new concepts and ideas: (i) designing and producing more relevant and effective educational models with regard to the needs and reality of the population living in each community; (ii) mobilizing the contribution of local cultural resources, historical memories, etc.

These days, private companies are becoming increasingly important? Even in education. To fulfil their own needs, companies have established successful educational and raining institutions - orientated around their own objectives and very often covering more than just one country. The challenge, at national level, is how to reconcile the 'agenda' of the privately owned and managed education/training centres that enjoy a great deal of autonomy, with educational goals adopted by society. Altogether, the programme of research and studies that this paper has revealed shows that we all need to mobilize our efforts to address them in the coming years. It is, however, education that will, without doubt, be the answer to the problems raised by globalization. As a social reintegration factor, education will need to take a new and varied form but it will remain, especially

in the future, the main element in allowing individuals to manage their destiny. This, of course, all depends on the resources available for educational policies. To day, it is therefore necessary to convince the national and international decision-makers to mobilize resources for education in order to achieve its aims and be able to meet the challenges raised by globalization.

Communities: The more global the world becomes the more local the policy and action is. 'Think globally, act locally' is a well-known slogan which is self-explanatory in the growing role of communities i.e. the families, the parents. Community participation may allow the mobilization of additional resources, and of new concepts and ideas:

- (i) designing and producing more relevant and effective educational models with regard to the needs and reality of the population living in each community;
- (ii) mobilizing the contribution of local cultural resources, historical memories, etc.

Conclusion

Altogether, the programme of research and studies that this paper has revealed shows that we all need to mobilize our efforts to address them in the coming years. It is, however, education that will, without doubt, be the answer to the problems raised by globalization. As a social reintegration factor, education will need to take a new and varied form but it will remain, especially in the future, the main element in allowing individuals to manage their destiny. This, of course, all depends on resources available for educational policies. Today, it is therefore necessary to convince the national and international decision-makers to mobilize resources for education in order to achieve its aims and be able to meet the challenges raised by globalization.

References

1. Aigner, J.S., Nelson, P., Stimpfl, J.R. (1992). Internationalizing the University: making it work. Springfield: CBIS Federal.
2. Knight, J. (1994). The Internationalization of Canadian Universities. Unpublished dissertation. Michigan State University.
3. Knight, J. (1997). Internationalization of Higher Education: a conceptual framework, in J. Knight, H.De Wit (Eds) Internationalization of Higher Education in Asia Pacific Countries, pp.5-19. Amsterdam: European Association for International Education.
4. Knight, J. (1997). A Shared Vision? Stakeholders' Perspectives on the Internationalization of Higher Education in Canada, Journal of Studies in International Education, 1, Spring, pp.27-44.
5. Knight, J., De Wit, H. (1997). Internationalization of Higher Education in Asia Pacific Countries. Amsterdam: European Association for International Education.
6. MacLeans, A., Geo-JaJa, S.M. (2016). Privatization and Marketing of Higher Education in Mexico: Contributions to a Debate. In Effects of Globalization on Education Systems and Development Debates and Issues 22 p. Sense Publishers.
7. Scott, P. (1998). The Globalization of Higher Education. Buckingham: The Society for Research into Higher Education, Open University Press.
8. Srikant, M. (2012). Implications of Globalization on Education. Romanian Journal for Multidimensional Education, pp.69-82.
9. Warner, G. (1992). Internationalization Models and the Role of the University, International Education Magazine, 21p.

Received: 25.09.2023

Accepted: 30.11.2023

İÇİNDƏKİLƏR

Məmməd Əliyev, Nərmin Novruzova	
Naxçıvanda muzeyşünaslıq elminin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu	6
Əliyar Orucov	
Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar yaradır	10
Zərövşən Babayeva	
Biologiyanın tədrisində rəqəmsal təhsil konsepsiyası	18
Nərgiz Seyidova	
Müasir fransız dilində idman diskursunun bəzi xüsusiyyətləri	25
Leyla Zeynalova	
Germanşünaslıqda antonim komponentli frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri	30
Türkan İsmayillı	
Mürəkkəb və budaq cümlələrdə affirmativ modallıq	36
Pərvin Qafarova	
Təhsil müəssisələrinin İKT avadanlığı ilə təmin olunma prosesinin səmərəli təşkili	41
Pərviz Allahverdiyev	
Yeni və gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində təhsil müəssisələrinin rolu	47
Cavid Abdullayev	
Post-konflikt ərazilərdə xidmət sferalarının bərpası və yenidən qurulması üzrə beynəlxalq təcrübə	53
Elçin Osmanov	
Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi mexanizmi və onun tərkib elementlərinin formalaşmasının bəzi məsələləri	59
Mahammad Mustafayev	
Trends in the impact of digitization on economic sectors in the modern era	65
Gülmar Hüseynova	
Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənnindən şagirdlərin olimpiadalara hazırlanmasında istifadə olunan proqram vasitələri	72
Nərmin Əfəndiyeva	
Tikinti təşkilatına investisiya qoyuluşunun təhlili	77
Leyla Baylarova	
Review of modern educational materials in the context of developing linguistic and cultural competence at the initial stage of learning the German language	84
Zəfira Seyidova	
“Canlı muzey” konsepsiyasının mahiyyəti	89
Nərmin Həsənova	
Təhsil marketinqi və idarəetmə	94
Süsəngül Mahmudova	
İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı idiomların tərcümə prinsipləri	100
Khayala Heydarova, Nərmin Suleymanzadəh	
Current challenges in implementation of internationalization and globalization in K-12 education system	105

İmzalandı: 27.12.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 14,25 ç.v.
Sifariş: 710

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

